

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2016
STUDIA SOCIOLOGICA XXI

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2016
STUDIA SOCIOLOGICA XXI

SOCIOLOGIE NA HRANICÍCH: TRADIČNÍ A ROZVÍJEJÍCÍ SE TÉMATA V DNEŠNÍ SOCIOLOGII

Editor: Jiří Vinopal (Univerzita Karlova v Praze)

Výkonná redaktorka: Kateřina Holubová (Univerzita Karlova v Praze)

Recenzenti: Stanislav Holubec (Friedrich-Schiller-Universität, Jena), Aleš Kroupa (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.), Daniel Kunštát (Vysoká škola CEVRO Institut), Miroslav Paulíček (Univerzita Karlova v Praze), Jiří Šubrt (Univerzita Karlova v Praze), Paulína Tabery (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.), Milan Tuček (Univerzita Karlova v Praze), Kateřina Vrábliková (Universität Mannheim), František Znebežánek (Univerzita Palackého v Olomouci)

<http://www.karolinum.cz/journals/philosophica-et-historica>

© Univerzita Karlova v Praze, 2016

ISSN 0567-8293 (Print)

ISSN 2464-7055 (Online)

OBSAH

Editorial.....	7
Jaromír Mazák, Teorie sociálních hnutí: přehledová studie	9
Kateřina Holubová, Koncept identity na poli sociologické teorie.....	31
Jakub Mlynář, Stroje, texty, sítě a jiné obrazy: metaforický rozměr sociologie	51
Karel Černý, Staré a nové teorie revoluce: deset perspektiv	73
Lucie Smolařová, Úvahy o roli veřejnosti v politické sféře a počátky průzkumů veřejného mínění	97
Blanka Jirkovská, Panuje rovnováha mezi pracovním úsilím a odměnami u profesionálů v dlouhodobé péči?	115

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

číslo časopisu, které právě držíte v ruce, vznikalo v průběhu roků 2015 a 2016 a je výsledkem usilovné práce několika lidí, spojených s Katedrou sociologie FF UK. Jeho původní ideou bylo propojit v něm odlišná zaměření různých sociologických disciplín a témat, ukázat sociologii tak říkajíc na hranicích s dalšími obory. Ideálním pro tyto účely se jevílo oslovit v první řadě doktorandy, kteří obvykle rozvíjejí originální a v jistém smyslu specializovaná témata, často právě na pomezí sociologie a dalších společenských nebo humanitních oborů.

Tento záměr se podařilo naplnit částečně. Mezi nabízenými příspěvky se našel odpovídající počet takových, které úspěšně prošly recenzním řízením a díky nimž skutečně mohlo vzniknout číslo čínící jistý průřez tematickými specializacemi současných doktorských studentů sociologie. I vzhledem k omezenému počtu příspěvků do každého čísla zde však sociologie určitě není prezentována na hranicích se všemi obory, s nimiž ve skutečnosti spolupracuje, má společný předmět zájmu nebo metodu zkoumání. V tomto smyslu je jistě výběr selektivní, nepředstavuje přehled ani zdaleka úplný a to ani v rámci zaměření doktorských studentů pouze naší katedry. Přesto si dovoluji tvrdit, že jistou reprezentativnost daná skladba obsahuje. Ukazuje tradiční a stále živou orientaci na historické souvislosti ve stati o teoriích revolucí od Karla Černého, na reflexi a metateorii sociologie v příspěvku Jakuba Mlynáře o využívání metafor, zájem o tradiční témata sociologické teorie ve stati Kateřiny Holubové o identitě nebo veřejného mínění v článku Lucie Smolařové, na tradiční roli sociologie při zkoumání politických procesů v příspěvku Jaromíra Mazáka o sociálních hnutích a konečně na empirické zkoumání se záměrem praktických intervencí v textu Blanky Jirkovské o naplnění pracovních potřeb konkrétní skupiny zaměstnanců. Zůstaneme-li po vzoru jednoho z příspěvků v oblasti metafor, dá se říci, že sociologii v těchto textech můžeme nalézt na hranicích s historií, filosofií, lingvistikou, politologií, psychologíí nebo managementem. Ačkoli to jistě nevyčerpává potenciál ani realitu provozu současné sociologie, není to na jedno číslo časopisu málo.

Většina textů má přehledový charakter a mapuje tudíž určitou vymezenou oblast. A proto, ať už pro poučení nebo získání inspirace pro vlastní práci, věřím, že v následujících textech od mladých a velmi perspektivních autorů a autorek najdete mnoho zajímavých informací. Přeji Vám příjemné čtení.

Jiří Vinopal
vedoucí Katedry sociologie FF UK

TEORIE SOCIÁLNÍCH HNUTÍ: PŘEHLEDOVÁ STUDIE*

JAROMÍR MAZÁK

Katedra sociologie, Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy v Praze

E-mail: jaromir.mazak@ff.cuni.cz

ABSTRACT

Social Movement Theory: A Review Essay

Throughout history social movements have taken on various forms, ranging from grassroots mobilizations to coalitions of professional organizations employing lawyers, project managers and PR specialists. They engage in their fights for both material and moral goals in various political contexts, use different resources, and strive to convince others of their world view. This paper deals with selected key social movement theories on the background of some pivotal past events. Its aim is to offer introduction as well as a basic theoretical overview.

Keywords: Social movements; new social movements; resource mobilization theory; political opportunity structure; political process theory; framing; transactional activism

Úvod

Když v roce 1961 ustavil J. F. Kennedy Prezidentskou komisi pro status žen,¹ pomohl tím odstartovat dvě dekády, které lze považovat za vrcholné období druhé vlny feminismu v USA. V průběhu asi 20 let se v USA ženskému hnutí podařilo prosadit velké množství legislativy proti diskriminaci žen, publikovat řadu kanonických textů, výrazně se také zvedl podíl žen na univerzitách a mj. byly otevřeny první azylové domy pro týrané ženy (Freeman, 1973; Skrentny, 2012; Costain, 1994).

V pozadí těchto změn stáli ženská práva podporující politici a političky ve vládě, poměrně formalizované organizace jako National Organization for Women (NOW) i neformální lokální skupiny. Společně vytvořili komunikační a organizační sítě, jejichž „výstavba“ probíhala takřka celá 60. léta. Začali pořádat konference, průvody, své myšlenky šířili na univerzity a ty postupně pronikaly do médií. Pro mnohé účastnice nebylo jejich angažmá v hnutí krátkodobou epizodou, ale významnou a poměrně dlouhou etapou ži-

* Tento výstup vznikl v rámci projektu č. 624214 „Sociální hnutí v České republice a jejich vnitřní organizace“ řešeného v roce 2015 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Grantové agentury UK.

¹ President's Commission on the Status of Women.

vota. Jak píše Freemanová, sama aktivní členka ženského hnutí v 60. a 70. letech, „hnutí se mohlo zrodit a rozvíjet za hranice příležitostných spontánních revolt, až když byla vybudována komunikační síť mezi podobně smýšlejícími lidmi překračující místní hranice“ (1973, p. 804).²

Hnutí Occupy představuje odlišný příběh. Poprvé o sobě dalo světu výrazně vědět v září 2011 demonstracemi na Wall Street a obsazením newyorského parku Zuccotti. Výzva k demonstraci proti síle a nekontrolovanosti finančního kapitálu se objevila v půlce července 2011 (Castells, 2012, p. 159). Zatímco na první demonstraci 17. 9. dorazilo jen asi 1000 lidí a na konci září přišlo demonstrovat asi 2000 lidí, 5. října se už na newyorském protestu proti Wall Street sešlo 15 000 lidí a další protesty probíhaly začátkem října v mnoha městech především v Evropě a Americe (Castells, 2012, pp. 162–163, viz také internetové zdroje³).

Hlavní roli v mobilizaci sehrály sociální sítě a online platformy pro jejich organizaci. Hnutí nemělo oficiální lídry, formální organizace nikdy nestály v popředí, přestože mnoho demonstrantů bylo napojeno na nevládní neziskové organizace, a volná struktura vznikala organicky teprve na jednotlivých okupovaných místech. Většinou byla založena na praktikování přímé demokracie (valná shromáždění na okupovaných místech) a pověřování podpůrných výborů a pracovních skupin, které zajišťovaly hygienu, jídlo, bezpečnost, kontakt s médii, techniku, financování apod. Důležitější než instrumentalita a dosahování legislativních změn byla autenticita, artikulace rozhořčení, touha po zážitku přímé demokracie a bezprostřední občanská diskuse. Právě tyto charakteristiky pomáhají vysvětlit, proč hnutí nikdy nezformulovalo konkrétní požadavky, o které by mohlo usilovat, a neinstitutionalizovalo se do udržitelného projektu, který by mohl ovlivňovat vznik legislativy. Spíše se přehnalo jako tsunami a odkrylo mnohé pocity křivdy ve společnostech Prvního světa.⁴

Tyto dva příklady ilustrují několik skutečností. Sociální hnutí nabývají různých podob a vyvíjejí se spolu se sociálním, politickým a technologickým kontextem, ve kterém vznikají. Americké hnutí za práva žen postupně rostlo, jak po celé zemi vznikaly nové organizace, které v tandemu s politickými elitami dokázaly působit na veřejné mínění a prosadit klíčové legislativní změny. Formalizované organizace se svými volenými zástupkyněmi zajišťovaly kontinuitu hnutí, které trvale proměnilo západní společnost. Occupy vyrostlo z nenápadného podnětu někde na internetu do obrovské tsunami během několika měsíců. Jeho poměrně heterogenní účastníci ukázali, že pod klidnou hladinou západní společnosti je nahromaděna nespokojenost a pocit nespravedlnosti. Potom se celé hnutí zase vytratilo, jako když se vlna vrátí zpátky do moře.

Tato přehledová studie si klade za cíl ukázat, jak se s rozmanitostí a různými aspekty sociálních hnutí vypořádává společenskovědní teorie. V první kapitole se věnuje otázce definování sociálních hnutí a zdůvodnění, proč je důležité je zkoumat. Ve druhé kapitole krátce ukazují, z jak odlišných pozic ve srovnání se současností bylo vedeno zkoumání

² Autorův překlad z anglického originálu: It was not until a communication network developed among like-minded people beyond local boundaries that the movement could emerge and develop past the point of occasional, spontaneous uprising.

³ Internetové zdroje např.: <http://www.theguardian.com/world/2011/oct/08/occupy-america-protests-financial-crisis> (přístup 3. 4. 2015), http://www.washingtonpost.com/world/europe/occupy-wall-street-protests-go-global/2011/10/15/gIQA7kimL_story.html (přístup 3. 4. 2015).

⁴ Popis je založen primárně na analýze Manuela Castellse (2012).

sociálních hnutí před obratem, který způsobila hnutí 60. let. Pod vlivem Le Bonovy knihy *Psychologie davu* byla masová sociální hnutí dlouho spojována s iracionalitou a manipulovatelností. Symbolický obrat značí kniha *The Logic of Collective Action* (1965), ve které Olson na účastníky sociálních hnutí začal pohlížet naopak jako na racionálně jednající aktéry. Třetí kapitola se zabývá teoretickými inovacemi poslední třetiny 20. století, které navázaly na boom sociálních hnutí v 60. a 70. letech, konkrétně teorií nových sociálních hnutí, teorií mobilizace zdrojů, teorií struktury politických příležitostí (resp. teorií politického procesu) a teorií s anglickým označením *framing*. Přestože je v souladu s běžnou praxí nazývám teoriemi, jde spíše o širší konceptuální rámce či přístupy ke zkoumání sociálních hnutí, které stojí na příspěvcích mnohých autorů a nejsou vždy vnitřně zcela kompaktní. Větší pozornost přitom věnuji dvěma později jmenovaným, protože první dvě již formou přehledové studie zpracoval v češtině František Znebežánek (1997). Čtvrtá kapitola stručně představuje vybrané teoretické koncepty konce 20. a začátku současného století.

1. Co to je a koho to zajímá?

Co vlastně sociální hnutí jsou a proč bychom jim vůbec měli věnovat pozornost? Vlivná definice sociálních hnutí pochází od Dianiho (1992, p. 13): „Sociální hnutí je síť neformálních interakcí mezi pluralitou individuí, skupin nebo organizací angažovaných v politických nebo kulturních konfliktech na základě sdílené kolektivní identity“ (překlad Znebežánek 1997, p. 29). Diani klade důraz především na odlišení sociálních hnutí od organizací. Aby bylo možné mluvit o hnutí, musí být přítomna pluralita aktérů, tedy nikoliv pouze jedna organizace. Tím se sociální hnutí liší od nevládních, náboženských nebo zájmových organizací a také politických stran. Ty všechny ale mohou být v Dianiho pojetí součástí sociálního hnutí. Diani také odlišuje sociální hnutí od koalic. V těch podle něj probíhá interakce více na instrumentální bázi a „nepodporuje vznik kolektivní identity ani nutně nevede ke kontinuitě za hranice specifické konfliktní situace“ (pp. 16–17).⁵ Důležité je podle něj také odlišit sociální hnutí od jednotlivých protestních událostí, ale i od protestu jako takového: Přestože protest je typickým znakem politicky orientovaných sociálních hnutí, hraje podle Dianiho pouze okrajovou roli ve hnutích zaměřených na osobní či kulturní změnu (p. 12).

Těžištěm Dianiho přístupu je tedy explicitní snaha odlišit sociální hnutí od příbuzných pojmů. V analytické rovině to poměrně dobře funguje, nicméně realita se ostře řezaným definicím brání, a tak nemusí být jednoduché určit, zda koalice několika organizací podporuje, nebo nepodporuje kolektivní identitu, zda spolupráce několika advokačních organizací⁶ již vytváří dostatečnou síť neformálních interakcí, aby bylo možné mluvit o hnutí, nebo zda tuto síť vytváří interakce fanoušků určité iniciativy na online sociálních sítích, jako je Facebook. Některá nejnovější hnutí, jako např. výše zmíněné hnutí Occupy,

⁵ Překlad autor.

⁶ Advokačními organizacemi se rozumí nevládní neziskové organizace, které usilují o obhajobu veřejných zájmů nebo zájmů znevýhodněných skupin. Sledují a veřejně komentují práci politiků, vytvářejí analýzy problémů, na které se zaměřují, a lobují za legislativu, která má směřovat k nápravě. Zpravidla jde o tzv. profesionální organizace, tj. organizace založené primárně na práci zaměstnanců, nikoliv dobrovolníků.

přítom kladou důraz na minimální požadavky na sdílení kolektivní identity a snaží se naopak vytvořit platformu pro komunikaci velmi heterogenních skupin obyvatel, čemuž odpovídá i slogan „*We are the 99 %*“. Navíc je k diskusi, zda bylo celé Occupy pouze sérií protestních událostí odehrávajících se na mnoha místech světa, nebo zda šlo, případně stále jde, o samostatné sociální hnutí, nebo zda je nejlépe chápat Occupy jako jedno z exponovaných období hnutí za globální spravedlnost, které se zformovalo už na konci 90. let minulého století.

Cílem této práce je představit vybrané teoretické perspektivy, které jsou pro zkoumání sociálních hnutí využívány a které kladou důraz na odlišné aspekty sociálních hnutí. Protože tyto perspektivy mohou chápat sociální hnutí mírně odlišně a jejich poznatky jsou navíc často přenositelné na různé formy kolektivního jednání, nepovažuji v kontextu této práce za tak důležité ostře stanovit, kde sociální hnutí začínají a kde končí. Místo toho jen s odvoláním na literaturu (Tarrow, 1994/2011, p. 9; Diani, 1992, p. 13; Skovajsa, 2010, p. 76; Snow & Soule, 2010, pp. 6–7) formuluji typické rysy, které jsou se sociálními hnutími spojovány, čímž se pokouším doplnit Dianioho definici o případné další aspekty či úhly pohledu, aniž bych se pokoušel vytvořit definici alternativní:

- Centrálním tématem sociálních hnutí je kolektivní prosazování veřejného zájmu, zájmů svých nebo zájmů druhých (zpravidla menšin či znevýhodněných skupin), ať už v podobě usilování o změnu nebo obrany stávajícího stavu. Pokud je přítomna kolektivní akce či protest, typicky adresuje elity, autority, jiné skupiny či hnutí, případně difúzní kulturní normy.
- Podle tradičních definic se sociální hnutí vyznačuje sdílenou kolektivní identitou. V souvislosti s volnějším, méně organizovanými a více heterogenními hnutími může být vhodnější mluvit o uvědomění si sociální solidarity.
- Snow a Soule (2010, pp. 6, 15–17) uvádějí jako klíčový prvek sociálních hnutí fungování primárně vně institucionalizovaného politického řádu, což spojují např. s pořádáním demonstrací, obsazováním budov, okupací veřejného prostoru a dalšími konfrontačními taktikami. Je pravda, že sociální hnutí takové taktiky nezářídka používají, ale na druhou stranu používají i institucionalizované nástroje, jako je např. oslovování politiků se svými požadavky (lobbying) či fundraisingová kampaň. V čase se navíc hranice mezi institucionalizovanými a neinstitucionalizovanými prostředky posouvají, takže např. nahlášené demonstrace lze již dlouho považovat za institucionalizovanou součást politického řádu.
- Co se struktury týče, sociální hnutí jsou neformálními sítěmi interakcí mezi aktéry (jedinci či organizacemi), ač samotní aktéři mohou být formalizované profesionální organizace.
- Sociální hnutí se vyznačují trváním v čase nebo jinými slovy snahou o udržitelnost. Tím se odlišují od epizodických výbuchů protestu.

Proč tedy sociální hnutí studovat? Sociální hnutí jsou klíčovým hráčem na poli sociální změny. Jsou nositelem konfliktu a konfrontují společnost s novými a často nepřijemnými otázkami. Některé z těchto otázek zapadnou nebo jsou marginalizovány, aniž kolem nich kdy opravdové hnutí vyrostou. Jiné rezonují, stanou se součástí veřejné diskuse a někdy celou společnost trvale promění. Jak říkají Goodwin a Jasper, „Politické strany a jejich lídři zřídka kdy položí ty nejzajímavější otázky nebo nadnesou nová témata; [...]“

Jsou to zpravidla hnutí mimo politický systém, která donutí ty uvnitř rozpoznat nové strachy a touhy“ (2003/2009, p. 4).⁷ Některá hnutí se stanou pro společnost natolik centrální, že se nejen jejich myšlenky normalizují v rámci formálního politického systému, ale položí základ novým politickým stranám. Příkladem jsou sociálnědemokratické politické strany, které vyrostly z dělnického hnutí 19. století. Jiným příkladem jsou zelené strany, potomci ekologických hnutí etablované v některých zemích již od přelomu 70. a 80. let 20. století. Jiná hnutí se institucionalizovala v jiném sektoru společnosti, např. feministické hnutí v podobě *gender studies* na akademické půdě. To jen podtrhává skutečnost, že vymezit hranice hnutí je velmi obtížné.

Otázky, které si vědci zkoumající sociální hnutí kladou, tvoří pestrou paletu (např. Godwin & Jasper, 2003/2009, p. 7): Za jakých podmínek hnutí vznikají? Jací lidé do hnutí vstupují? Jaké jsou jejich pohnutky a emoce? Jak jsou hnutí organizována? Jaké využívají nástroje a taktiky? Jaká je jejich vazba na sociální kontext a instituce? Jak lze posuzovat jejich úspěch? A další.

2. Od iracionálního davu ke společnosti občanů

Studium sociálních hnutí bylo zpočátku silně ovlivněno Psychologií davu Gustava Le Bona (1895/2002). Podle něj jedinci v davu ztrácejí autonomii a pocit odpovědnosti za své jednání. V důsledku toho se dav chová iracionálně, podléhá emocím, je nebezpečný a snadno manipulovatelný vůdcovskou osobností. Sociální hnutí byla po dlouhou dobu vnímána mnoha vědci touto davovou optikou, takže vzbuzovala spíše strach než naději.

Negativní pohled na masová sociální hnutí oživila zkušenost se sociálními konflikty před druhou světovou válkou v Německu a Itálii a s fašismem a komunismem v Evropě vůbec. Pozornost vzbudila kniha Kornhausera *The Politics of Mass Society* (1959), která psychologizující Le Bonovo pojetí nahradila pojetím sociologizujícím, byť k sociálním hnutím podobně kritickým. Kornhauser v duchu durkheimovské strukturalistické tradice varuje před atomizovanou masovou společností občanů nenávaných na komunitní a profesní organizace. Právě taková společnost odcizených jednotlivců se podle něj stává snadno manipulovatelnou extremisty a je ohrožena transformací ve společnost totalitní. Zajímavé je, že masová hnutí jsou podle Kornhausera v podstatě protipólem či negací občanské společnosti a demokracie. Dnešní hnutí jsou oproti tomu spíše popisována tak, že se skládají ze sítí propojených aktérů spíše než z atomizovaných jedinců a že se v nich angažují občané, kteří působí v různých organizacích, spolcích a dobrovolnických skupinách a spíše tedy z občanské společnosti vycházejí (např. McAdam, 1988; Castells, 2012).

Strukturně funkcionalistické a v některých ohledech podobné pojetí jako Kornhauser nabízí Smelser (1962) v knize *Theory of Collective Behavior*. Podle něj se sociální hnutí objevují tehdy, když dramatické změny ve společnosti vedou k nerovnováze mezi jednotlivými sociálními subsystemy. Jsou tedy symptomem příliš překotných přechodných období a nepatří do normálního (slovy strukturního funkcionalismu *rovnovážného*) stavu; podrobněji např. Znebežánek (1997, pp. 13–16), Della Porta a Diani (1999/2006, p. 7).

⁷ Překlad autor. Originál: „Political parties and their leaders are rarely asking the most interesting questions, or raising new issues; [...]. It is typically movements outside the political system that force insiders to recognize new fears and desires.“

Proti strukturalistickému pojetí Kornhauserovu a strukturně funkcionalistickému pojetí Smelserovu lze postavit marxismus. Ten sociální hnutí nevnímá jako projev deviace, dysfunkce nebo ohrožení společnosti, nýbrž jako emancipaci vykořisťované třídy. Jediným sociálním hnutím v zorném poli starého marxismu je hnutí dělnické. Proto se marxismus stává podobně jako všechny výše uvedené přístupy nedostatečným tvářemi v tvář americkým hnutím 60. a 70. let, studentským bouřím v západní Evropě v letech 1967–1968 a reformním hnutím v komunistickém bloku ve stejné době, především v Československu. Tvrzení, že 60. léta postavila na hlavu dosavadní teorie o sociálních hnutích, patří k mantře oboru. Následně se do středu vědeckého zájmu dostaly principy jako racionalita jednotlivců i organizací participujících v hnutích, koncept postmateriálních hodnot a propojení sociálních hnutí s představou občanské společnosti. Tyto principy daly vzniknout teorii mobilizace zdrojů (*resource mobilization*), teorii struktury politických příležitostí (*political opportunities structure*), teorii rámování (*framing*) i teorii tzv. nových sociálních hnutí.

3. Zlatá éra sociálních hnutí a vývoj teorie

Nejprve se objevilo hnutí za práva černochů (*civil rights movement*). Dnes již klasické a zcela jistě selektivní vyprávění se často začíná v polovině 50. let. V roce 1955 byla v Montgomery ve státě Alabama zatčena Rosa Parksová poté, co odmítla uvolnit své místo v segregovaném autobuse bílému cestujícímu. Následný bojkot autobusové dopravy vynesl do čela černošského hnutí jednu z ikon 20. století, tehdy teprve 26letého kazatele Martina Luthera Kinga. Hnutí kolem Kinga dosáhlo vrcholu pochodem na Washington v roce 1963, kterého se účastnilo čtvrt milionu lidí a kde King pronesl jeden z nejslavnějších proslovů v historii – Mám sen (*I have a dream*). V roce 1964 byl schválen zákon (*Civil Rights Act of 1964*), který zapověděl diskriminaci na základě rasy, barvy pleti, náboženství, pohlaví a národního původu v rámci soukromého i veřejného poskytování služeb (zákon tedy např. zapověděl segregaci na úradech nebo odmítnutí obsloužit zákazníka v restauraci na základě jeho rasy). O rok později byl schválen další zákon (*Voting Rights Act of 1965*), který zakazuje rasovou diskriminaci ve volbách; podrobněji o hnutí např. McAdam (1982/1985).

Díky Kingovu morálnímu kreditu a jeho apelu na nenásilný protest zpochybnilo černošské hnutí počátku 60. let představu sociálního hnutí jako nebezpečného davu.⁸ Stále jej však bylo možné chápat v duchu strukturně funkcionalistického vysvětlení jako projev frustrace (Znebejánek, 1997, p. 21).

Hůře se tehdejšími teoriemi integrovala druhá část příběhu. V hnutí za práva černochů totiž nevystupovali jen příslušníci marginalizované menšiny, ale zapojovali se do něj také příslušníci privilegované bílé třídy. Nejpatrnější to bylo u studentů z prestižních amerických univerzit, kterých se v létě roku 1964 sjelo několik stovek⁹ do státu Mississippi, aby se zde účastnili projektu Freedom summer na podporu volebních práv černo-

⁸ Ve druhé polovině 60. let se hnutí postupně radikalizovalo a v roce 1967 z něj černoši vykazali sympatizující bělochy a mnoho amerických měst se koncem 60. let stalo dějištěm pouličních bouří, takže hnutí si také prošlo násilnou fází.

⁹ McAdam mluví o 736 registrovaných dobrovolnicích, z nichž asi čtvrtina nakonec nedorazila (2003/2009, p. 68).

chů.¹⁰ Také účastnice ženského hnutí zmíněného v úvodu byly převážně ženy ze střední třídy, často s vysokoškolským vzděláním (Freeman, 1973, p. 796), a ze střední třídy pocházeli často také příslušníci ekologického hnutí, které radikálně zpochybnilo dominantní hodnoty konzumerismu (Cotgrove & Duff, 1980). Ekologické hnutí se neomezovalo jen na ochranu přírody, ale zdůrazňovalo také význam kvality osobního i pracovního života, prosazovalo více participace jako protiklad technokratického řízení společnosti odborníky a další tzv. postmateriální hodnoty (Cotgrove & Duff, 1980; Inglehart, 1977). Dalšími výraznými hnutími té doby bylo hnutí za práva homosexuálů (viz např. D'Emilio, 2003/2009), později rozšířené o další sexuální menšiny, či mírové hnutí proti válce ve Vietnamu.

Ve svém důsledku 60. (a 70.) léta učinila dosavadní teorie nedostatečnými. V kontrastu s Le Bonem, mnohá hnutí byla nenásilná a apelovala na moralitu a solidaritu s marginalizovanými. V kontrastu s Kornhauserem, v hnutích byli často lidé s velkým sociálním kapitálem, kteří se sdružovali v dobrovolných organizacích a spolicích, nikoliv vykořenění jedinci. Nedostatečná je také původní marxistická představa, která hnutí pevně spojuje se společenskými třídami a materiálními zájmy.¹¹

3.1 Nová sociální hnutí

Společenské vědy tedy stály před úkolem vytvořit nový teoretický aparát, kterým by bylo možné realitu sociálních hnutí popsat. V Evropě se rozvíjely především teorie nových sociálních hnutí¹² (např. Touraine, Habermas, Offe, Melucci, Castells ale také řada dalších, viz Znebežánek, 1997, kap. 3). Centrálním tématem těchto teorií je snaha ukázat, jak nástup nových sociálních hnutí souvisí s hlubšími proměnami společnosti, především s přechodem k tzv. postindustriální společnosti. Nová sociální hnutí jsou nositelem těchto historických změn úzce spojených s postmateriálními hodnotami. Jako nová sociální hnutí jsou označována hnutí lidskoprávní, environmentální, feministická, mírová, hnutí sexuálních menšin a další. Nová hnutí jsou kladena do opozice proti starším dělnickým hnutím.

Podle Touraina se nová sociální hnutí stávají více kulturně orientovanými oproti více politicky a materiálně orientovaným hnutím dělnickým (1985, p. 780) a konflikt, jehož jsou nositelem, je především střetem o kontrolu nad kulturními vzorci (p. 785). Offe si všímá, že nová sociální hnutí vystupují z klasické liberální dichotomie soukromé vs. veřejné a svojí aktivitou se umísťují „někam mezi“ do oblasti tzv. neinstitucionální politiky (1985, p. 826).

¹⁰ Cílem projektu bylo podpořit místní černochoy ve volební registraci, která pro ně byla nastavena v podstatě prohibitivně. V rámci projektu byly také provozovány tzv. freedom schools na podporu vzdělanosti v oblasti politických práv, ale také černošské historie a jiných témat, kterým se segregované školství v Mississippi vyhýbalo. Projekt také vedl k založení Mississippi Freedom Democratic Party. Více viz McAdam (1988).

¹¹ Marxistická analýza mocenských vztahů a především kritika hegemonie ovšem zůstává pro teorii sociálních hnutí (stejně jako pro jejich formování) nadále důležitá, především v podobě tzv. postmarxismu, který opouští myšlenku univerzální mise dělnické třídy (Barša & Císař, 2004). Poválečná nová sociální hnutí jistě nepředstavují dělnický odpor proti utiskující moci kapitalismu, ale představují odpor lidí napříč ekonomickými třídami proti utiskující moci nejen trhu, ale také byrokratického aparátu a jedné dominantní kultury. V tomto smyslu lze nová sociální hnutí analyzovat nástroji vyvinutými v rámci marxistické tradice.

¹² Záměrně používám plurál, protože jde o širokou oblast teoretického uvažování, kterou lze stěží integrovat do jedné teorie. Viz také Buechler, 1995, p. 442.

Důležitou výtku na adresu teorií nových sociálních hnutí formuluje Pichardo (1997, p. 413, 426), podle kterého se tyto teorie zaměřovaly pouze na hnutí spojovaná s levicovou ideologií, zatímco pravicová (konzervativní) hnutí byla opomenuta. Jde tedy podle něj o teorie pouze partikulární. Další sporné body v teoriích nových sociálních hnutí prozkoumává Buechler (1995). Přestože teorie nových sociálních hnutí krátce aspirovala na ústřední pozici v sociologické teorii a dodnes především díky odkazu na postmateriální hodnoty patří k jednomu z milníků vývoje sociologie jako oboru, z hlediska současné empirické produkce jde o teorie spíše marginální. Výzkum sociálních hnutí je mnohem více inspirován teoriemi, které jsou pojednány dále.

3.2 Princip racionality ve studiu sociálních hnutí

Kromě teorií nových sociálních hnutí se nicméně v reakci na hnutí 60. a 70. let objevují i další teoretické inovace, rozvíjené zpočátku spíše v USA. Zatímco teorie nových sociálních hnutí se snažily integrovat sociální hnutí do komplexních sociologických úvah o proměnách společnosti, směry rozvíjené v USA (teorie mobilizace zdrojů, teorie politických příležitostí a teorie rámování čili *framing*) usilovaly o analýzu konkrétních aspektů fungování sociálních hnutí. Lze je označit za teorie středního dosahu. Pro jejich vznik sehrála významnou úlohu kniha *The Logic of Collective Action* Mancura Olsona (1965). V té si autor klade otázku, jak je možné, že racionální jedinci jednající výlučně se zřetelem na vlastní zájem participují v sociálních hnutích, přestože podle principu černého pasažéra¹³ by participovat neměli. Dospívá k závěru, že k participaci dochází tehdy, pokud je přítomný prvek donucení nebo je přítomna pobídka, která jedinci přináší individuální prospěch nad rámec prospěchu, který pramení z dosažení kolektivního cíle (viz také Olson, 2003/2009 pro zkrácené shrnutí). Za hlavní přínos Olsonova textu lze dnes považovat především to, že přiměl společenské vědce zabývat se v rámci výzkumu sociálních hnutí racionalitou, a sice racionalitou, jak ji chápe ekonomická teorie. Tím přispěl k obohacení studia sociálních hnutí o nové paradigma. Toto dědictví je patrné především u teorie mobilizace zdrojů, v jejímž centru pozornosti ale nestojí primárně jednotlivci, nýbrž racionálně či podnikatelsky jednající organizace.

3.3 Teorie mobilizace zdrojů

Základy teorie mobilizace zdrojů (TMZ, *resource mobilization theory*) se zformovaly v 70. letech jako explicitní snaha přizpůsobit studium sociálních hnutí měnící se realitě.¹⁴ Zatímco starší teorie stavěly na předpokladu, že klíčovým momentem vedoucím k mobilizaci je vznik deprivací a pocitů křivdy, TMZ vychází z předpokladu, že frustrace a po-

¹³ Princip černého pasažéra, rozpracovaný v ekonomii veřejných statků, říká, že pokud není možné jedince vyloučit ze spotřeby určitého statku, nebude se racionální jedinec jednající pouze se zřetelem na osobní prospěch dobrovolně podílet na úhradě nákladů, které jsou s produkcí daného statku spojeny. Stejný princip Olson aplikuje na kolektivní jednání zaměřené na dosažení nějakého skupinového či kolektivního cíle.

¹⁴ McCarthy & Zald, 1973; McCarthy & Zald, 1977; Tilly, 1978; pro shrnutí v češtině viz Znebejánek, 1997, kap. 4. Bývají přítom odlišovány dvě základní verze TMZ. Jedna je spojována s prací McCarthyho a Zalda, druhá s prací Oberschalla a Tillyho (McCarthy & Zald, 2001). V této studii se věnuji primárně první jmenované.

city křivdy jsou přítomny trvale jako projev určité sociální struktury (McCarthy & Zald, 1977; McCarthy & Zald, 2001, viz také Jenkins, 1983, p. 530). To, co je třeba zkoumat, je schopnost organizací tyto pocity křivdy organizovat a na jejich základě mobilizovat. Tato schopnost je v interpretaci TMZ závislá na zdrojích, které mají organizace k dispozici. Zdroje přitom mají různou povahu, může jít např. o peníze, zařízení, lidský kapitál, ale i legitimitu (McCarthy & Zald, 1977, p. 1220), za zdroje lze považovat také existující infrastrukturu, např. masová média, levné a rychlé formy dopravy (McCarthy & Zald, 2001, p. 536) nebo třeba platformy pro online mobilizaci (Eltantawy & Wiest, 2011). Obecně ale neexistuje shoda a různí autoři pracují s různými typy zdrojů (pro přehled viz Jenkins, 1983, p. 533).

Organizace sociálních hnutí (OSH, *social movement organizations*) mohou dokonce pocity deprivace a křivdy vytvářet a manipulovat (McCarthy & Zald, 1977, p. 1215), což ještě podtrhává sekundární význam těchto pocitů oproti významu samotných organizací a zdrojů, kterými disponují.

Z praktického hlediska TMZ přináší poznání, že sociální hnutí a racionální organizace v nich aktivně sledují nejen svůj hlavní cíl, ale také řadu dílčích cílů od mobilizování široké veřejnosti, oslovování elit a novinářů, získávání donorů apod. Dosahování jednotlivých dílčích cílů spojených se ziskem zdrojů přitom může být ve vzájemném rozporu. Důležitým momentem je také vztah mezi organizacemi v rámci hnutí, který může nabývat různých podob spolupráce i konkurence (McCarthy & Zald, 2001, p. 538). TMZ tematizuje tzv. profesionalizaci (McCarthy & Zald, 1973) v sociálních hnutích, která se vyznačuje formalizací struktury a procesů v organizacích sociálních hnutí, najímáním expertů namísto využívání práce dobrovolníků a celkově podnikatelským přístupem. Šťovičková (2005) popisuje, jaké konflikty může proces profesionalizace vyvolávat mezi dobrovolníky v organizaci a nově najímanými experty.

Od jejího vzniku se na teorii mobilizace zdrojů odvolává řada výzkumů. Brzy po svém vzniku v 70. letech nicméně začíná být TMZ ve své klasické formulaci vnímána jako příliš úzká a objevují se snahy o její integraci s teorií politických příležitostí (Jenkins, 1983) nebo sociálně-psychologickými přístupy (Klandermans, 1984; Ferree & Miller, 1985; Jenkins, 1983). Nověji se např. objevují snahy propojit TMZ s organizační teorií (Gahan & Pekarek, 2008).

V každém případě je možné říct, že TMZ významně proměnila a obohatila studium sociálních hnutí:

- poukázala na význam organizací sociálních hnutí jako racionálních aktérů, kteří jako podnikatelé vyhledávají zdroje a dosahují svých cílů (obohacení výzkumu o ekonomické paradigma),
- pomohla sociální hnutí normalizovat jako standardní formu politické participace,
- ukázala, že významná část zdrojů přichází do hnutí zvnějšku, např. od sympatizantů, kteří sami nejsou znevýhodněni, ale vnímají znevýhodnění určité skupiny,
- poukázala na význam médií a veřejného mínění a
- naznačila síťovou perspektivu zkoumání hnutí.

Síťová perspektiva přitom do značné míry nahradila teorii masové společnosti (Kornhauser, 1959), podle níž se v hnutí angažují vykořenění atomizovaní jedinci. Pod vlivem mobilizace zdrojů si společenští vědci všímají, že sociální hnutí se skládají spíše ze sítí propojených aktérů a angažují se v nich lidé, kteří jsou často navázáni na existující spolky,

sociální sítě a organizace (např. McAdam, 1988; Castells, 2012).¹⁵ Takto provázané skupiny je navíc možné mobilizovat pro aktivity sociálního hnutí najednou po tzv. blocích (Oberschall, 1973).

3.4 Teorie struktury politických příležitostí

Kromě TMZ se v návaznosti na boom sociálních hnutí v 60. a 70. letech dostává do popředí také teorie struktury politických příležitostí¹⁶ (*political opportunity structure*) (Eisinger, 1973; Tilly, 1978; Tarrow, 1994/2011, pp. 26–28, 157–180). Podobně jako teorie nových sociálních hnutí a TMZ nepředstavuje ani koncept struktury politických příležitostí jednu kompaktní teorii. Spíše se jedná o přístup k problematice sociálních hnutí, který zdůrazňuje význam vnějších neboli kontextuálních faktorů pro úspěch sociálních hnutí. Centrální tezi konceptu lze formulovat tak, že sociální hnutí se objevují a dosahují úspěchů v souvislosti s externími politickými příležitostmi a hrozbami.

Klasická formulace úzce pojatých politických příležitostí (McAdam, 1996, p. 27) zahrnuje:

1. otevřenost institucionálního politického systému,
2. stabilitu postavení elit,
3. přítomnost elit, které podporují požadavky daného sociálního hnutí,
4. ochotu a schopnost státního aparátu využít represí.

Totéž pregnančně shrnuje Tarrow: „Když se otevře přístup k institucím, objeví se rozepře mezi elitami, vyvstanou dostupní spojenci a poklesne kapacita státu k vykonávání represe, vyzývatelé vidí příležitosti pro usilování o své požadavky“¹⁷ (1994/2011, p. 160).

Součástí teorie struktury politických příležitostí jsou také hrozby. Hrozby a příležitosti přitom nepředstavují opačné konce jednoho kontinua. Příležitosti představují šanci na úspěch, hrozby rizika či náklady spojené s akcí, případně s absencí akce. Jinými slovy, velká míra otevřených příležitostí neimplikuje nízkou míru hrozeb. Dobře to ilustrují Goldstone a Tilly: „Skupina se může rozhodnout nést velmi vysoká rizika spjatá s protestem, pokud věří, že šance na úspěch jsou vysoké, ale stejná skupina se může rozhodnout vyvarovat se třeba jen mírných rizik, pokud věří, že šance na úspěch jsou nízké“ (2001, p. 183).

Na jednu stranu lze tedy politické příležitosti vnímat taxativně jako konkrétně vymezené kontextuální faktory, např. čtyři výše vyjmenované, na druhou stranu lze jako příležitosti označit vše vnější, co zvyšuje šance hnutí na úspěch, tedy v podstatě každou výhodu, která je hnutí k dispozici (Jasper, 2012, p. 7). Právě nejednotnost toho, co různí autoři chápou pod pojmem politické příležitosti, představuje asi největší výzvu pro celý koncept.

Ve druhé polovině 90. let kulminovala kritika, že se koncept spíše vzdaluje jednotné teorii, než že by se k ní blížil. Například Gamson a Meyer napsali, že „[k]oncept struktury

¹⁵ Zdá se, že výjimku tvoří nová náboženská hnutí, do kterých vstupují lidé, kterým sociální vazby chybí (Snow, Zurcher & Ekland-Olson, 1980; Könnig, 1999).

¹⁶ Někdy se také objevuje termín *political process* nebo *political process theory* (PPT), přičemž se v zásadě jedná o synonyma ke struktuře politických příležitostí. Někteří autoři oba termíny rozlišují, např. Goodwin a Jasper (1999).

¹⁷ Překlad autor.

ry politických příležitostí je [...] ohrožen tím, že se stane houbou, která nasákne každý kontextuální aspekt sociálních hnutí“ (1996, p. 275)¹⁸.

S ostrou kritikou přišli Goodwin a Jasper (1999), kteří koncept (v závislosti na jeho konkrétní podobě) obvinili z triviality, tautologie i z toho, že se ve svém popisu reality jednoduše mylí, ale také z toho, že v důsledku své posedlosti externími politickými příležitostmi opomíjí méně politicky orientovaná kulturní hnutí (p. 35), která si prostě pro svoji analýzu nevybírá. Protože koncept struktury politických příležitostí se podle autorů stal dominantním paradigmatem studia sociálních hnutí, dochází podle nich k nevyváženému pohledu na ně. Hlavní bod jejich kritiky lze tedy shrnout tak, že se koncept politických příležitostí příliš zaměřuje na strukturu a systematicky opomíjí strategické jednání (agency), procesy a kulturní hlediska.

Jako reakce na kritiku se objevila snaha o konsolidaci a systematizaci konceptu politických příležitostí. Jedním z přístupů je snaha explicitně rozlišovat mezi různými typy příležitostí. Nabízí se např. rozlišovat mezi krátkodobými příležitostmi, které se objevují a mizí, a dlouhodobými strukturálními rysy (Jasper, 2012, p. 11). Aplikací interpretativního přístupu dále dochází k vymezení tzv. vnímaných příležitostí. Tento pojem vyzdvihuje, že kromě reálné existence politických příležitostí hraje důležitou roli také uvědomění si těchto příležitostí (Giugni, 2009, p. 364). Pozornosti se dostalo také pojmu diskurzivní příležitosti (Koopmans, 2004; Giugni, 2009, p. 364), který akcentuje, že kromě institucionálních příležitostí je úspěch sociálních hnutí závislý také na aktuálním způsobu veřejné debaty a naladění veřejného mínění. Pokud např. ve společnosti převládá silný feministický sentiment, je sociální hnutí prosazující legislativu na podporu žen v úplně jiné situaci, než pokud je feminismus většinou společnosti odmítán. Pojem diskurzivních příležitostí již ale představuje velký odklon od původního konceptu struktury politických příležitostí a blízce souvisí se zkoumáním významů a interpretačních rámců (*framing*), které je předmětem následující kapitoly.

O užitečný příspěvek ke konsolidaci teorie struktury politických příležitostí se zasloužili Meyer a Minkoff (2004), kteří nabízejí tři vodítka, čemu je při používání konceptu struktury politických příležitostí potřeba věnovat pozornost: *Zprvé*, je potřeba jasně vymezit, pro koho jsou určité politické příležitosti otevřené. Například Císař (2008) ukazuje, že zatímco na počátku 90. let před nástupem první Klausovy vlády byly v Československu poměrně otevřené příležitosti pro lidskoprávní a ekologický aktivismus,¹⁹ příležitosti pro feministické hnutí byly poměrně zavřené.²⁰ Později, po pádu druhé Klausovy vlády a v souvislosti se zahájením přístupových rozhovorů k EU, se politické příležitosti otevřely pro různé typy tzv. transakčního aktivismu²¹ (ekologický, lidskoprávní i feministický), ale zůstaly uzavřeny pro radikální aktivismus na obou stranách politického spektra.

Zadruhé, musíme jasně vymezit závislou proměnnou, tj. co rozumíme úspěchem hnutí. Meyer a Minkoff rozlišují mobilizaci, organizační rozvoj a dosažení politických refo-

¹⁸ Překlad autor.

¹⁹ To se projevilo některými úspěchy těchto hnutí, např. přijetím zákona o životním prostředí v roce 1991, zrušením trestu smrti v roce 1990 nebo začleněním Listiny základních práv a svobod do ústavního pořádku v roce 1991.

²⁰ Císař (2008) to vysvětluje především tím, že téma nerezonovalo ani mezi politickými elitami, ani mezi veřejností, která si feminismus spojovala se zdiskreditovanou komunistickou ideologií.

²¹ Pojem vysvětlen v kapitole 4.

rem. Například platí, že vhodné příležitosti pro mobilizaci se nemusí překrývat s vhodnými příležitostmi pro prosazení politických reforem. *Zatřetí*, měli bychom se lépe snažit porozumět procesům, které způsobují, že se sociálním hnutím daří překlápět otevřené příležitosti v úspěšný aktivismus, ať už jím rozumíme mobilizaci, rozvoj určité organizace nebo odvětví občanské společnosti, nebo změnu politiky. Vymezit lze např. tyto dva mechanismy (Meyer, 2004, p. 139): jeden, podle kterého aktivisté vnímají otevírající se příležitosti jako *signál* k aktivitě, a druhý, podle kterého jsou snahy aktivistů poměrně konstantní a otevírající se příležitosti představují *podmínky*, ve kterých se dříve neúspěšné snahy podaří proměnit v úspěch.

Zůstává otázkou, zda by se koncept struktury politických příležitostí v brzké době mohl stát jednotnou a dostatečně silnou teorií, která by umožňovala nejen vidět příležitosti retrospektivně za proběhnuvšími mobilizacemi, ale také vidět je předem a dokázat identifikovat nevyužitě příležitosti (Meyer & Minkoff, 2004, p. 1463; Sawyers & Meyer, 1999). Spíše se domnívám, že k tomu nedojde a že zatímco někteří výzkumníci se budou dále snažit broudit drahokam jednotné teorie, jiní budou koncept struktury politických příležitostí používat velmi volně jen jako doplňkovou perspektivu, která jim bude připomínat, že kontext nelze opomíjet. Při pohledu do literatury je zřejmé, že i přes snahy o určitou konsolidaci teorie stále platí, že různí autoři se liší v tom, co rozumí pod pojmem politické příležitosti, jak definují úspěch sociálních hnutí, ale také v tom, jaké konkrétní procesy či mechanismy podle nich spojují politické příležitosti s aktivitou sociálních hnutí.

V každém případě je zřejmé, že koncept politických příležitostí, resp. politického procesu významně obohatil studium sociálních hnutí.

- Víme, že na kontextu záleží, že vysoká míra mobilizace nemusí sama o sobě vést k dosažení sledovaných cílů, pokud je struktura politických příležitostí nepříznivá, a naopak i relativně malá mobilizace může vést k dosažení sledovaných cílů, pokud je struktura politických příležitostí otevřená (Kitschelt, 1986, pp. 72–74).
- Víme také, že mobilizace může vznikat jak v důsledku otevírání politických příležitostí, tak jako reakce na vytlačování z již jednou dosažených pozic, tedy v důsledku uzavírání politických příležitostí.
- Díky práci řady autorů se také daří identifikovat a systematizovat největší nástrahy přístupu (viz předchozí text této kapitoly), které pramení z jeho šíře a poměrně velkých ambicí. Při znalosti těchto diskusí lze koncept použít jako poměrně robustní teoretický nástroj pro zkoumání sociálních hnutí.

V rámci dalšího vývoje konceptu lze očekávat snahy o propojování s diskurzivním rámováním (Choe & Kim, 2012; Koopmans, 2004), větší důraz na dynamiku politického kontextu oproti jeho vnímání jako neměnné struktury (Jasper, 2012) a snahu odlišit institucionální strukturu od strategií, které jednotliví aktéři včetně těch státních uplatňují (Jasper, 2012). To souvisí i s pozorováním, že ostré rozlišování mezi aktivisty a státními činiteli, které je pro koncept politických příležitostí typické, nemusí věrně odrážet realitu, ve které mohou být hnutí a držitelé moci personálně propojeni (Skrentny, 2012). Z terminologického hlediska je možné, že dojde k opuštění sporného označení struktura politických příležitostí a jeho nahrazením srozumitelnějším pojmem politický kontext, jak navrhuji např. Amenta a Halfmann (2012).

3.5 Framing

V důsledku dominantního postavení teorie mobilizace zdrojů a struktury politických příležitostí bylo v průběhu 70. a 80. let poměrně obtížné prosadit se ve výzkumu sociálních hnutí s více interpretativním a kulturně zaměřeným přístupem (viz např. Snow, Benford, McCammon, Hewitt & Fitzgerald, 2014). Nakonec se podařilo prosadit přístupu zvanému *framing* (Snow, Rochford, Worden & Benford, 1986; Snow & Benford 1988, 1992, 2000), který si v průběhu 90. let vydobyl výsadní postavení v rámci studia sociálních hnutí (Snow et al., 2014) po boku přístupů popsaných výše v této kapitole. Framing se objevil s ambicí vrátit do výzkumu sociálních hnutí sociální psychologii, na jejíž absenci upozorňovali někteří autoři (např. Jenkins, 1983), a integrovat ji nejprve s teorií mobilizace zdrojů (Snow et al., 1986), ale později také se strukturou politických příležitostí.²² Přístup také od začátku usiluje o větší důraz na dynamiku a procesuální charakter participace (Snow et al., 1986, p. 467), i když se mu to především zpočátku příliš nedařilo a zůstával ve své aplikaci podobně statický jako dominantní přístup politických příležitostí (Benford, 1997).

Středobodem přístupu je pojem *frame* (v tomto textu ho překládám jako interpretační rámec), který odkazuje na to, že lidé rozumí světu skrze interpretační rámce, do kterých realitu „rámují“. Podstatu přístupu lze formulovat tak, že abychom porozuměli sociálním hnutím, je třeba porozumět vztahu a dynamice mezi interpretačními rámci různých aktérů. Těmito aktéry jsou v první řadě samotné organizace sociálních hnutí a jednotlivci, kteří jsou nebo mají být mobilizováni. Mezi aktéry ale patří také elity, odpůrci hnutí a další. Úspěšná práce s interpretačními rámci umožňuje mobilizaci konsensu, ale též udržování mobilizace a její usměrňování.

Snow a jeho kolegové v původních třech textech z let 1986, 1988 a 1992 vytyčili některé základní pojmy přístupu. V prvním z nich to byly především strategicky orientované aktivity *frame bridging*, *frame amplification*, *frame extension* a *frame transformation* (Snow et al., 1986, viz také Benford & Snow, 2000). *Frame bridging* (přemostování) nastává tehdy, když aktéři v sociálních hnutích propojují podobné interpretační rámce. Jako příklad lze uvést propojování interpretačních rámců různých hnutí v alterglobalizačním hnutí na přelomu tisíciletí. Aktéři v environmentálním hnutí byli mobilizováni masivním poškozováním životního prostředí v důsledku ekonomické globalizace. Odborová hnutí byla znepokojena vyostřující se globální konkurencí, která vedla k přesouvání výroby do rozvojových zemí. Lidskoprávní hnutí prosazovala, aby se větší pozornost v globalizujícím se světě věnovala dodržování lidských práv, a nikoliv pouze rozvoji globálního obchodu. Na přelomu tisíciletí se jim částečně podařilo propojit své interpretační rámce v kritiku neoliberalismu a mezinárodních institucí s ním spojených, tedy především MMF a Světové banky, a vytvořit tak alterglobalizační hnutí usilující o alternativu k jednodimenzionální ekonomické globalizaci.

Frame amplification (zesilování) představuje aktivity protagonistů hnutí, které usilují o vysvětlení a přiblížení určitého interpretačního rámce obecnostu. Ve své podstatě jde

²² O integraci všech tří teorií se vydáním kolektivní monografie pokusili McAdam, McCarthy, Zald a další autoři (1996). Kniha ukazuje na užitečnost kombinování různých perspektiv, ale zároveň je rozdělena na tři části, z nichž každá se primárně věnuje jedné z těchto tří perspektiv. Řada autorů nicméně explicitně kombinuje více přístupů, např. Oberschall, Zdravomyslova či Voss.

o podání interpretačního rámce jasným a atraktivním způsobem, tedy v podstatě PR ze strany organizací a aktivistů. *Frame extension* (rozšiřování) označuje snahy pokrýt určitým interpretačním rámcem nové problémy či obavy a rozšířit tak množství podporovatelů. Snow et al. (1986, p. 472) tuto strategii ilustrují příkladem mírového hnutí, které svůj interpretační rámec rozšířilo o argument, že zbrojení vede k podfinancování veřejných služeb. Tímto argumentem bylo možné oslovit jiné, případně širší publikum, než jaké by reagovalo na čistě morální argumenty proti válce. Čtvrtým strategickým prvkem je *frame transformation*, tedy snaha změnit vnímání určitého problému, případně problém tematizovat novým způsobem. Za příklad poslouží snaha změnit vnímání závažnosti znásilnění v černošské komunitě analyzovaná Whiteovou (1999).

Snow a Benford (1988) dále vymezují hlavní úkoly interpretačního rámování, kterými jsou diagnóza (identifikace problému), prognóza (návrh řešení) a motivace (mobilizace), a také si všímají odlišné míry resonance jednotlivých interpretačních rámců v závislosti na jejich věrohodnosti a významnosti. Ohlasu se dočkal také jejich pojem *masterframe* (Snow & Benford, 1992), který označuje široce definované interpretační rámce, ke kterým se vztahují různá hnutí zaměřená na různé problémy. Takovými „masterframey“ jsou např. rámec lidských práv, svobody volby, spravedlnosti či kulturní plurality. Tyto rámce jsou hierarchicky nadřazeny konkrétnějším rámcům jednotlivých hnutí, kterým poskytují vodítka, resp. „gramatická pravidla“ (Snow & Benford, 1992, p. 138), jak rámovat konkrétní problémy.

Speciálně pro analýzu mezikulturní difúze interpretačních rámců jsou používány pojmy strategický výběr (*strategic selection*) a strategické přizpůsobování (*strategic fitting*) (Snow & Benford, 2000). První z nich značí vědomé přebírání interpretačních rámců, např. ze zahraničí. Takové přebírání může být domácím publikem vnímáno negativně nebo u něj nachází nízkou resonanci.²³ Ke strategickému přizpůsobení potom dochází tehdy, když je rámování úmyslně změno tak, aby efektivněji oslovovalo vnější publikum, např. globální veřejnost. Příkladem přizpůsobování je strategie nigerijského etnika Ogoni, které svůj původně především etnický konflikt vedený proti centrální vládě přeformulovalo jako environmentální konflikt vedený kromě centrální vlády také s firmou Shell (Bob, 2005). Tímto krokem se hnutí podařilo získat mezinárodní pozornost a podporu nadnárodních neziskových organizací.

Framing je konceptem, který se vyvinul ve stínu dominantních přístupů mobilizace zdrojů a politických příležitostí. Proto není překvapivé, že se objevuje mnoho snah přístupy integrovat. Jednu z nich je možné zahrnout pod hlavičku kulturních (Snow & Benford, 2000, p. 629) či diskurzivních příležitostí (Koopmans, 2004; Giugni, 2009, p. 364), které již byly zmíněny výše. Hlavním poznáním zde je, že existující kulturní prostředí a v dané době legitimní diskurzy představují pro hnutí určité strukturální příležitosti, podobně jako politická instituce představuje určitou strukturu politických příležitostí. Jiným jazykem říká podobně také Steinberg, který upozorňuje, že rámování je třeba zkoumat v kontextu určitého systému věr a politické kultury (1998, p. 856). V konkrétních studiích potom např. Davies (1999) ukazuje, že lobby za financování náboženských škol v Kanadě proměnilo svoje rámování pod vlivem dominantní kultury multikulturalismu a místo mo-

²³ Již výše byla zmíněna kniha Ondřeje Císaře (2008), ve které je popisován odmítavý vztah české veřejnosti k feministickým tématům po roce 1989.

rálního významu náboženské víry začalo akcentovat nutnost ochrany náboženství jako určité kultury. McCammon, Newman, Muse a Terrell (2007) dokládají na kvantitativních datech, že úspěch interpretačního rámování je pozitivně ovlivňován příznivou strukturou diskurzivních příležitostí.

Další snahou je propojit framing s teorií mobilizace zdrojů. V této větvi teoretizování jsou mezi zdroje řazeny také symbolické či nemateriální zdroje, tedy rovněž diskurs, interpretační schémata či ideologie (viz např. Williams, 1995). Proti tomuto inkluzivnímu přístupu ke zdrojům se ale ohrazuje Steinberg (1998, p. 851), podle kterého jsou narativy a diskurzy, ke kterým se interpretační rámce vztahují, záležitostí kontextovou a do značné míry veřejnou, takže nemohou být kontrolovány a manipulovány podobným způsobem jako materiální zdroje.

Tematizace interpretačních rámců a diskursu v mnoha směrech obohatila výzkum sociálních hnutí. Především připomněla, že organizace sociálních hnutí nejsou pouze odrazem existující struktury, nýbrž představují aktivní činitele odpovědné za produkci a udržování významů, které vstupují do interakce s podporovateli hnutí, jeho odpůrci, ale i neutrálními pozorovateli (Benford & Snow, 2000, p. 613).

4. Konec minulého století a současnost

Konec minulého století a nedávné události kolem roku 2011 udělaly ze sociálních hnutí a jejich studia opět žhavou záležitost. Nejprve se pod náporu občanského protestu a v souhrně s měnícím se politickým kontextem rozpadl Sovětský svaz, čímž se rok 1989 zapsal mezi takové milníky studia sociálních hnutí jako rok 1848 nebo 1968 (Oberschall, 1996, p. 93). Následně ale participativní aktivismus v zemích střední a východní Evropy opadl a dodnes zůstává slabý ve srovnání se zeměmi západní Evropy.

Na přelomu tisíciletí se světem prohnaly masivní alterglobalizační protesty proti způsobu ekonomické globalizace, jak ji režírovaly dominantní hráči globální politiky. Tyto protesty vyvrcholily mobilizací proti zasedání Světové obchodní organizace v Seattlu v roce 1999 či v následujícím roce protesty proti Mezinárodnímu měnovému fondu a Světové bance v Praze a ve Washingtonu. V roce 2001 pak proběhly obzvlášť masivní protesty proti zasedání G8 v italském Janově. Protesty v sobě koncentrovaly odpor velké části veřejnosti proti neoliberální politice 80. a 90. let, upozorňovaly na problémy chudoby, porušování lidských práv i otázky životního prostředí. Spojovaly klasické demonstrace, karnevaly, ale také násilné konfrontace s policií a útoky na nadnárodní korporace symbolizující v očích demonstrantů kritizované aspekty globalizace. Právě násilné střety přitáhly velkou pozornost médií a kompromitovaly aktivisty v očích veřejnosti. Dohrou těchto událostí nebyla jen veřejná diskuse o dopadech ekonomické globalizace, ale také o připravenosti médií hlavního proudu a bezpečnostních složek velké protestní události zvládat. Začaly vznikat alternativní mediální kanály, např. indymedia.org, která usilují o to, aby v mediálním zobrazování senzací a násilí nezapadly problémy, na které se hnutí snaží poukazovat. V roce 2001 bylo založeno Světové sociální fórum jako protiváha Světového ekonomického fóra.

Další velké vzednutí sociálních hnutí se odehrálo v arabském světě (viz např. Castells, 2012). Protesty proti autoritativní zkorumpované vládě a ekonomické tísní vyvolané na

konci roku 2010 sebeupálením prodavače Mohameda Bouazizihho v Tunisku se na jaře dalšího roku přelily do mnoha zemí arabského světa. Tzv. Arabské jaro vyvolalo velké naděje na demokratizaci arabských zemí, když docílilo svrhnutí diktátorů a uskutečnění svobodných voleb v Tunisku, Egyptě a Libyi. Dílčích demokratizačních úspěchů bylo dosaženo také v Jemenu, Jordánsku, Maroku a dokonce i v Saudské Arábii. Naděje ale nežila dlouho. Brzy na sebe upoutala pozornost vleklá občanská válka v Sýrii a sen o demokracii se postupně začal hroutit i v ostatních státech Arabského jara, odkud začaly přicházet zprávy o prohlubujících se ekonomických problémech, násilí islámských radikálů a zasahování armády do politiky. Snad jen Tunisko zůstává v době psaní tohoto textu zemí, kde naděje zažehnutá Arabským jarem alespoň v určité, byť strážlivé míře dosud žije.

Paralelně s Arabským jarem se vlna masových protestů prohnala v souvislosti s finanční krizí také Západním světem (Castells, 2012). Nejvýraznější bylo hnutí Indignados ve Španělsku a hnutí Occupy zmíněné v úvodu. *Jak se tyto revoluce a protesty podepsaly na vývoji myšlení o sociálních hnutích?*

4.1 Transakční aktivismus

Pád komunismu v zemích střední a východní Evropy (SVE) je neodmyslitelně spjat se sociálními hnutími a masovou mobilizací (Oberschall, 1996; Fagan, 2004). Podle akademického diskurzu rezonujícího na přelomu tisíciletí se ale hnutí brzy po revoluci vyčerpala, takže nedošlo k rozvoji pulzujících občanských společností (pro shrnutí viz Petrova, Tarrow, 2007, pp. 75–77). Tento závěr bývá podpořen poukazem na nízké míry volební účasti (Nelson, 1996), nízké členství v organizacích a malou důvěru v instituce (Howard, 2002) nebo větší míru vnímané korupce v postkomunistických zemích ve srovnání se západní Evropou (Rose-Ackerman, 2001). Důsledkem slabé politické participace může být, že zájmy občanů zůstávají v zemích SVE nereprezentovány (Howard, 2002, p. 165).

Proti tezi o slabé občanské společnosti v zemích SVE se ale vymezují Petrova a Tarrow (2007). Především upozorňují na to, že většina analýz, která k této tezi přispěla, byla založena na individuální participaci jednotlivců. Ta ale podle autorů nevypráví celý příběh. Rozlišují proto participativní, tj. na individuální účasti jednotlivců založený aktivismus a aktivismus transakční. Tím druhým mají na mysli vazby mezi organizovanými nestátními aktéry navzájem i ve vztahu k politickým stranám a držitelům moci (Petrova & Tarrow, 2007, p. 79). Tento „elitní“ aktivismus založený na budování koalic mezi malými profesionálními organizacemi a získávání strategických pozic ve vztahu k držitelům státní moci může podle autorů představovat sice ne ideální, ale poměrně efektivní formu občanské společnosti, která dokáže vykonávat kontrolu nad držiteli státní moci podstatně lépe, než jak bychom to očekávali ve společnosti netečných a odcizených občanů.

Z konceptu transakčního aktivismu vychází Císař (2008), který proti sobě inspirovan Jenkinsem (1998) staví dvě interpretace stavu české občanské společnosti založené na malých profesionalizovaných organizacích, a sice tezi o kooptaci a tezi o usměrnění (viz také Jenkins & Eckert, 1986). Při aplikaci na české prostředí se obě teze shodují v tom, že pro přežití a rozvoj nevládních organizací byl patronát zahraničních nadací a později fondů EU klíčový. Jinak ovšem hodnotí dopad zahraničního patronátu. Kooptační teze tvrdí, že patronát vede k sociální kontrole hnutí, v důsledku čehož se hnutí odklání od svých původních cílů a přestává být efektivním vyzývatelem systému (viz také McAdam,

1982/1985, pp. 25–29). Teze o usměrnění přičítá patronátu jinou roli: Vede sice k profesionalizaci hnutí a odklonu od masové mobilizace, nikoliv ale nutně k depolitizaci nebo opouštění původních cílů.

Sám Císař se na základě analýzy environmentálního, lidskoprávního a feministického hnutí v Česku přiklání pro český kontext k tezi o usměrnění, což ilustruje mj. na srovnání organizací Greenpeace a Hnutí DUHA ve vztahu ke kampani proti dostavbě jaderné elektrárny Temelín na přelomu tisíciletí: Zatímco v organizaci Greenpeace, která čerpá finance převážně od individuálních přispěvatelů, padlo strategické rozhodnutí nepopulární kampaň proti dostavbě Temelína opustit, Hnutí DUHA, financované v té době převážně zahraničními granty, se z kampaně nestáhlo (Císař, 2008, pp. 128–133, 2010). Zahraniční patronát tedy nevedl ke kooptaci a opuštění radikálnější pozice. Tímto pozorováním tedy Císař zmírňuje kritiku zahraničního patronátu, kterou provádí např. zastávce kooptací teze Adam Fagan (2004, 2005).

Další studie z českého kontextu inspirovaná perspektivou transakčního aktivismu ukazuje, že financování z grantů EU pravděpodobně nesnižuje, ale spíše se zdá, že dokonce zvyšuje zapojení organizací do mezinárodního protestu (Císař & Vráblíková, 2012), čímž dále oslabuje tezi o kooptaci. Nicméně stále platí, že udržitelnost organizací téměř výhradně závislých na zahraničním patronátu je přinejmenším problematická. Malý zájem veřejnosti neposkytuje sociálním hnutím potřebnou legitimitu a ty se tak snadno stávají terčem obvinění, že jsou „pátou kolonou“ zahraničních zájmů.

4.2 Další vývoj studia sociálních hnutí?

Rozsah tohoto textu je samozřejmě v ostrém rozporu s šíří tématu, které se snaží pojednat. Proto nemůže být v žádné ohledu vyčerpávající a nelze zde zachytit všechny diskuse vyvolané událostmi nastiněnými na začátku této kapitoly. Omezím se proto jen na několik závěrečných poznámek, které mi přijdou důležité nebo inspirativní. Zaprvé, pád železné opony a zintenzivnění procesu globalizace v 90. letech vedly také k větší internacionalizaci aktivismu. To se netýká jen výše diskutovaného vlivu zahraničního financování na neziskové organizace, ale také např. vztahu mezi velkými mezinárodními organizacemi se značnou mediální a lobbistickou mocí, jako jsou např. Amnesty International nebo Greenpeace, a lokálními protestními skupinami. Dynamiku tohoto vztahu analyzuje Clifford Bob (2005), který vysvětluje, jak se díky pozornosti mezinárodních organizací může stát z na první pohled nevybočujícího lokálního hnutí horké téma globální diskuse prakticky přes noc, jak může pozornost světové veřejnosti zvýšit šance na úspěch, ale jak také dochází k proměně hnutí, které se strategicky přizpůsobuje poptávce globálního publika.

Zadruhé, Arabské jaro a protesty spojené s finanční krizí a kritikou kapitalismu ukázaly vliv technologií na proměnu sociálních hnutí. Inspirativní analýzu této proměny provedli Bennett a Segerbergová (2013), kteří ukazují, jak online síťovací platformy jako Facebook, Twitter, Tumblr apod. umožňují sociálním hnutím v některých případech nahradit formální organizace i obejít mainstreamová média. To má dopady na podobu těchto hnutí, která mohou sice velmi rychle vyrůst, ale protože žádné organizace a žádní lídři nezajišťují jejich kontinuitu, mohou také opět rychle zmizet, jak se to stalo např. hnutí Occupy. Sociální hnutí organizovaná pomocí online síťovacích platform jsou po-

dle Benneta a Segerbergové také více inkluzivní a heterogenní. Lze ale u hnutí organizovaného pod sloganem „*We are the 99 %*“ ještě hledat kolektivní identitu? Protože hnutí ani nikdy nezformulovalo oficiální a dostatečně konkrétní požadavky a cíle, je asi lepší mluvit spíše o sdíleném pocitu frustrace a společné solidaritě než přímo kolektivní identitě.

Zatřetí, zdá se, že akademické teorie nezbudily velké nadšení aktivistů. Výzkum ukazuje, že aktivisté současné akademické teorie příliš nechtou, protože jim nepřipadají užitečné (Bevington & Dixon, 2005). To neznamená, že by vůbec nečetli akademickou práci. Oblíbené jsou podle Bevingtona a Dixona především případové studie, ze kterých si aktivisté mohou vzít ponaučení pro svoji vlastní práci. Zároveň ale mají podle autorů aktivisté zájem i o teorii, kterou dokonce sami mimo akademické kanály vytvářejí. Je tedy otázkou, zda akademici výzvu autorů vyslyší a začnou usilovat o teorii relevantní pro samotná hnutí.

Shrnutí

Stejně jako se vyvíjí realita sociálních hnutí, vyvíjí se i teoretické myšlení o nich. Od dob Le Bona, Kornhausera či Smelsera, kteří sociální hnutí považovali spíše za projev sociální patologie a ohrožení občanské společnosti, uplynulo hodně výzkumné vody. Dnes jsou sociální hnutí považována spíše za součást občanské společnosti, za zdroj nových myšlenek a podnětů, se kterými se musí společnost vyrovnávat, kterým se může bránit, nebo se jim může podvolit a dát průchod společenské změně. V dnešním vědeckém diskursu převládá vnímání sociálních hnutí a aktivismu jako standardní formy politické participace ve zdravé společnosti.

Sociální vědci v posledních desetiletích věnovali velkou pozornost proměně hodnotových orientací hnutí směrem k postmateriálním hodnotám, významu politického kontextu, ve kterém hnutí působí, a zdrojů, které využívají pro dosahování svých cílů, a také způsobům, jakými se snaží přesvědčovat veřejnost. Pro postkomunistické země byl vyvinut koncept transakčního aktivismu, který se snaží porozumět specifikům společností střední a východní Evropy, kde sice jednotliví občané vykazují nižší míru politické participace, ale navzdory tomu zde díky externím zdrojům financování působí síť organizací profesionálních aktivistů a lobbistů za veřejný zájem a zájmy menšin. K novému výzkumu i novým teoretickým konceptům navíc vybízí rozvoj platform pro online síťování, které se zásadním způsobem podepsaly na podobě sociálních hnutí posledních let.

LITERATURA

- Amenta, E. & Halfmann, D. (2012). Opportunity Knocks: The Trouble with Political Opportunity and What You Can Do about It. In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *Contention in Context: Political Opportunities and the Emergence of Protest* (pp. 227–239). Stanford: Stanford University Press.
- Barša, P. & Císař, O. (2004). *Levice v postrevoluční době: Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Benford, R. D. (1997). An Insider's Critique of the Social Movement Framing Perspective. *Sociological Inquiry*, 67(4), 409–430.

- Benford, R. D. & Snow, D. A. (2000). Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*, 26(1), 611–639.
- Bennett, P. W. L. & Segerberg, D. A. (2013). *The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bevington, D. & Dixon, C. (2005). Movement-relevant Theory: Rethinking Social Movement Scholarship and Activism. *Social Movement Studies*, 4(3), 185–208.
- Bob, C. (2005). *The Marketing of Rebellion: Insurgents, Media, and International Activism*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Buechler, S. M. (1995). New Social Movement Theories. *The Sociological Quarterly*, 36(3), 441–464.
- Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge, Malden: Polity.
- Choe, H. & Kim, J. (2012). South Korea's democratization movements, 1980–1987: political structure, political opportunity, and framing. *Inter-Asia Cultural Studies*, 13(1), 55–68.
- Císař, O. (2008). *Politický aktivismus v České republice: Sociální hnutí a občanská společnost v období transformace a evropeizace* [z anglického originálu Political Activism in the Czech Republic]. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Císař, O. (2010). Externally Sponsored Contention: The Channelling of Environmental Movement Organisations in the Czech Republic after the Fall of Communism. *Environmental Politics*, 19(5), 736–755.
- Císař, O. & Vrábliková, K. (2012). Transnational Activism of Social Movement Organizations: The Effect of European Union Funding on Local Groups in the Czech Republic. *European Union Politics*, 14(1), 140–160.
- Costain, P. A. N. (1994). *Inviting Women's Rebellion: A Political Interpretation of the Women's Movement*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Cotgrove, S. & Duff, A. (1980). Environmentalism, middle-class radicalism and politics. *Sociological Review*, 28(2), 333–351.
- D'Emilio, J. (2003/2009). The Gay Liberation Movement (from Sexual Politics, Sexual Communities). In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts* (2. vyd., pp. 75–83). Chichester, Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- Davies, S. (1999). From Moral Duty to Cultural Rights: A Case Study of Political Framing in Education. *Sociology of Education*, 72(1), 1–21.
- Della Porta, D. & Diani, M. (1999/2006). *Social movements: an introduction* (2. vyd.). Malden: Blackwell Publishing.
- Diani, M. (1992). The concept of social movement. *The Sociological Review*, 40(1), 1–25.
- Eisinger, P. K. (1973). The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *The American Political Science Review*, 67(1), 11–28.
- Eltantawy, N. & Wiest, J. B. (2011). The Arab Spring| Social Media in the Egyptian Revolution: Reconsidering Resource Mobilization Theory. *International Journal of Communication*, 5, 1207–1224.
- Fagan, A. (2004). *Environment and Democracy in the Czech Republic: The Environmental Movement in the Transition Process*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Fagan, A. (2005). Taking Stock of Civil-Society Development in Post-communist Europe: Evidence from the Czech Republic. *Democratization*, 12(4), 528–547.
- Ferree, M. M. & Miller, F. D. (1985). Mobilization and Meaning: Toward an Integration of Social Psychological and Resource Perspectives on Social Movements. *Sociological Inquiry*, 55(1), 38–61.
- Freeman, J. (1973). The Origins of the Women's Liberation Movement. *American Journal of Sociology*, 78(4), 792–811.
- Gahan, P. G. & Pekarek, A. H. (2008). From Resource Mobilization to Strategic Capacity: Reconceptualizing Resources and Capabilities in Social Movement Theory. *WERRC: Research Report 07/08 September 2008*.
- Gamson, W. A. & Meyer, D. S. (1996) Framing political opportunity. In D. McAdam, J. D. McCarthy & M. N. Zald (ed.), *Comparative Perspectives on Social Movements* (pp. 275–290). New York: Cambridge University Press.
- Giugni, M. (2009). Political Opportunities: From Tilly to Tilly. *Swiss Political Science Review*, 15(2), 361–367.

- Goldstone, J. A. & Tilly, C. (2001). Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action. In R. Aminzade (ed.), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics* (pp. 179–194). Cambridge: Cambridge University Press.
- Goodwin, J. & Jasper, J. M. (1999). Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory. *Sociological Forum*, 14(1), 27–54.
- Goodwin, J. & Jasper, J. M. (2003/2009). Editors' Introduction. In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts* (2. vyd., pp. 1–8). Chichester, Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- Howard, M. M. (2002). The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy*, 13(1), 157–169.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jasper, J. M. (2012). From Political Opportunity Structures to Strategic Interaction. In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *Contention in Context: Political Opportunities and the Emergence of Protest* (pp. 1–33). Stanford: Stanford University Press.
- Jenkins, J. C. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, 9(1), 527–553.
- Jenkins, J. C. & Eckert, C. M. (1986). Channeling Black Insurgency: Elite Patronage and Professional Social Movement Organizations in the Development of the Black Movement. *American Sociological Review*, 51(6), 812–829.
- Jenkins, J. C. (1998). Channeling Social Protest: Foundation Patronage of Contemporary Social Movements. In W. Powell & E. Clemens (ed.), *Private Action and the Public Good* (pp. 206–216). New Haven: Yale University Press.
- Kitschelt, H. P. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16(01), 57–85.
- Klandermans, B. (1984). Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory. *American Sociological Review*, 49(5), 583–600.
- Koopmans, R. (2004). Movements and Media: Selection Processes and Evolutionary Dynamics in the Public Sphere. *Theory and Society*, 33(3/4), 367–391.
- Kornhauser, W. (1959). *The politics of mass society*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- König, T. (1999). Patterns of movement recruitment: Why dense networks help recruitment to new social movements, but obstruct recruitment to the New Age movement. *Paper Presented at the ASA Annual Meeting 1999 August 6–10*. Dostupné z http://www.gwdg.de/~uspw/tkoenig/papers/recruitment_patterns.pdf.
- Le Bon, G. (1895/2002). *The crowd: a study of the popular mind*. Mineola: Dover Publications.
- McAdam, D. (1982/1985). *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. Chicago: University of Chicago Press.
- McAdam, D. (1988). *Freedom summer*. New York: Oxford University Press.
- McAdam, D., McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (ed.) (1996). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- McAdam, D. (1996) Conceptual origins, current problems, future directions. In D. McAdam, J. D. McCarthy & M. N. Zald (ed.), *Comparative Perspectives on Social Movements* (pp. 23–40). New York: Cambridge University Press.
- McAdam, D. (2003/2009). Recruits to Civil Rights Activism. In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts* (2. vyd., pp. 66–74). Chichester, Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- McCammon, H. J., Newman, H. D., Muse, C. S. & Terrell, T. M. (2007). Movement Framing and Discursive Opportunity Structures: The Political Successes of the U. S. Women's Jury Movements. *American Sociological Review*, 72(5), 725–749.
- McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (1973). *The trend of social movements in America: Professionalization and resource mobilization*. Morristown: General Learning Press.
- McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241.

- McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (2001). The Enduring Vitality of the Resource Mobilization Theory of Social Movements. In J. H. Turner (ed.), *Handbook of Sociological Theory* (pp. 533–565). New York: Springer.
- Meyer, D. S. (2004). Protest and Political Opportunities. *Annual Review of Sociology*, 30(1), 125–145.
- Meyer, D. S. & Minkoff, D. C. (2004). Conceptualizing Political Opportunity. *Social Forces*, 82(4), 1457–1492.
- Nelson, D. N. (1996). Civil Society Endangered. *Social Research*, 63(2), 345–368. Dostupné z <http://www.jstor.org/stable/40971141>.
- Oberschall, A. (1973). *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Oberschall, A. (1996). Opportunities and framing in the Eastern European revolts of 1989. In D. McAdam, J. D. McCarthy & M. N. Zald (ed.), *Comparative Perspectives on Social Movements* (pp. 93–121). New York: Cambridge University Press.
- Offe, C. (1985). New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, 52(4), 817–868.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- Olson, M. (2003/2009). The Free-Rider Problem. In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts* (2. vyd., pp. 60–65). Chichester, Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- Petrova, T. & Tarrow, S. (2007). Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity. *Comparative Political Studies*, 40(1), 74–94.
- Pichardo, N. A. (1997). New Social Movements: A critical review. *Annual Review of Sociology*, 23(1), 411–430.
- Rhys H. Williams. (1995). Constructing the Public Good: Social Movements and Cultural Resources. *Social Problems*, 42(1), 124–144.
- Rose-Ackerman, S. (2001). Trust, honesty and corruption: reflection on the state-building process. *European Journal of Sociology*, 42(3), 526–570.
- Sawyers, T. M. & Meyer, D. S. (1999). Missed Opportunities: Social Movement Abeyance and Public Policy. *Social Problems*, 46(2), 187–206.
- Skovajsa, M. (2010). *Občanský sektor: Organizovaná občanská společnost v České republice*. Praha: Portál.
- Skrentny, J. D. (2012). The Women's Movement. In J. Goodwin & J. M. Jasper (ed.), *Contention in Context: Political Opportunities and the Emergence of Protest* (pp. 153–174). Stanford: Stanford University Press.
- Smelser, N. J. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.
- Snow, D. A. & Benford R. D. (1988). Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization. *International Social Movement Research*, 1(1), 197–217.
- Snow, D. A. & Benford, R. D. (1992). Master Frames and Cycles of Protest. In A. D. Morris & C. M. Mueller (ed.), *Frontiers in Social Movement Theory* (pp. 133–155). New Haven: Yale University Press.
- Snow, D. A., Benford, R. D., McCammon, H. J., Hewitt, L. & Fitzgerald, S. (2014). The Emergence, Development, and Future of the Framing Perspective: 25+ Years Since „Frame Alignment“. *Mobilization*, 19(1), 23–45.
- Snow, D. A., Rochford, E. B., Jr., Worden, S. K. & Benford, R. D. (1986). Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation. *American Sociological Review*, 51(4), 464–481.
- Snow, D. A. & Soule, S. A. (2010). *A Primer on Social Movements*. New York: W. W. Norton & Company.
- Snow, D. A., Zurcher, L. A., Jr. & Ekland-Olson, S. (1980). Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment. *American Sociological Review*, 45(5), 787–801.
- Steinberg, M. W. (1998). Tilting the Frame: Considerations on Collective Action Framing from a Discursive Turn. *Theory and Society*, 27(6), 845–872.
- Štovičková Jantulová, M. (2005). Analýza procesu profesionalizace v občanském sektoru očima jeho aktérů. *Sociální studia*, 1/2015, 131–146.
- Tarrow, S. G. (1994/2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Touraine, A. (1985). An Introduction to the Study of Social Movements. *Social Research*, 52(4), 749–787.

- Voss, K. (1996). The collapse of a social movement: The interplay of mobilizing structures, framing, and political opportunities in the Knights of Labor. In D. McAdam, J. D. McCarthy & M. N. Zald (ed.), *Comparative Perspectives on Social Movements* (pp. 227–258). New York: Cambridge University Press.
- White, A. M. (1999). Talking feminist, talking Black: Micromobilization processes in a collective protest against rape. *Gender & Society*, 13(1), 77–100.
- Zdravomyslova, E. (1996). Opportunities and framing in the transition to democracy: The case of Russia. In D. McAdam, J. D. McCarthy & M. N. Zald (ed.), *Comparative Perspectives on Social Movements* (pp. 122–137). New York: Cambridge University Press.
- Znebežánek, F. (1997). *Sociální hnutí: Teorie, koncepty, představitelé*. Praha: SLON.

Jaromír Mazák vyučuje na Katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde též dokončuje doktorské studium. Ve výuce se zaměřuje na různé oblasti politické sociologie a na výzkumnou metodologii. Výzkumně se zabývá tématy sociálních hnutí, občanského aktivismu a politické participace v online prostoru. Dlouhodobě působí také jako výzkumník ve skupině Political Communication Research (PolCoRe) na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, kde se specializuje na analýzu dat.

KONCEPT IDENTITY NA POLI SOCIOLOGICKÉ TEORIE*

KATEŘINA HOLUBOVÁ

Katedra sociologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

E-mail: holubovk@gmail.com

ABSTRACT

Concept of Identity in the Field of Sociological Theory

In social sciences the concept of identity was developed very wildly. One can find many ways to approach this phenomenon in the field of sociological theories. Therefore the following text aims to provide some basic points of orientation which would clarify the field of various sociological concepts of identity. The attention is paid especially to the three schools of thought which I consider to be the most important. It is symbolic interactionism, social constructivism and so-called “postmodern” approach to the concept of identity. As an instrument of orientation, there are two central dimensions of the concept of identity. It is a debate about the static or dynamic nature of identity and dilemma, whether identity should be studied rather as an individual or a collective phenomenon. Static understanding of identity is considered to be outdated by the tendency to understand an identity as dynamic and constructed entity. This way of view was initiated by symbolic interactionism. The other two schools of thought basically followed this way of view. Studying identity as an individual phenomenon is typical for symbolic interactionism. Social constructivism emphasizes inseparability of individual and collective components of identity. “Postmodern” approach sees identity as a problem of contemporary society. Its conclusions tend to accentuate identity as a collective phenomenon.

Keywords: identity; essentialism; constructivism; personal identity; collective identity

Úvod

Identita je pojem, který je dnes běžně užíván jak mezi laickou veřejností, tak mezi odborníky různých zaměření a není tudíž překvapivé, že tak nabývá mnoha rozličných významů. Ani za předpokladu, že se omezíme čistě na pole sociologické teorie, si s nějakou jednotnou definicí rozhodně nevystačíme. Pokud má sociolog odpovědět na otázku, „*Co se skrývá pod pojmem identita?*“, nevyhne se studiu mnoha způsobů pojetí tohoto fenoménu a narazí rovněž na četné kontroverze, které se k jeho konceptualizaci vztahují. Následující text si tak klade za cíl nabídnout základní orientaci mezi sociologickými přístupy k pojetí identity a to skrze dvě, po mém soudu nejvýraznější dilemata, která se s tímto fenoménem pojí – statická versus dynamická a individuální versus kolektivní identita. Hned na tomto místě je však třeba zdůraznit, že paleta přístupů k tomuto feno-

* Text vznikl v rámci programu PRVOUK P07 řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

ménu je opravdu široká a je tak nezbytné následující výklad omezit na ta pojetí identity, které považuji za nejdůležitější. V následujícím textu tak bude blíže pojednáno o pojetí identity z pozice symbolického interakcionismu. Za stěžejní pokládám rovněž východiska sociálního konstruktivismu a tzv. „postmoderního“¹ přístupu k pojetí identity. Každý z vybraných přístupů představuje jádro jedné kapitoly, kdy relevance jejich výběru, tedy důvody, proč právě vybrané teorie považuji v rámci konceptualizace identity za důležité, je rozvedena uvnitř každé příslušné kapitoly.

Jako prostředek orientace zde poslouží dvě ústřední dimenze pojetí identity – statická vs. dynamická a individuální vs. kolektivní. Výklad vybraných myšlenkových směrů je tedy strukturován podél těchto zvolených os, což má své opodstatnění. Obě vybrané dimenze stojí podle mého názoru v centru debat o způsobu uchopování této problematiky, díky čemuž lze jednotlivé koncepce identity umístit na pomyslné ose obou zvolených dimenzí. Tím se podle mého soudu vytváří vhodný způsob, jak se mezi jednotlivými přístupy zorientovat a chápat je v určitém kontextu. Domnívám se rovněž, že výklad vedený podél těchto os umožňuje zachytit ty nejdůležitější aspekty problému identity a kontroverzí, které jsou s tímto pojmem spojeny. Oběma dimenzím je věnována samostatná kapitola, která slouží jako elementární vhléd do diskursu, jenž je kolem těchto dvou dilemat veden. Text začíná krátkým exkurzem do vývoje konceptu identity jako takového, tedy jako nástin základních momentů, díky kterým se koncept identity prosadil jako významné téma sociálních věd.

Exkurz do vývoje

Původní význam pojmu *identita* je odvozen z latinského *idem*, jenž implikuje stejnost a časovou kontinuitu² (Outhwaite, 2003, p. 280). Takto chápaný termín má v dějinách západního myšlení dlouholetou tradici, například v oblasti formální logiky, algebry či filozofie se používal obecně k označení shodné povahy entit, tedy v opozici k jinakosti a nahodilosti (Řezníková, 2014, p. 233). Ve společenských vědách jako je sociologie, psychologie a další se zájem o pojem identity objevil až relativně nedávno, avšak v o to masivnější formě. Podle Řezníkové (2014, p. 233) se pojem identity stal východiskem pro studium antropologicky, sociokulturně, psychologicky či historicky ukotvených mechanismů a modelů sebeprojece skupin a jednotlivců. Dnes je tedy otázka identity reflektována celou řadou společenskovědních oborů, kdy téměř každá taková disciplína přistupuje k pojetí tohoto fenoménu svým určitým způsobem (Petrušek, 1996, p. 414) a pojem jako takový se od svého původního významu více či méně vzdálil.³

Na poli sociálních věd lze za určité základy konceptu identity považovat práce Sigmunda Freuda a jeho následovníků, kteří používali pojem „identifikace“ pro popis subjektivní socializace jedinců (Kučera & Power, 2012, p. 10). Po druhé světové válce, zejména pak

¹ Tzv. „postmoderní“ přístup k pojetí identity zde zahrnuje autory, kteří nejsou nějak klasicky pod takovou společnou kategorií řazeni, proto je uváděn v uvozovkách. Užití této společné kategorie má své opodstatnění, které je osvětleno níže ve stejnojmenné kapitole.

² Tento a rovněž všechny další překlady cizojazyčných zdrojů v tomto textu jsou dílem autora tohoto textu.

³ Diskuse, zda vycházet z původního významu pojmu či nikoli, je reflektována v debatě o esencialistické a konstruktivistické povaze identity, blíže rozvedené v následující kapitole.

v USA, se začal pojem identity významněji rozšiřovat, kdy užíván byl hlavně v politickém diskursu s otázkami spojenými se vztahem jednotlivce a kolektivu, v souvislosti s tématy jako je kolektivní vina, imigrace, loajalita a další (Brubaker & Cooper, 2000, p. 2; Řezníková, 2014, p. 234). Pojem jako takový však nebyl podle Řezníkové (2014, pp. 234–236) analyticky rozpracován, v sociálních vědách byly jako nástroje analýzy užívány pojmy jako „kolektivní vědomí“⁴, „individuum“ nebo „já“. Uvedené analytické nástroje se však střetávaly s nedostatkem nějak komplexně pojmut a vysvětlit koexistenci, pluralitu a nestálost sebeprojekce skupin a jednotlivců (Řezníková, 2014). Přelomovým dílem se v tomto ohledu stala práce psychologa Erika H. Eriksona *Mladý muž Luther*⁵ (1958) (Řezníková, 2014, p. 237; Bačová, 2008, p. 115; Kučera & Power, 2012, p. 10; Brubaker & Cooper, 2000, p. 2). Dílo Erika H. Eriksona má převážně psychoanalytický charakter, i přesto je však spojováno s počátkem velké konjunktury konceptu identity, tedy konceptu, jenž umožňoval pojmově uchopit konceptuální souvislost a souvztažnost kategorií a procesů, které do té doby fungovaly jako samostatné diskursivní jednotky (Řezníková, 2014, p. 238).

Přibližně od druhé poloviny 20. století nastal v sociálních a kulturních vědách opravdový boom přístupů ke konceptu identity, což mělo za následek velice chaotický vývoj a rozpad pojetí identity do celé řady významů a dílčích diskursů (Řezníková, 2014, p. 233; Brubaker & Cooper, 2000, pp. 2–4). Snaha o nějakou konsenzuální definici se tak stala spíše nereálnou, díky čemuž se koncept identity stal zdrojem závažné kritiky (Bačová, 2008, p. 111; Řezníková, 2014, pp. 240–241; Brubaker & Cooper, 2000, Kučera & Power, 2012, p. 20). Kritizováno bylo především nadužívání pojmu identity, což podle nemálo autorů problematizuje funkci konceptu sloužit jako analytický pojem (Řezníková, 2014, pp. 240–241; Brubaker & Cooper, 2000). Někteří autoři dokonce navrhovali rezignovat na pojem identity a nahradit ho něčím jiným, například Foucault navrhl alternativu v podobě tzv. „subjektivních pozic“, Lutz Niethammer navrhuje místo identity užívat termín „my“ (Řezníková, 2014, pp. 240–241). Brubaker a Cooper (2000, pp. 14–21) navrhují hned několik možných náhradních konceptů – identifikace a kategorizace, sebeporozumění a sociální lokace či shodnost, propojenost a skupinovitost.

Nastíněná kritika vedla podle Řezníkové (2014, p. 243) či Kučery a Power (2012, pp. 9–21) nakonec spíše k revizi uvnitř konceptu samotného než k jeho masívnímu nahrazování alternativními teoriemi. Pro značnou část badatelské obce je tedy koncept identity stále funkčním nástrojem poznání, díky jeho bouřlivému vývoji jsou však s konceptem dodnes spojovány četné kontroverze. Ty nejdůležitější jsou po mém soudu dobře zachytitelné v rozboru dvou základních sociologických dilemat, jenž se ke konceptu identity vážou. Jedná se o antinomii kontinuity a proměny identity a kontroverzi na poli akcentace její individuální či skupinové podstaty. Obě zmíněná dilemata budou v následujícím textu více rozvedena.

⁴ Pojem „kolektivní vědomí“ je do dnes někdy užíván jako ekvivalent termínu identita (Řezníková, 2014, p. 238).

⁵ Stručný souhrn hlavních momentů z díla Erika H. Eriksona poskytuje ve své práci Řezníková (2014, pp. 237–238).

Statická versus dynamická identita

Sociologie se od počátku svého vniku potýká hned s několika teoretickými dilematy, vůči kterým je praktické se nějakým způsobem vymezit a přijmout tak určité předpoklady, jež dále orientují vědecké bádání. Mezi taková nejvýraznější sociologická dilemata patří i antinomie statika versus dynamika⁶ (Kubátová & Znebežánek, 2008, p. 18). A právě uvedené dilema stojí ve společenských vědách v centru debat o povaze identity (Bačová, 2008, p. 111; Brubaker & Cooper, 2000; Řezníková, 2014, pp. 239–240). Statický význam identity odkazuje k původnímu významu tohoto pojmu, tedy k identitě, která je stálá a v čase neměnná (Bačová, 2008, p. 111; Brubaker & Cooper, 2000, pp. 10–14). Dynamická identita se naopak vyznačuje svou proměnlivostí v čase a kontextu, je konstruovaná, nestálá a neustále obnovovaná (Bačová, 2008, p. 111; Brubaker & Cooper, 2000, pp. 10–14; Mlynář, 2014, p. 261). Zmíněnému dilematu odpovídají v sociologické teorii dva směry konceptualizace identity – esencialistický a konstruktivistický (Řezníková, 2014, p. 239). V sociální psychologii je uvedené dilema označováno jako „silné“ a „slabé“ přístupy k identitě (Bačová, 2008, p. 111; Brubaker & Cooper, 2000, pp. 10–14). Brubaker a Cooper (2000, p. 10) charakterizují „silné“ koncepce jako reprezentující původní, esencialistický význam identity, jehož předpoklady jsou dnes považovány za velmi problematické:

- 1) Identita je něco, co vlastní všichni lidé, co by měli vlastnit, co všichni lidé hledají.
- 2) Identita je něco, co vlastní, nebo by měli vlastnit, všechny skupiny (etnické, národní, rasové a další).
- 3) Identita je něco, co mohou lidé i skupiny vlastnit, aniž by si to uvědomovali.
- 4) Kolektivní identita je založena na představě jasných hranic mezi „my“ a „oni“ a na homogenitě vlastní skupiny.

„Silné“ pojetí identity se pak podle Brubakera a Coopera (2000, pp. 4–10) odráží v každodenním životě běžných lidí nebo například v politice identit, kde jsou kategorie identity jako národ, rasa, etnicita a další nekriticky zvěčňovány, tedy pokládány za reálně existující⁷. Hlavní problém pak nespočívá v používání těchto pojmů jako takových, ale právě ve způsobu jejich užívání jako zvěčnělých, reálně existujících kategorií i v oblasti vědecké analýzy (Brubaker & Cooper, 2000, pp. 5–6). Nastíněný problém měl řešit příklon ke „slabým“ koncepcím identity, avšak ani konstruktivistická východiska nejsou podle zmíněných autorů bezproblémová (Brubaker & Cooper, 2000, p. 1). Tato dnes převládající optika umožnila nahlížet identitu jako konstruovanou, proměnlivou, roztržitou, nestabilní a multiplicitní, čímž způsobila, že termín ztratil svůj analytický přínos:

⁶ Mezi další výrazná sociologická dilemata řadí Kubátová a Znebežánek (2008, pp. 18–26) antinomie – racionální versus neracionální aktér, individuální či kolektivní produkce řádu, svoboda versus determinismus, konsensus versus konflikt, příroda versus kultura a moderní versus postmoderní společnost.

⁷ Jako příklad je možné uvést kritiku multikulturalismu z pera Hany Horákové (2012, pp. 201–206). Multikulturalismus je zejména politický program, v jehož zájmu má být podpora kulturní rozmanitosti, úcty a tolerance (Horáková, 2012, pp. 201–206). Tyto cíle jsou však problematizovány samotnými východisky multikulturalismu, která kategorii kultury esencializují, reifikují, objektivizují, fetišizují a politizují (Horáková, 2012, pp. 201–206). Přesně řečeno: „Multikulturalismus postuluje, že členství člověka v kultuře je přirozené a trvalé, čímž tuto kategorii zvěčňuje“ (Horáková, 2012, p. 203). Na velice podobné bázi je uplatňována i politika identit, ke které se vztahuje analogická kritika (Horáková, 2012, pp. 201–219).

„Jestliže je identita všude, není nikde. Jestliže je identita proměnlivá a nejistá, jak můžeme rozumět způsobům, kdy se sebepojetí upevňuje či krystalizuje? Jestliže je identita multiplicitní, jak můžeme rozumět usilování o realizaci jedinečnosti...“ (Brubaker & Cooper, 2000, p. 1). Ačkoli lze podle těchto autorů polemizovat nad schopností konstruktivistů konceptualizovat identitu jako funkční analytický pojem, sami následně zdůrazňují, že po stránce sofistikované teorie nemohou konstruktivistům upírat jejich zásadní přínos, který tak představuje převládající proud současných úvah o identitě (Brubaker & Cooper, 2000, pp. 1–11).

Lze předeslat, že všechny tři vybrané a níže rozvedené myšlenkové směry, se na pomyslné ose statika versus dynamika přiřklání ke konstruktivistickým stanoviskům pojetí identity. Na poli sociologické teorie lze za první strůjce větších koncepcí identity považovat interakcionistický proud (Outhwaite, 2003, p. 281). Tento směr v podstatě vystavěl svá východiska na zpochybnění esencialistické představy pojetí identity (Mlynář, 2014, p. 262). Lze říci, že sociální konstruktivismus a proud tzv. „postmoderního“ pojetí identity na konstruktivistický způsob přístupu v podstatě dále navazovaly. Ačkoli se od sebe jednotlivé vybrané přístupy v jiných aspektech více či méně liší, lze shrnout, že představa identity jako konstruované, nestálé, proměnlivé a nekonečně znovu utvářené entity je pro ně společným východiskem.

Individuální versus kolektivní identita

Dilema, jež je zde reprezentováno dimenzí individuální versus kolektivní pojetí identity, lze na obecné úrovni přirovnat ke dvěma základním ontologickým východiskům vymezování charakteru sociální reality, jsou jimi sociologický nominalismus a realismus. Stručně řečeno, u nominalistů hraje ve vztahu jedinec–společnost klíčovou úlohu jedinec (subjekt), v opozici k sociologickému realismu, kde je za ústřední považována společnost (objekt) (Kubátová & Znebežánek, 2008, p. 16). Z jiné perspektivy můžeme toto dilema přirovnat ke klasickému sociologickému sporu mezi individualisty, reprezentované Maxem Weberem a holisty, jejichž představitelem je Emile Durkheim. Vybrané sociologické směry, o kterých je v následujících kapitolách blíže pojednáno, lze zjednodušeně rozdělit na tři způsoby přístupu k pojetí identity s ohledem na akcentaci jejího individuálního nebo kolektivního charakteru. Po vzoru Kubátové a Znebežánka (2008, p. 34) je však vhodné podotknout, že žádná sociologická teorie není paradigmaticky čistá, sociologické teorie nejsou zkrátka vnitřně konzistentní a tak i následující rozčlenění musí být chápáno jako částečně zjednodušující.

V prvopočátku byla podle Kučery a Power (2012, p. 11) identita zkoumána jako individuální fenomén a to zejména díky průvodnímu psychoanalytickému přístupu k tomuto fenoménu. Symbolický interakcionismus je řazen pod tradice sociologického nominalismu a je blízký weberovskému individualismu⁸ (Kubátová & Znebežánek, 2008), centrum zájmu pro tento myšlenkový směr tak představuje jedinec. Symbolický interakcionismus pracoval s identitou zejména jako s fenoménem individuálním. Sociální konstruktivis-

⁸ Je však nutno dodat, že jeho filozofická východiska pochází zejména z americké pragmatické filozofie (Horváth, 2008).

mus je zde reprezentovaný především dvěma autory Peterem L. Bergerem a Thomasem Luckmannem. Výrazným prvkem díla těchto autorů je dle mého názoru explicitní důraz, jež kladou na vzájemnou provázanost vztahu jedince a sociální struktury při formování a udržování identity (Berger & Luckmann, 1999). Akcentován je zde význam jak individuální tak kolektivní složky identity (Berger & Luckmann, 1999), díky čemuž je podle mého soudu možné tento směr uvažování zasadit blíže k pomyslnému středu navržené osy. Je však třeba zdůraznit, že koncept identity z pera Bergera a Luckmanna má velice blízko k přístupu symbolického interakcionismu. Myšlenky některých autorů, řazených pod proud symbolického interakcionismu jsou pro ně přímým inspiračním zdrojem, či na ně dále navazovali (Berger & Luckmann, 1999). Talcott Parsons patří mezi autory, kteří jsou řazeni pod holistický či makrosociální přístup (Johnson, 2008). Příklon k pojetí identity jako k fenoménu kolektivnímu byl pak podle Kučery a Power (2012, pp. 10–11) iniciován zejména pracemi⁹ tohoto autora, díky čemuž se psychoanalytické a individuální chápání identity posunulo ke kulturnímu a sociálnímu rámci. Podle Mlynáře (2014) to byl rovněž vliv tzv. „postmoderního“ přístupu k pojetí identity, jež vedl k akcentaci identity jako fenoménu kolektivního.

Před podrobnějším rozбором uvedených myšlenkových směrů pokládám za užitečné uvést alespoň obecný způsob vymezení osobní a kolektivní identity a jejich vzájemného vztahu. Určitou obecnou definici osobní a kolektivní identity nabízí Burke a Stets (2009, p. 112). Definovat osobní identitu člověka znamená nahlížet daného jedince jako jedinečnou entitu odlišnou od ostatních (Burke & Stets, 2009, p. 112). V případě osobní identity jednotlivce musí být důraz kladen na kvality nebo vlastnosti, které individuum internalizovalo jako sobě vlastní (Burke & Stets, 2009, p. 112). Sociální identity jsou pak jednoduše založeny na členství jednotlivců v určitých sociálních skupinách¹⁰. Určité obecné vymezení vztahu osobní a kolektivní identity lze najít u Josefa Bernarda (2008, p. 121). Bernard (2008) ve své práci sleduje jak interpretativní a konstruktivistické, tak „postmoderní“ pojetí identity. S ohledem na určitý konsenzus mezi zmíněnými přístupy vymezuje vztah mezi osobní a kolektivní identitou. Sociální identita označuje příslušnost individua k určitým sociálně definovaným skupinám (národ, sociální třída a další) a jako taková je významnou součástí identity osobní, avšak zdaleka osobní identitu nevyčerpává: „Člověk nedefinuje sám sebe pouze v termínech příslušnosti k nějakým uskupením, součástí jeho osobní identity je vždy časová dimenze, celková biografie“ (Bernard, 2008, p. 121). Jinými slovy, sociální identita je pouze jakousi dílčí složkou identity osobní, ovlivňuje ji, ale rozhodně není osobní identita na svou sociální součást nějak absolutně omezitelná (Bernard, 2008, p. 121). Osobní identita tedy nabývá ještě dalších výlučně individuálních charakteristik, mezi které lze podle Mlynáře (2014, p. 260) řadit například svobodnou vůli, osobní paměť, sebevědomí, či sebeuvědomění a schopnost samostatného jednání. Rovněž z pohledu sociální psychologie existuje určitá přidaná hodnota osobní identity, která ji od čistě kolektivního definování vyděluje (Bačová, 2008, p. 113). Identita osoby se nevyčerpává její příslušností k sociálním kategoriím, ale je rozšířena o takové charakteristiky jedince, které

⁹ Například dílo *The Structure of Social Action*, New York 1949.

¹⁰ Vedle identit, jejichž základ spočívá v osobním či kolektivním charakteru, staví Burke a Stets (2009, p. 112) navíc identitu rolovou. Tato identita rolí je pak definována jako zastávání určité sociálně strukturální pozice, jako je například manžel, pracovník či rodič (Burke & Stets, 2009, p. 112).

vytváří základ jeho sebehodnocení a sebeúcty (Bačová, 2008). Základ sebehodnocení a sebeúcty je však významným způsobem se sociálním světem a sociálními kategoriemi propojen, neboť odtud k sobě uznání přichází (Bačová, 2008). Jinak řečeno, sociální definování významně přispívá k sebedefinování, sebehodnocení a k sebeúctě, tyto jsou však produktem identity osobní (Bačová, 2008). Nutno poznamenat, že pro některé níže uvedené autory (Berger & Luckmann, 1999; Melluci, 1996a) je oddělování osobní a kolektivní složky identity umělé a zavádějící, což bude v rámci výkladu jejich pojednání osvětleno později.

Symbolický interakcionismus

Koncept identity, jež vychází z pozic symbolického interakcionismu, považují za naprosto zásadní a to už z toho důvodu, že je tento myšlenkový směr chápán jako původce sociologické tradice teorie identity (Outhwaite, 2003, p. 281). Symbolický interakcionismus představuje hlavní přínos do diskuse o základní povaze identity, neboť jako první zpochybnil její neměnnou, esencialistickou podstatu (Mlynář, 2014, p. 261) a vytýčil tak základ pro pojetí identity, ze kterého se vychází prakticky dodnes (Brubaker & Cooper, 2000, pp. 1–11; Znebežánek, 2013). Symbolický interakcionismus tak na poli sociologické teorie stanovil trend příklonu k pojetí identity jako k nestálé, neustále obnovované a nekonečně znovu utvářené entitě a to na základě předpokladu, že „neexistuje žádný biologicky neměnný, substanciální základ lidské identity – existují pouze procesy, v nichž je tato identita stále znovu a znovu sociálně utvářena na základě osobní internalizace sociální reality a její individuální interpretace a reflexe“ (Mlynář, 2014, p. 264). Základy pro pojetí identity jako dynamické entity předložili, po mém soudu, dva z hlavních představitelů symbolického interakcionismu George H. Mead a Charles H. Cooley. Mead je považován za samotného zakladatele tohoto směru a jeho práce je Cooleym výrazně ovlivněna (Mlynář, 2014, p. 262). Za účelem demonstrovat zde logickou návaznost jejich přístupu, jenž vedl k chápání identity jako dynamické entity, bude o přístupu těchto dvou autorů pojednáno níže, avšak pouze v nezbytné zkratce. Na Meada dále navazoval Erving Goffman (Mlynář, 2014, p. 263), jehož dramaturgický přístup je dosti specifický a je tedy vhodné jeho pojetí věnovat širší pozornost¹¹. K přístupům všech těchto autorů se záhy vrátím. Na tomto místě je však třeba doplnit ještě jeden zásadní přínos, jenž pro koncept identity symbolický interakcionismus představuje, a který vyplývá z určení jeho základních programových prvků. Podle Blumera¹² (1969, p. 2) lze vymezit tři hlavní předpoklady (programové prvky), ze kterých symbolický interakcionismus vychází:

1) Všechny hmotné i abstraktní věci, které se člověka nějak dotýkají, mají pro tohoto jedince určitý význam, na jehož základě daný jedinec jedná.

¹¹ Po vzoru Jiřího Šubrtu (2001, p. 243) je vhodné dodat, že ačkoli má Goffman k interpretativní sociologii blízko, jeho paradigmatické zařazení není vůbec jednoznačné. Sám Goffman například nepovažoval symbolický interakcionismus za dostatečné východisko sociologického bádání (Šubrt, 2001, p. 243).

¹² Herbert Blumer (1969, p. 1) tuto myšlenkovou větev pojmenoval, termín „symbolický interakcionismus“ poprvé použil v jednom ze svých článků v roce 1937 takřkajíc nezištně, tedy bez průvodního očekávání, že se tento termín uchytí a bude obecně používán.

- 2) Význam těchto věcí je odvozen či vzniká v sociálních interakcích.
- 3) S těmito významy pak jedinec operuje či je modifikuje v procesu interpretace. V procesu, ke kterému se každý jedinec uchyluje v případě, že se má vyrovnat s věcmi, se kterými se v životě setkává.

Všechny tři uvedené předpoklady se pak v přístupu k pojetí identity nějakým způsobem odrážejí, což bude patrné z dalšího výkladu. Zejména důležité je však spojení konceptu identity s jednáním, obecně naznačeném v prvním programovém prvku. Jak podotýká Josef Bernard (2008, p. 133): „Pokud by nebylo možné vztah mezi jednáním a osobní identitou vystopovat, zůstávala by pojmem v sociologickém diskursu marginálním.“ Důrazem na vztah identity a jednání ukazuje interakcionistický přístup na funkci identity v sociologické teorii. Způsobu pojetí tohoto vztahu tak bude níže věnována větší pozornost.

Za určitého předchůdce symbolického interakcionismu je považován Charles H. Cooley, jeho koncepce „zrcadlového Já“ patří k ústředním prvkům sociologického pojetí osobní identity (Mlynář, 2014, p. 262). Jedinec vnímá sám sebe skrze „zrcadlové Já“, tedy skrze představy o tom, jak ho posuzují druzí lidé, jinak řečeno, jak si jedinec myslí, že ho společnost vnímá či hodnotí (Cooley, 1983, p. 184). Cooley (1983) tvrdí, že takové domnělé a zprostředkované vnímání sebe sama daného jedince zpětně různým způsobem ovlivňuje. Především tvrzení pak podle Robinson (2009, p. 35) představuje ten předpoklad, kterým Cooley vytváří prostor pro dynamické chápání „Self“: „V tomto smyslu je ‚zrcadlové Já‘ výsledkem interakce, není statické, nýbrž je to souvislý proces hodnocení sebe sama pomyslným okem druhých.“

Koncepce „zrcadlového Já“ z pera Charlese H. Cooleyho patří k inspiračním zdrojům amerického myslitele George H. Meada (Mlynář, 2014, p. 262). Mead (1934) je známý svou koncepcí lidského „Self“, které je tvořeno v sociálních procesech a to zejména na základě interakcí probíhajících v sociálních skupinách. Aby bylo možné porozumět dynamickému charakteru „Self“, jenž mu Mead (1934) připisuje, je důležité pochopit jeho rozdělení na dvě základní složky „I“ (Já) a „Me“ (Mne). „I“ představuje určitou biologickou, nesocializovanou složku každého jedince, která mu v sociálních situacích zprostředkovává spontánní a inovativní odpověď organismu (Mead, 1934, pp. 173–178). „Me“ je naproti tomu organizovaný, osvojený soubor společenských postojů (postojů zobecněných druhých), tedy určitá socializovaná složka „Self“, která pro něho v sociální situaci existuje okamžitě v jeho vědomí (Mead, 1934). Vzájemný vztah „I“ a „Me“ vysvětluje Mead (1934, pp. 173–209) temporálně, jako dvě po sobě jdoucí fáze lidského „Self“. V nastalé situaci se tak nejdříve vynoří „Me“, na které „I“ reaguje nějakým nejistým, neočekávaným způsobem, který je v přítomnosti vědomě nezachytitelný (Mead, 1934). Reakci „I“ si lze až následně uvědomit jako zkušenostní paměťovou stopu, která se tak opět stává součástí „Me“, čímž „Me“ potažmo celé „Self“ proměňuje do budoucnosti: „Me je I, které jsi byl před vteřinou“ (Mead, 1934, pp. 173–209).

George H. Mead představuje zdroj inspirace pro dalšího velice významného autora Ervinga Goffmana, který svým dramaturgickým přístupem Meadovy koncepty dále rozpracoval (Robinson, 2009; Mlynář, 2014). Na rozdíl od svých předchůdců, Erving Goffman už pracoval přímo s pojmem identity a významně přispěl k jeho konceptualizaci (Řezníková, 2014; Brubaker & Cooper, 2000; Šilhanová, 2008). Za významnou

lze v tomto směru považovat jeho knihu *The Presentation of Self in Everyday Life* (1956, 1959) česky vydanou v roce 1999 pod názvem *Všichni hrajeme divadlo*. Podle Goffmana (1999, p. 230) lze jakékoli organizované společenství¹³ studovat dramaturgickým způsobem, tedy z úhlu pohledu ovládnání dojmů. Základ tak spočívá v působivosti jedince, který se snaží skrze sociální interakce vytvářet o sobě samém určitý dojem, na jehož základě je pak vnímán i svým okolím (Goffman, 1999, pp. 10–22). Pro vysvětlení těchto mechanismů ovládnání a vnímání sebe prezentace jednotlivce pak Goffman (1999) využívá řadu divadelních pojmů, jako například role, představení, zákulisí apod. K pojetí identity se Goffman dostává zejména ve své knize *Stigma* (1963), která byla do češtiny přeložena v roce 2003. Goffman (2003) zde rozlišuje mezi třemi typy identity – osobní, sociální a identitou „ega“. Osobní a kolektivní identita jsou především součástí zájmů a definic, jež si o dané osobě druzí lidé vytvářejí (Goffman, 2003, p. 123). Zejména u identity osobní tyto definice mohou trvat i po smrti daného jedince, anebo naopak vznikat před jeho narozením, čímž se osobní identita zásadně od identity „ega“ odlišuje (Goffman, 2003). Identita „ega“, jinak také „pocitovaná“ identita, je subjektivní pocit vlastní situace, vlastní kontinuity a charakteru, který člověk nabyvá v rámci vlastních sociálních zkušeností a je tak přímo vázaná na existenci osoby, o jejíž identitu se jedná (Goffman, 2003). Tedy na rozdíl od osobní identity, která bude existovat i v dobách, kdy daná osoba už bude zcela prostá jakýchkoli pocitů, tím spíše pocitů identity (Goffman, 2003).

Jak bylo výše uvedeno, interpretativní větev sociologického myšlení spojuje pojetí identity s řešením otázky sociálního jednání, čímž odkazuje na funkci identity v sociologické teorii. Symbolický interakcionismus nahlíží společnost jako soubor jedinců, kteří v každodenním životě vstupují do situací, ve kterých určitým způsobem interagují, na základě čehož orientují své jednání (Blumer, 1969). Sociální interakce jsou pro pochopení určitého jednání ústřední, neboť skrze ně dochází k vyjednávání významů objektů, které jedince v každodenním životě obklopují a na jejichž základě daný jedinec jedná (Charon, 2007; Blumer, 1969). Těmito objekty jsou myšleny všechny věci hmotné i nehmotné povahy, tedy věci vnitřního i vnějšího světa a dokonce i jedinec sám sebe vnímá jako takový objekt (Blumer, 1969). Individuum se vyznačuje schopností mluvit sám k sobě, díky čemuž se v situaci může nahlížet jako objekt, rozeznávat kdo je ve vztahu k druhým a rovněž hodnotit vlastní jednání a to jak v dané situaci, tak i retrospektivně, či v předstávách do budoucnosti (Charon, 2007, pp. 90–91). Jedinec je tak schopný vytvářet vlastní „Self-koncept“ a tím utvářet svou vlastní identitu¹⁴ (Charon, 2007). „Self“ se tak zároveň stává pro jedince objektem, na jehož základě orientuje své jednání (Charon, 2007). Takto myšlené „Self“ je však navíc tvořeno svou minulostí, tedy zkušenostní strukturou daného jedince, která rozhoduje o konkrétním výběru vnějších i vnitřních objektů významů, subjektivně relevantních pro celkovou interpretaci dané situace (Znebežánek, 2013, p. 49). Jinak řečeno, aktér v přítomné situaci věnuje pozornost určitým aspektům dané situace a ne jiným a interpretuje je určitým způsobem na základě individuální identity, jež je sycena minulými zkušenostmi daného jedince (Znebežánek, 2013). Nutno dodat,

¹³ Organizované společenství je podle Goffmana (1999, p. 230) jakékoliv místo vymezené pevnými hranicemi vnímání, ve kterém se pravidelně odehrává určitý druh činnosti.

¹⁴ Identita je pro interakcionisty pojmenování „Self“, je to označení, kterým pojmenováváme sebe (Charon, 2007, p. 86). Jinak řečeno, identity jsou významy, které jedinec připisuje „Self“ (Charon, 2007).

že jednání daného aktéra je ovlivňováno zejména způsobem definice jeho individuální minulosti v přítomné situaci (Charon, 2007, p. 131). To, co víme a pamatujeme si z naší minulosti je nějak interpretováno a aplikováno na současnou situaci¹⁵ (Charon, 2007). Mezi významné zkušenostní struktury patří socializace jako taková, tedy významní druzí, referenční skupiny, ale rovněž naše minulá rozhodnutí, zkušenosti z minulých situací či například naše přesvědčení (Charon, 2007). Souhrnně řečeno, tyto zkušenostní struktury, jenž tvoří identitu jednotlivce, pak ovlivňují jeho interpretaci dané situace, tedy výběr pro něho relevantních objektů významů a tím zásadně ovlivňují i jeho jednání¹⁶ (Znebežánek, 2013, pp. 44–63).

Sociální konstruktivismus

Sociální konstruktivismus je směr teoretického uvažování, jenž je reprezentován dvěma hlavními představiteli Peterem L. Bergerem a Thomasem Luckmannem. Za jejich ústřední dílo považují knihu *Sociální konstrukce reality* (1999), kde je jejich pojetí identity vyloženo v kontextu jejich komplexního teoretického uvažování. Uvedení autoři ve svém díle předkládají vlastní „nové“ pojetí sociologie vědění, jež čerpá hned z několika teoretických zdrojů, jako je například fenomenologický přístup Alfreda Schutze, antropologická perspektiva autorů jako je například Arnold Gehlen, či z díla George H. Meada, reprezentanta symbolického interakcionismu (1999, pp. 9–24). Dílo uvedených autorů je podle Kabeleho (1996, p. 317) významné zejména proto, že nabídlo lákavé procesuální řešení subjekt-objektového dualismu. Jinými slovy, přínos jejich přístupu tak spočívá v propojení dvou základních paradigmatických východisek sociologie, durkheimovského přístupu ke společnosti jako k objektivní skutečnosti a weberiánského chápání společnosti jako výtvaru činnosti, jež je vyjádřením subjektivního významu (Berger & Luckmann, 1999, p. 24).

Východiskem Bergerova a Luckmannova (1999) pojednání je tvrzení, že realita každodenního života je vytvářena sociálně, je tedy sociálně konstruovaná a to v rámci dialektického vztahu mezi společností (objektivní realitou) a jedincem (subjektivní realitou). Jinými slovy, společnost jedince různým způsobem ovlivňuje a jedinec zpětně ovlivňuje společnost (Berger & Luckmann, 1999). V Bergerově a Luckmannově (1999) pojetí identity představuje vztah mezi objektivním a subjektivním světem jedince ústřední aspekt jeho socializace, jak bude vysvětleno na dalších řádcích. V důsledku dialektického charakteru tohoto vztahu pak oba autoři odmítají dělení identity na její kolektivní a osobní složku (Berger & Luckmann, 1999), což bude rozvedeno následně.

Identita je v Bergerově a Luckmannově (1999, pp. 128–180) pojetí součástí subjektivní reality, z čehož podle sociálního konstruktivismu vyplývá, že je vytvářena v průběhu

¹⁵ Podobné úvahy lze vysledovat u Bergerova přístupu k problematice paměti. Tak, jak jej interpretuje Jiří Šubrt (1994, p. 68), uvažuje Berger o určité schopnosti reinterpretace vlastní biografie. Minulost není vzhledem k přítomnosti pevná a neměnná, naopak se mění v souvislosti s tím, jak ji znovu a znovu interpretujeme a vysvětlujeme (Šubrt, 1994). Jedinec je schopen ve svých vzpomínkách minulost rekonstruovat v souladu se svými aktuálními názory, které jsou určující pro výběr důležitých a upozaděných nedůležitých momentů jeho minulosti (Šubrt, 1994).

¹⁶ Řešením vzájemného vztahu a identity kolektivní se zabývá například Alberto Melucci (1989, 1996b), o jeho přístupu bude na jiném místě v textu také pojednáno.

primární socializace¹⁷. Výchozím bodem procesu primární socializace je proces internalizace, kdy dochází k poznávání, učení, porozumění a zvnitřnění objektivní reality určitého žitého světa daného jedince (Berger & Luckmann, 1999). Lehce řečeno: „Je to proces, kdy jedinec přijímá svět, v němž už žijí ostatní lidé“ (Berger & Luckmann, 1999, p. 129). Jedinec se nerodí jako člen společnosti, ale stává se jím v průběhu této socializace, tedy v průběhu internalizace objektivní sociální struktury dané společností (Berger & Luckmann, 1999, pp. 128–180). Internalizaci objektivní reality mu v první fázi procesu socializace zprostředkovávají významní druzí, jeho nejbližší okolí, zejména rodiče (Berger & Luckmann, 1999). Pro pochopení procesu vytváření identity jedince je důležité, že tato internalizace objektivní reality určitého žitého světa se odehrává pouze za předpokladu, že dochází k identifikaci socializovaného jedince se svými významnými druhými (Berger & Luckmann, 1999). Tedy, dítě internalizuje objektivní svět svých významných druhých tím, že se s nimi identifikuje, kdy s touto identifikací získává rovněž schopnost identifikovat samo sebe, a tak si vytváří svou vlastní identitu (Berger & Luckmann, 1999). Nicméně, aby se identita socializovaného jedince stala pro čerstvého člena společnosti relativně stabilní a kontinuální, potřebuje takový jedinec projít druhou fází primární socializace, kdy se od významných druhých posune k vědomí zobecněných druhých (Berger & Luckmann, 1999). V první fázi primární socializace se tedy dítě identifikuje s postoji, rolami a světem svých významných druhých, avšak časem dokáže tyto postoje, role a významy abstrahovat na celou společnost (Berger & Luckmann, 1999). Po vzoru Bergera a Luckmanna (1999, pp. 131–132) lze uvést příklad zkušenosti dítěte s rozléváním polévky. Dítě se nejdříve naučí chápat, že maminka se zlobí vždy, když rozlije polévku a tuto zkušenost zatím vztahuje pouze na své významné druhé, časem však pozná, že všichni, potažmo celá společnost, jsou proti rozlévání polévky, taková abstrakce už zahrnuje takzvané zobecnělé druhé (Berger & Luckmann, 1999). V bodě, kdy se v jedincově vědomí vytvoří pojem zobecněných druhých, končí jeho primární socializace a jedinec se tak stává platným členem společnosti (Berger & Luckmann, 1999, pp. 128–180). Ve chvíli, kdy je jedinec schopen abstrahovat na celou společnost, dochází k internalizaci objektivní reality určité společnosti jako takové, zároveň tím jedinec završí subjektivní vytváření své vlastní identity, je tedy ustanoven symetrický vztah mezi objektivní a subjektivní realitou: „Co je reálné ‚venku‘ odpovídá tomu, co je reálné ‚uvnitř‘“ (Berger & Luckmann, 1999, p. 132).

Jakmile je proces vytváření identity jedince v primární socializaci završen, neznamená to, že takto vytvořená identita nepodléhá dalšímu vývoji a změně (Berger & Luckmann, 1999, pp. 128–180). Jak už bylo poznamenáno výše, sociální konstruktivismus stejně jako symbolický interakcionismus, přistupuje k identitě jako ke konstruované, nestálé a závislé na kontextu, řečeno slovy Bergera a Luckmanna: „Internalizace společnosti, identity a reality není navždy uzavřenou záležitostí. Socializace nikdy není úplná a nikdy nekončí“ (1999, p. 136) a to minimálně v důsledku existence sekundární socializace a alternace. Sekundární socializaci lze definovat jako pozdější internalizace institucionálních „sub-světů“, či parciálních realit (Berger & Luckmann, 1999, pp. 128–180). K sekundární socializaci dochází ve společnosti s určitou dělbou práce a s tím spojenou sociální distribucí

¹⁷ Jednotlivé fáze vývoje individuální identity popisuje například Joel Charon (2007, pp. 74–78) ve svém čtyřfázovém modelu vývoje „Self“: a) fáze přípravná b) fáze play c) fáze game d) fáze referenční skupiny.

vědění (Berger & Luckmann, 1999). Jinak řečeno, jedinec se v průběhu života dostává do situací, kdy potřebuje nabýt specifického vědění nutného pro zastávání určité role, což je nazýváno sekundární socializací (Berger & Luckmann, 1999). Sekundární socializace navazuje na socializaci primární, a tudíž stávající identitu jedince rozšiřuje nebo pozměňuje (vzorovým příkladem sekundární socializace je moderní vzdělávací systém) (Berger & Luckmann, 1999). Naproti tomu alternace znamená naprosté přebudování primární socializace, jedná se o totální transformaci subjektivní reality a identity jedince, který tak musí nezbytně projít procesem resocializace (Berger & Luckmann, 1999). Resocializace se ve smyslu alternace silně podobá primární socializaci, zahrnuje tedy silně emocionální zážitky, neboť jen tak může být v konečném důsledku úspěšná (historickým prototypem alternace je náboženská konverze) (Berger & Luckmann, 1999).

Jak už bylo zmíněno výše, sociální konstruktivismus odmítá osobní a kolektivní složky identity oddělovat, identitu chápe jako výsledek dialektického vztahu jedince a společnosti, tedy jako výsledek vzájemného působení organismu¹⁸, individuálního vědomí a sociální struktury (Berger & Luckmann, 1999, p. 171). Na tomto základě pak oba autoři odmítají užívání pojmu kolektivních identit a vnímají ho jako zavádějící. Nicméně nutno rozbrat, že oba autoři odlišují tzv. typy identit, které jsou výhradně sociálními produkty a relativně stabilními prvky objektivní sociální reality a jako takové zahrnují tzv. typizace, díky nimž jsou v každodenním životě pozorovatelné a ověřitelné (Berger & Luckmann, 1999, p. 171). Podle Bernarda (2008, p. 121) jsou to právě zmíněné typizace, které v termínech sociálního konstruktivismu implicitně odkazují k pojetí sociální identity. Typizace vznikají v jakékoli interakci s druhým partnerem, při čemž dochází k zařazování daného partnera k určitému typu lidí, sociální identita je tak do značné míry souborem atributů, které jedinci v interakci přiřazuje jeho okolí (Bernard, 2008, p. 121). Rozdíl mezi osobní a kolektivní identitou pak v tomto smyslu spočívá podle Bernarda (2008, p. 121) v tom, že osobní identita je atributy vyplývajícími z přiřazené typizace ovlivněna, avšak nelze ji chápat pouze jako jejich odraz, neboť jedinec má možnost s danou typizací pracovat, nebo se jí vzepřít. Podle mého soudu tak lze tvrdit, že ačkoli se představitelé sociálního konstruktivismu distancují od užívání pojmu kolektivních identit, implicitně poskytují prostor pro jeho analyticky uchopitelné pojetí jako zmíněné typizace. Ve snaze reflektovat východiska sociálního konstruktivismu se tak lze mnohdy setkat s vyjádřením určitého kompromisu, který přiznává, že z analytického hlediska je relevantní individuální a kolektivní identitu oddělovat, ale vždy s vědomím toho, že v reálném životě jsou oba dva aspekty identity neoddělitelné a vzájemně se prolínají: „I když mohou být empiricky zkoumané odděleně, je dobré uvědomit si jejich vzájemné propojení při každém zkoumání identity“ (Bačová, 2008, p. 113).

Podobně jako představitelé sociálního konstruktivismu přistupuje ke konceptu identity významný italský autor Alberto Melucci (1996a, pp. 28–41) a to v tom smyslu, že rovněž odmítá individuální a sociální složku identity oddělovat. Jeho přístup je tedy rovněž provázen snahou o propojení již zmíněného dualismu sociální struktury a individuální produkce významů a identita je tak sociálním konstruktem (1996a, 1996b, 1989). Oproti

¹⁸ Vztahu identity a biologického organismu jedince je věnována v knize Bergera a Luckmanna (1999, pp. 177–180) kapitola *Organismus a identita*.

Bergerovi a Luckmannovi (1999) však Melucci neodmítá pojem kolektivní identity, dokonce pro něj tento termín představuje jeden z ústředních prvků analýzy mnohých společenských fenoménů¹⁹ (1996a, 1996b, 1989). Jeho přístup k pojetí identity zde tedy může posloužit jako ukázka určitého vymezení vztahu pojmů osobní a kolektivní identity.

Melucci (1996a, pp. 28–30) v první řadě upozorňuje na neoddělitelnou vazbu individuální a sociální složky identity, když tvrdí, že je nemožné stanovit nějaký rigidní mezník mezi individuálními aspekty identity na jedné straně a jejími vztahovými a sociálními aspekty na straně druhé. Identita jednotlivce je podle Melucciho (1996a, p. 30) především autonomní schopnost produkovat a rozpoznávat sebe sama. Taková definice je však sama o sobě paradoxní, neboť jakkoli je tato schopnost autonomní, zahrnuje zároveň a nezbytně jedincovo sociální okolí, které mu schopnost rozpoznávat a produkovat sebe sama umožňuje (Melucci, 1996a, pp. 28–33). Sociální okolí nám totiž zprostředkovává nezbytné „identitotvorné“ srovnání (Melucci, 1996a). Jedinec vnímá sám sebe jako podobného druhým, což je mechanismus, díky kterému rozpoznává sám sebe a je tak i rozpoznáván druhými, zároveň tím také potvrzuje, v čem je rozdílný (Melucci, 1996a). Základ identity osobní, ale i kolektivní, pak ovšem nespočívá pouze ve schopnosti rozpoznat sebe či vlastní skupinu od ostatních, sebeidentifikace jedince či skupiny musí být těmito ostatními rovněž potvrzována (což může znamenat i opozici) (Melucci, 1996a). Nikdo nemůže vybudovat svou identitu nezávisle na jejím uznání ze strany druhých, každý jedinec musí předpokládat, že jeho jinakost a jedinečnost je stále potvrzována někým druhým a že je toto potvrzování založeno na sdílené vzájemnosti (Melucci, 1996a). Vědomí jedince o sobě samém se tak formuje pouze skrze jeho aktivní směnu s jeho vnějším okolím a skrze zdroje a omezení, které mu toto okolí nabízí (Melucci, 1996a).

Jedincova osobní jednota, jež je takovou sebeidentifikací produkována a udržována, tak stojí na jeho schopnosti najít sám sebe v rámci systému vztahů a na jeho členství ve skupině (Melucci, 1996a, p. 29). Kolektivní identity jsou pak součástí identity osobní, neboť přispívají k jejímu budování. Kolektivní identity představují schopnost rozpoznat a být rozpoznán jako součást stejného systému sociálních vztahů (Melucci, 1985, p. 795). Co je však dále podstatné, v Melucciho (1996b) pojetí jsou kolektivní identity rovněž samostatně fungujícími subjekty. Kolektivní identita umožňuje sociálním aktérům jednat jako jednotný a oddělený subjekt a udržet nad svým jednáním kontrolu, avšak to až v případě, že tito aktéři dokončili, alespoň do určité míry, proces konstrukce své kolektivní identity (Melucci, 1996b, p. 72). V tomto smyslu je pak kolektivní identita především proces, skrze který jedinci rozpoznávají, že sdílejí určité společné orientace, na jejichž základě se rozhodují společně jednat (Melucci, 1989, pp. 30–37). Je to tedy proces interaktivní, neboť skrze něj několik jednotlivců či skupin definuje smysl jejich činnosti a oblast možností a omezení pro tuto činnost (Melucci, 1989). Jinak řečeno, kolektivní identita není nic jiného, než sdílené vymezení oblasti příležitostí a omezení, které skýtají prostor pro společné jednání (Melucci, 1985, p. 795). Ke sdílené orientaci dochází skrze její konstruování a vyjednávání v opakujícím se procesu aktivace vztahů mezi propojenými aktéry (Melucci, 1985).

Jak již bylo výše naznačeno, Melucci (1996b) propojuje koncept kolektivní identity s kolektivní akcí, i v tomto smyslu je pak možné nahlížet souvislost mezi individuální

¹⁹ Zejména pak „nových“ sociálních hnutí, k čemuž se dostanu později.

a kolektivní identitou. Kolektivní identity plodí určité formy kolektivního jednání, taková kolektivní akce ovšem vyžaduje určitou míru vzájemné solidarity, kdy solidarita skupiny je neoddelitelná od osobního hledání a od každodenní afektivní a komunikační potřeby účastníků sítě vztahů (Melucci, 1996b). Jinak řečeno, jednota kolektivní akce, jejímž základem je konstrukce kolektivní identity, je produkována a udržována osobní identifikací, tedy schopností kolektivního aktéra najít sám sebe v systému vztahů (Melucci, 1996b).

Podrobněji se k pojetí kolektivní identity z pera Alberta Melucciho ještě vrátím níže a to v souvislosti s problematikou tzv. „nových“ sociálních hnutí, se kterou je jeho koncept kolektivní identity významně spojován (Znebežánek, 1997).

„Postmoderní“ pojetí identity

V 60. letech 20. století dominovaly v sociologii interpretativní a fenomenologické (sociální konstruktivismus) analýzy osobní identity, o nichž bylo výše pojednáno (Mlynář, 2014, p. 270). Od 70. a 80. let je však možné vysledovat zřetelný obrat ke zkoumání identit kolektivních a to i pod vlivem tzv. „postmoderního“ přístupu k pojetí identity (Mlynář, 2014). Na následujících řádcích tak nejdříve představím některé významné reprezentanty „postmoderního“ přístupu k pojetí identity a osvětlím, v jakém smyslu jsou právě vybraní autoři řazeni pod takto nazvanou kategorii. Navazuje na to výklad, jenž povede k objasnění momentů, díky kterým vedl proud tzv. „postmoderního“ pojetí identity k akcentaci zkoumání jejího kolektivního významu. Na konec uvedu některé oblasti zájmů, jež využívají koncept identity k vysvětlení kolektivních jevů. Největší prostor zde bude věnován studiu sociálních hnutí a to v pojetí italského myslitele Alberta Melucciho.

Mezi významné představitele „postmoderního“ přístupu k pojetí identity řadí Josef Bernard (2008) Gillese Lipovetského, Ulricha Becka, Zygmunta Baumana či Anthonyho Giddense. Ačkoli se zařazení zmíněných autorů do společné kategorie může zdát na první pohled jako zavádějící, Josef Bernard (2008) k tomuto rozhodnutí poskytuje pádný argument. Bernard (2008) nalézá u zmíněných autorů některé společné charakteristiky v přístupu k pojetí identity, jež je staví do protikladu k přístupu sociálního konstruktivismu. Ačkoli tak podle mého soudu odsouvá stranou některé jiné aspekty teoretického uvažování těchto autorů, domnívám se, že pro účely základní orientace a identifikace určitých distinkcí mezi rozebíranými přístupy je takový pohled velice praktický.

Josef Bernard (2008, pp. 122–128) přistupuje k vymezení sociálního konstruktivismu vůči „postmodernímu“ přístupu z hlediska jejich pojetí identity jako problému vývoje moderní společnosti. U obou uvedených perspektiv tak hledá odpovědi na otázku, za jakých podmínek se identita problematizuje a nalézá tak distinkce, na jejichž základě označuje konstruktivistický přístup Bergera a Luckmanna jako „moderní“ a přístup výše zmíněných autorů jako „postmoderní“ (Bernard, 2008). Hlavní rozdíl pak spočívá v tom, že „zatímco u Bergera s Luckmannem je vlastním tvůrcem identit společnost a jedinec je de facto jejich uživatelem, u dalších autorů, které zde spojujeme s postmoderním přístupem, je jedinec sám tvůrcem své identity, neboť požadavek absolutní osobní autonomie a autenticity mu dost dobře neumožňuje aplikovat na svou situaci prefabrikovanou identitu nabízenou společností“ (Bernard, 2008, p. 128). Pro sociální konstruktivisty je sociální struktura v procesu socializace jedince určující, formování identity jedince se

od sociální struktury dané společnosti významně odvíjí (Berger & Luckmann, 1999). Ačkoli je jedinec v průběhu socializace pojímán jako aktivní činitel, stejně je víceméně odkázán na modely, které mu společnost zprostředkovává (Bernard, 2008, p. 124). Ve chvíli, kdy je takových modelů mnoho nebo z nich žádný není zcela vhodný, není pro jedince dost dobře možné identitu vytvořit (Bernard, 2008). V „moderním“ pojetí je tak kladen důraz na sociální strukturu, jež jedinci vybudování jeho identity problematizuje (Bernard, 2008). Zatím co v pojetí „postmoderním“ nemůže jedinec pod vlivem doby ze sociální struktury vycházet a je tak při budování vlastní identity odkázán sám na sebe, což produkuje problémy, jimiž se vybudování jeho identity dostává do zásadní krize, jak bude rozvedeno dále (Bernard, 2008). V intencích demonstrovat společná východiska autorů, řazených pod kategorií „postmoderního“ vysvětlení problému identity, je na následujících řádcích představen přístup jednoho vybraného reprezentanta a to Zygmunta Baumana.

Ačkoli Bauman není autorem nějaké ucelené teorie společnosti, patří jednoznačně mezi významné teoretiky její soudobé povahy (Sedláčková, 2007). Snaha Baumana zařadit pod nějaký konkrétní proud teoretického myšlení se setkává s neúspěchem, sám si vytvořil a probojoval svůj sociologický přístup, jenž nechce stavět na univerzalistických modelech společnosti (Sedláčková, 2007). Jeho dílo je velice rozsáhlé, je znám svým pojetím dnešní doby jako „tekuté moderny“, zabýval se fenoménem holocaustu, modernitou, postmoderní dobou, procesem globalizace, individualizace či otázkou identity a dalších (Sedláčková, 2007). Jeho pojetí identity v podmínkách současné společnosti je tak reflektováno v celé řadě jeho pojednání.

Podle Baumana (1997, 2006) se koncept identity stal pro společenské vědy významným až v moderní době, jedná se tak o klasický aspekt společenských věd, kdy se určité téma vynoří jako aktuální ve chvíli, kdy se začne jevit jako problematické. „Osobnost“ se objevila jako problém až s moderní sociální strukturou vyznačující se prudkým nárůstem mobility a anonymity života v městských aglomeracích (Bauman, 2006, pp. 25–27). A právě tyto aspekty moderní doby způsobily transformaci identity od tradiční, připsané, neproblematické, samozřejmé a nezpochybnitelné k identitě, která je individuálním úkolem jednotlivce a jeho vlastní zodpovědností²⁰ (Bauman, 1997, p. 20; Bauman, 2006, p. 27). Až v moderní době byla před individuem postavena otázka „*Kdo jsem já sám?*“ a to z důvodů rozkolísanosti, manipulovatelnosti, neurčitosti a proměnlivosti lidské existence, kdy se konstrukce vlastní identity stává volbou a zároveň nutností (Bauman, 2006, p. 27). Život v městských aglomeracích, které představují uměle koncipované a vykalkulované prostředí, nastavuje jeho obyvatelům téměř neřešitelný problém identity (Bauman, 2004, pp. 58–59). Beztvárný, monotónní, sterilní a uměle konstruovaný prostor jedince připravil o možnost vyjednávání významů, které jsou nezbytné k tomu, aby člověk mohl problému identity čelit a mohl jej vyřešit (Bauman, 2004).

Slovy Josefa Bernarda (2008, p. 121) se tak v postmoderní společnosti nějaké integrované a harmonické sebepojetí dostává do zásadní krize a to zejména pod tlakem spole-

²⁰ Podobným způsobem uvažuje například Giddens (1991, p. 52), když tvrdí, že identita jedince v dnešní společnosti už není něco, co je člověku dáno jako výsledek jeho plynulé a nepřetržité soustavy jednání, ale je to něco, co musí být neustále a pravidelně vytvářeno a živeno reflexivními aktivitami jedince. Reflexivita je v obecném slova smyslu nikdy neustávající monitorování chování a jeho kontextů (Giddens, 2003, pp. 39–40).

českých podmínek, které nás nutí k neustálým úpravám a redefinicím vlastní identity, pokud vůbec umožňují její vybudování. „Postmoderní“ teorie v opozici k teoriím interakcionistickým a konstruktivistickým tedy postulují názor, že ve skutečnosti nelze ve vztahu k jednotlivci hovořit o žádné ústřední nebo hlavní identitě, jednotlivci nejsou toto „hlavní já“ schopni spravovat a osobní identita se jaksí rozpouští ve fragmentární neuchopitelnosti postmoderní reality (Mlynář, 2014, p. 266)²¹. Jedinec v soudobé společnosti přijímá hned několik identit naráz, díky čemuž je možné uvažovat o tzv. multiplicitě identit, jejichž základ spočívá v identitách kolektivních (Mlynář, 2014). Východiskem se tak stává příklon ke studiu identit kolektivních (Mlynář, 2014, p. 266).

Pod vlivem výše popsaného „postmoderního“ přístupu a poststrukturalismu se tak začaly formovat takové oblasti zájmů, které začaly koncept identity používat k vysvětlení jevů kolektivních (Kučera & Power, 2012, pp. 10–11; Mlynář, 2014, p. 270). Jednou takovou významnou oblastí je studium „nových“ sociálních hnutí, jež se podle Znebejánek (1997, p. 9) od 70. a 80. let dostalo do samého centra sociologické reflexe. Je nesporné, že se jedná o opravdu široké téma, jímž se zabývali mnozí sociální vědci, jako například Alain Touraine, Jürgen Habermas či Alberto Melucci a mnozí další (Znebejánek, 1997). Na následujících řádcích tak stručně představím přístup Alberta Melucciho a to z toho důvodu, že své pojetí sociálních hnutí přímo spojuje s vlastním konceptem kolektivní identity.

Alberto Melucci (1985, p. 795) definuje sociální hnutí jako formu kolektivního jednání²². Sociální hnutí, tedy určitá forma kolektivního jednání, pak není jen nějaká „věc“, není to pouze výsledek toho, co o sobě hnutí sama prohlašují (Melucci, 1985, p. 792). Je to spíše systém vnitřních a vnějších vztahů, které jednání konstituují (Melucci, 1985). Melucci (1989) si tedy pokládá otázku, jak se jedinci do kolektivního jednání zapojují, kdy odpověď podle něho vyžaduje studium procesu, skrze který jedinci rozpoznávají, že sdílejí určité společné orientace, na jejichž základě se rozhodují společně jednat. Analytickým nástrojem pro studium takového procesu se Melucci (1989, 1996b) stává právě jeho koncept kolektivní identity.

Kolektivní identita je tedy proces konstruování systému jednání: „Kolektivní identita je interaktivní a sdílená definice produkovaná množstvím interagujících jedinců, týkající se orientace jejich jednání a pole možností a omezení, v jejichž rámci bude toto jednání uskutečňováno“ (Melucci, 1996b, p. 70; Melucci, 1989, p. 34). Naprosto zásadní je v tomto procesu průběžná aktivace vztahů, které vážou dané aktéry dohromady a skrze které v interakcích dochází ke konstrukci a vyjednávání sdílených definic týkajících se společného jednání (Melucci, 1996b, 1989). Budování kolektivní identity tak podle Melucciho (1996b, 1989) zahrnuje tři základní procesy, jež by podle mého soudu bylo možné označit jako racionální, organizační a emocionální.

1) Racionální aspekty formování identity zahrnují kognitivní definice, týkající se cílů, prostředků a podmínek jednání a jsou konstruovány v interakci (Melucci, 1996b,

²¹ Podobně parafrázuje Petrušek (2006, p. 297) K. J. Gergena, jenž se problémem „já“ v postmoderní situaci zabývá: „Postmoderní ‚já‘ ztratilo schopnost i vůli tvořit vlastní identitu, ‚já‘, které odpovídá fragmentarizované kultuře, v níž se nedovede samo najít.“

²² Kolektivní jednání je založeno na třech faktorech a) solidaritě b) konfliktu c) a na prolomení hranic systému, v němž se akce odehrává (Melucci, 1985, p. 795).

- pp. 70–71). Tyto sdílené kognitivní definice svým členům vždy umožňují určitý druh kalkulace mezi prostředky a cíli či mezi investicemi a odměnami (Melucci, 1996b).
- 2) Kolektivní identita jako proces dále odkazuje k síti aktivních vztahů aktérů, kteří mezi sebou komunikují, vzájemně se ovlivňují, vyjednávají a vytvářejí rozhodnutí (Melucci, 1996b). Konstitutivní součástí této sítě vztahů jsou určité formy organizace a modely vedení, komunikační kanály a technologie komunikace (Melucci, 1996b).
 - 3) Vybudování kolektivní identity nezbytně vyžaduje určitý stupeň emocionální investice, která jednotlivcům umožňuje, aby se cítili jako součást společné jednoty (Melucci, 1996b). Kolektivní identita tak díky tomuto faktu nemůže být nikdy omezena pouze na nějakou kalkulaci výnosů a ztrát, emocionální vklad je zásadní položkou při aktivaci skupinového jednání (Melucci, 1996b).

Ve chvíli, kdy je takto konstruovaná sociální identita, alespoň do určité míry, vytvořena a udržována, může fungovat jako samostatný subjekt jednání, tedy jako určitá forma sociálního hnutí (Melucci, 1996b). V tomto smyslu pak představuje studium kolektivní identity nezbytnou součást pochopení fenoménu sociálních hnutí (Melucci, 1989, 1996b).

Vedle zájmu o téma sociálních hnutí je takovou další významnou oblastí studium moderních národů a nacionalismu (Mlynář, 2014, pp. 268–275; Řezníková, 2014, pp. 237–238; Kučera & Power, 2012, p. 9). Významné jsou v tomto směru například práce Miroslava Hrocha, Ernesta Gellnera, Erica Hobsbawma či Anthonyho Smithe, avšak skutečně paradigmatická byla metafora Benedicta Andersona o národu jako „vymyšlené komunitě“, která představuje způsob přístupu ke studiu moderních identit, uplatňovaný prakticky dodnes (Řezníková, 2014, p. 13). Národ je podle Andersona (2008, pp. 21–22) „pomyslné společenství“, ve kterém se jeho členové ve většině případů nikdy navzájem nepoznají, a přesto v jejich mysli žije reálná představa o existenci vzájemné sounáležitosti. Dále je možné jmenovat také zájem o témata politiky identit, genderových, náboženských, třídních a mnohých dalších typů sociálních kolektivních identit (Mlynář, 2014, pp. 268–275; Kučera & Power, 2012, p. 9).

Závěr

Koncept identity si zejména v posledních desetiletích našel na poli společenských věd opravdu široké uplatnění. Bouřlivý zájem o tento koncept je možné spojovat s jeho potenciálem fungovat jako obecně zastřešující pojem, to však na úkor jeho významové jednoty. Například Bauman (2004, p. 166) na toto konto dodává, že nejde jen o to, že se výzkum identity stal samostatným a dynamickým odvětvím, ale že se identita stala rovněž prizmatem, jehož prostřednictvím se odkrývají, uchopují a zkoumají i ostatní aspekty současného života. Koncept identity se tak rozpadl do celé řady způsobů pojetí tohoto fenoménu. Jeho studium je tedy provázeno značnou definiční pluralitou a to nejen na poli různých společenskovědních oborů, ale i uvnitř jednotlivých disciplín jakou je i sociologie.

Zachytit tak některé základní orientační body, které by pole různých sociologických pojetí identity zřehledňovaly, bylo cílem tohoto textu. S přihlédnutím k objemovým možnostem textu byla pozornost věnována zejména třem myšlenkovým směrům, jež

považují v daném diskursu za zásadní. Jedná se o symbolický interakcionismus, sociální konstruktivismus a „postmoderní“ přístup k pojetí identity.

Jako nástroj orientace zde posloužily dvě ústřední dimenze pojetí identity. První pomyslná osa odkazuje na dilema statické versus dynamické povahy identity. Diskuse, jež tuto kontroverzi provázela, vyústila v převládající příklon k dynamicky chápanému pojmu identity (Brubaker & Cooper, 2000, pp. 1–11). Obrat k pojetí identity jako k dynamické, konstruované, nestálé a proměnlivé entitě byl na poli sociologické teorie iniciován zejména přístupem symbolického interakcionismu (Mlynář, 2014, p. 261). Sociální konstruktivismus a proud „postmoderního“ pojetí identity na tuto linii přístupu po mém soudu dále navazovaly. S určitou mírou zjednodušení byly rozebírané přístupy umístěny na pomyslné ose akcentace individuální nebo kolektivní podstaty identity. Symbolický interakcionismus pracuje s identitou zejména jako s fenoménem individuálním. Sociální konstruktivismus, se svým důrazem na neoddělitelnost vazby individuální a kolektivní složky identity, je po mém soudu možné zařadit k pomyslnému středu navržené osy. Východiska „postmoderního“ přístupu k identitě, jako k problému současné společnosti, pak vedou k akcentaci studia identit kolektivních (Mlynář, 2014). Nutno zmínit, že příklon ke studiu identit kolektivních byl iniciován rovněž proudem poststrukturalismu (Kučera & Power, 2012; Mlynář, 2014), jemuž zde z kapacitních důvodů nebyla věnována samostatná pozornost.

Jak již bylo několikrát zmíněno, koncept identity je ve společenských vědách pojímán velice široce, proto je vhodné na závěr dodat, že rozebíraná dilemata a rovněž způsoby přístupu ke studiu identity zde nejsou zdaleka kompletní a mají zde posloužit spíše jako základní orientace či inspirace k dalšímu bádání.

LITERATURA

- Anderson, B. (2008). *Představy společnosti: Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum.
- Bačová, V. (2008). Identita v sociální psychologii. In J. Výrost & I. Slaměník (ed.), *Sociální psychologie* (pp. 109–126). Praha: Grada.
- Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and its Discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2004). *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. (2002). *Úvahy o postmoderní době* (2. vyd.). Praha: Sociologické nakladatelství.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1999). *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bernard, J. (2008). Osobní identita v diskursu společnosti pozdní moderny. In J. Šubrt (ed.), *Soudobá sociologie II: Teorie sociálního jednání a sociální struktury* (pp. 120–135). Praha: Karolinum.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Brubaker, R. & Cooper, F. (2000). Beyond „identity“. *Theory and Society*, 29, 1–47.
- Burke, P. J. & Stets, J. E. (2009). *Identity theory*. New York: Oxford University Press.
- Cooley, C. H. (1983). *Human Nature and The Social Order*. New Brunswick: Transaction Books.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2003). *Důsledky modernity* (2. vyd.). Praha: Sociologické nakladatelství.
- Goffman, E. (1999). *Všichni hrajeme divadlo: Sebeprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Goffman, E. (2003). *Stigma: Poznámky k problému zvládnání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Horáková, H. (2012). *Kultura jako všelék?: Kritika soudobých přístupů*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Horváth, M. (2008). Herbert Blumer: Symbolický interakcionismus – teoretické a metodologické vymezení. In J. Šubrt (ed.), *Soudobá sociologie II: Teorie sociálního jednání a sociální struktury* (pp. 35–61). Praha: Karolinum.
- Charon, J. M. (2007). *Symbolic interactionism: An introduction, an interpretation, an integration* (9. vyd.). Upper Saddle River: Pearson Education.
- Johnson, D. P. (2008). *Contemporary sociological theory: An Integrated Multi-Level Approach*. New York: Springer.
- Kabele, J. (1996). Sociální konstruktivismus. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 32(3), 317–337.
- Kubátová, H. & Znebežánek, F. (2008). *Základy sociologie* (2. vyd.). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kučera, R. & Power, M. (2012). Úvod: Kategorie identity v současné historiografii. In R. Kučera (ed.), *Identity v českých zemích 19. a 20. století: Hledání a proměny* (pp. 9–23). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society: From the standpoint of a social behaviourist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Melucci, A. (1985). The Symbolic Challenge of Contemporary Movements. *Social Research*, 52(4), 789–816.
- Melucci, A. (1989). *Nomads of the present: Social movements and individual needs in contemporary society*. Philadelphia: Temple University Press.
- Melucci, A. (1996a). *The playing self: Person and meaning in a planetary system*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (1996b). *Challenging codes: Collective action in the information age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mlynář, J. (2014). Vztah paměti a identity v soudobé sociologii. In N. Maslowski & J. Šubrt (ed.), *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám* (pp. 257–276). Praha: Karolinum.
- Outhwaite, W. (2003). *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought* (2. vyd.). Malden: Blackwell Publishers.
- Parsons, T. (1949). *The structure of social action: A study in social theory with special reference to a group of recent european writers* (2. vyd.). Glencoe: Free Press.
- Petrusek, M. (1996). *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Petrusek, M. (2006). *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Robinson, L. (2009). Virtuální Já: sebe-utváření online: O symbolické interakci v digitální éře. *Biograf*, 50, 33–51.
- Řezníková, L. (2014). Identita/alterita. In L. Storchová (ed.), *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě* (pp. 233–243). Praha: Scriptorium.
- Sedláčková, M. (2007). Zygmunt Bauman: teoretik doby postmoderní. In J. Šubrt (ed.), *Soudobá sociologie I: Teoretické koncepce a jejich autoři* (pp. 40–51). Praha: Karolinum.
- Šilhanová, J. (2008). Analýza rámců Ervinga Goffmana. In J. Šubrt (ed.), *Soudobá sociologie II: Teorie sociálního jednání a sociální struktury* (pp. 76–101). Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. (1994). Paměť jako sociologický problém. In E. Urbánek (ed.), *AUC Philosophica et Historica X: Proměny současné sociologie* (pp. 57–70). Praha: Karolinum.
- Šubrt, J. (2001). Dramaturgický přístup Ervinga Goffmana. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 37(2), 241–249.
- Znebežánek, F. (1997). *Sociální hnutí: Teorie, koncepce, představitelé*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Znebežánek, F. (2013). *Mezi konfliktem a kooperací: Jednotná teorie konfliktu a kooperace*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Kateřina Holubová (1988) je doktorandkou na Katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V rámci své disertační práce řeší téma národní identity v podmínkách procesu globalizace.

STROJE, TEXTY, SÍTĚ A JINÉ OBRAZY: METAFORICKÝ ROZMĚR SOCIOLOGIE*

JAKUB MLYNÁŘ

Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze
E-mail: jakub.mlynar@seznam.cz

ABSTRACT

Machines, Texts, Networks and Other Images: The Metaphorical Dimension of Sociology

Main objective of the article is to explore the sociological implications of the conceptual metaphor theory, which is based on the idea that metaphors are not only discursive ornaments, but rather the basic principle of human thought as such. The article provides an overview of the metaphor theory, from the classical Aristotelian perspective to the conceptual metaphor theory. Later it discusses some of the implications of the conceptual metaphor theory for the realm of sociological discourse, with particular attention to metaphorical conceptualization of society as a machine, a network and a text. I argue that each conceptual metaphor in sociological thought is associated with certain presuppositions about the human individual condition in contemporary society, and we are bound to use our (deliberate) metaphors reflexively and consciously.

Keywords: sociological theory; social thought; metaphor

Úvod

Metafora přestává být v posledním půlstoletí považována za okrajový lingvistický či literárněvědní problém, ale proniká i do dalších oborů věd o člověku.¹ Nejnovější výsledky zkoumání ukazují, že metaforické chápání světa je lidem vlastní (Landau, Meier & Keefer, 2010; Keefer, Landau, Sullivan & Rothschild, 2011; Landau et al., 2011; Ijzerman & Koole, 2011), a jako takové se týká i společenskovední konceptualizace reality (sociologii nevyjímaje). Už Charles Wright Mills považoval za jádro sociologické imaginace „slučování představ považovaných dosud za neslučitelné“ (2002, p. 229), což – jak záhy uvidíme – má velmi blízko k základnímu principu metafory. Epistemologicko-teoretická úroveň samotné sociologie není prosta metafor, a jak konstatuje A. Scott, „hodně z toho,

* Vznik textu byl podpořen tříletým (2015–2017) grantem Grantové agentury České republiky (GAČR) „Homo sociologicus revisited“ č. 15-14478S.

¹ Rané verze některých částí tohoto článku byly představeny v říjnu 2013 na konferenci *Dvě společnosti – dvě sociologie?*, konané na Univerzitě Palackého v Olomouci. Jsem zavázán účastníkům a účastnicím konference, kteří mi díky svým dotazům a poznámkám v následné diskusi umožnili téma dále promýšlet a – jak doufám – lépe uspořádat. Další přínosné komentáře k článku jsem získal v květnu 2014 během *Sociolingvistického semináře* na FF UK, jehož účastnicím a účastníkům tímto rovněž děkuji. V neposlední řadě vděčím za cennou zpětnou vazbu Jiřímu Vinopalovi, Jiřímu Šubrtovi, Janu Kapustovi a několika anonymním recenzentům. Za přetrvávající nedostatky ovšem zodpovídám jen já sám.

co je označováno jako sociální teorie, spočívá v hledání výstižné metafory“ (1997, p. 561). Přesto zůstává sociologie oborem, v němž toto téma dosud není zcela uspokojivě a systematicky rozpracováno.

Cílem mého textu je prozkoumat a posoudit, jak může být sociologie obohacena zájmem o problematiku metafory, a to především v reflexivním zaměření na metaforičnost sociologického myšlení a poznání, resp. sociologické terminologie a diskurzu.² Jak bude podrobněji vyloženo dále, metafory se v sociologii běžně používají ve větším měřítku, než se obecně soudí. Někdy jsou užívány nevědomě a implicitně, jindy jsou uplatněny zcela záměrně. Obecný význam metafor v sociologickém myšlení je ovšem nedostatečně zhodnocen a právě na tuto skutečnost zde chci obrátit pozornost. Článek tedy nehodlá sociologické metafory hájit ani hanět, neboť jak záhy uvidíme, sociologie se bez určitého stupně metaforičnosti neobejde. V souladu se záměrem tohoto tematického čísla se dále soustředím na otázku, co může s ohledem na téma metafory přinést rozostření hranic mezi sociologií a kognitivní vědou, lingvistikou, sociální psychologií, literární vědou. Ostatně i sám titul „Sociologie na hranicích“ je metaforický, čerpající z představy vědeckých oborů a specializací jako vzájemně sousedících prostorových oblastí či ohraničených zón, a tato metafora je (snad) produktivně užívána ke kladení určitého typu otázek souvisejících s povahou dnešní sociologie a jejího poměru k dalším disciplínám.

Ve vztahu k mému vlastnímu tématu je ovšem jistě nasnadě ptát se, zda je o metafoře ve vztahu k vědeckým aktivitám a produkci vůbec legitimní hovořit. Ještě v první polovině 20. století skutečně převažoval názor, že metafora je ve vědě nežádoucí, popř. má pouze pomocnou úlohu, což se zvolna proměňuje až v 70. a 80. letech (srov. Martin & Harré, 1982; Camp, 2006). Zřejmě není náhodou, že ke změně hodnocení role metafory ve vědě dochází z historického hlediska v době, kdy se objevuje soustředěná kritika klasického aristotelského pojetí (*substituční teorie*) metafory nejprve v *interakční teorii* Richardse a Blacka a posléze v *konceptuální* (či *kognitivní*) *teorii* Lakoffa s Johnsonem. Zmíněné přístupy a jejich specifika detailněji (třebaže stále dosti schematicky) představím v následující části článku. Stručně vyjádřeno, Lakoff a Johnson přicházejí roku 1980 s kontroverzní tezí, že samo lidské myšlení je založeno na prvotně metaforické konceptualizaci světa. Vysoce abstraktní fenomény – jako například sociální procesy, struktury, či zkrátka samu „společnost“ – si představujeme za pomoci naší zkušenosti s konkrétnějšími fenomény: tělesnými, sensorickými, materiálními, prostorovými. Přijmeme-li předpoklad, že i vědci jsou lidé, není důvod se domnívat, že by vědecké myšlení bylo (či snad mělo být) metafor ušetřeno. Právě naopak: snahy zcela oprostít vědecký jazyk a myšlení od metafor se setkávají s neúspěchem, či spíše jen s iluzorním „úspěchem“, jak ukázal např. Paul de Man (1979) na příkladech Locka, Condillaca a Kanta. Zdá se tak oprávněným Rigneyovo tvrzení, že „[m]etafory jsou proslulé svou svůdností, a dokonce i ti, kdo před nimi varují, jako by nebyli schopni odolat jejich půvabům“ (Rigney, 2001, p. 5).

V souvislosti s metaforami sociologie, jimž je věnována druhá část článku, se proto pokusím pootevřít pozoruhodné pole analýzy sociologického odborného diskurzu,

² Jak se ještě dále zmíním, soudobé teorie metafory zpravidla rozlišují mezi metaforou v jazyce (lingvistická a rétorická dimenze) a metaforou v myšlení (psychologická a kognitivní dimenze). Sousedí „sociologické myšlení“ zde užívám v obvyklém přeneseném významu, ač ve skutečnosti jde o jazykovou, řečovou a diskurzivní produkci sociologů a různé její aspekty, tedy fenomény jazykové a komunikativní (nikoliv psychické) povahy.

který lze chápat jako členitý komplex propracovaných metafor společnosti (často navazujících na laické metafory společnosti a sociálního jednání) s vlastními specifiky a dějinami. Neměli bychom se sociologických metafor cíleně zbavovat, vyhýbat se jim, přehlížet je nebo jimi opovrhovat. Jistě je však záhodno s metaforami společnosti a dílčích sociálních fenoménů pracovat co možná obezřetně, vědomě a uvědoměle, neboť – jak napsal Milan Kundera – „metafory jsou nebezpečná věc“ (Kundera, 1988, p. 15). Jinak a metaforicky řečeno: tak jako o ohni platí i o metafoře, že může být dobrým sluhou, ale zlým pánem.

1. Teoretické přístupy k problematice metafory

Podobně jako výzkum v řadě odvětví přírodních, společenských i humanitních věd, také zkoumání fenoménu metafory má své nejhlubší kořeny u Aristotela (1962). Jeho pojetí metafory, obvykle označované jako *substituční* či *srovnávací*, však zároveň během následujících dvou tisíciletí do značné míry zabránilo nahlédnutí metafory mimo úzký rámec rétorických prostředků a „zdobného jazyka“. Teprve Giambattista Vico, italský myslitel přelomu 17. a 18. století, si jako jeden z prvních povšiml psychologické závažnosti metafory (Vico, 1991, p. 167ff.). Jak uvádí Danesi, od konce 70. let 20. století „výzkumníci čím dál častěji docházejí k závěrům, kterých Vico dosáhl už před dvěma a půl staletími“ (Danesi, 1993, p. 122). Rovněž raný spis Friedricha Nietzscheho *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*, napsaný roku 1873 a publikovaný až po autorově smrti, vychází z radikálního přesvědčení o inherentní metaforičnosti veškerého jazyka: podle Nietzscheho ve vědění „nevlastníme nic než metafory věcí, které původním bytnostem naprosto neodpovídají“; jelikož „[k]aždý pojem vzniká tím, že bereme ne-stejně za stejné“ (Nietzsche, 2010, pp. 12–13). Aristoteléské pojetí metafory je nicméně – právě v návaznosti na Vica a Nietzscheho – zpochybněno až během 20. století, kdy Ivor A. Richards (1936/1965) a Max Black (1962) formulují tzv. *interakční teorii metafory*. Jako pokus překonat určité nedostatky interakční teorie vzniká třetí, v současnosti velmi vlivný přístup, označovaný jako *konceptuální teorie metafory*, který je rozvíjen od přelomu 70. a 80. let 20. století. I přes podstatné rozdíly sdílejí všechny teorie jednotné pojetí základního principu metafory jako takové. U této otázky se nyní krátce zastavím, přičemž zároveň metaforu předběžně vymezím pro účely tohoto textu.

1.1 Co je metafora?

Ústřední princip metafory zůstává od Aristotela do dnešních dnů neměnný a velmi prostý: „A je B“.³ Aristotelés v *Poetice* uvádí: „Metafora je přenesení cizího jména, a to buďto z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z druhu na druh, nebo analogicky“ (Aristotelés, 1962, p. 59). Obdobně definuje metaforu Nietzsche: „Metafora znamená pojednávat jako *stejně* něco, co jsme v jistém bodě rozpoznali jako *podobné*“ (Nietzsche,

³ Jak ovšem poznamenává Pavelka (1982, p. 99), samo o sobě toto „ztotožňující spojení“ nemá charakter metafory, nýbrž spíše jen prosté identifikace, jak je zřejmé na příkladech jako „Jeffrey C. Alexander je sociolog“ nebo „František je hudebník“. Rozhodující je tedy bezpochyby zejména obsah, kterým je tento artikulační mechanismus naplněn.

2010, p. 55; zvýraznění v originále).⁴ Rovněž Lakoff a Johnson, průkopníci teorie konceptuální metafory, jsou toho názoru, že „[p]odstatou metafory je chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci“ (Lakoff & Johnson, 2014, p. 17; zvýraznění v originále). Podle B. E. Kelleho pojem metafory obecně zachycuje „element interakce mezi částmi metaforického vyjádření a možné významy, které z této interakce vyvstávají“ (Kelle, 2005, p. 34). Jinak řečeno, jedná se o nahlédnutí či vyjádření podobnosti dvou fenoménů na základě určitých kritérií, přičemž samotným tímto usouvztažením se o jednom nebo obou fenoménech vypovídá něco nového.⁵

Uvedené jádro metafory („A je B“) nebylo nikdy zavrženo, a to ani v koncepcích odmítajících Aristotelovo pojetí. Mimo tento jednoduchý, ale klíčový předpoklad už nezůstává takřka nic, na čem by se bez diskuse shodli všichni badatelé napříč obory a dějinami. V následujícím oddíle proto stručně nastíním základní vývoj teorie metafory, jak se od Aristotelových prvotních poznámek dále rozvíjela nejen v kontextu rétoriky, jazykovědy a literární vědy, ale postupem času také v dalších vědeckých disciplínách.⁶ Získáme tak nejen pozadí pro porozumění další argumentaci, ale také lepší představu o tom, proč se problematika metafory z pozice marginálního tématu přesouvá na konci 20. století do centra zájmu různých vědních oborů.

1.2 Metafora na pomezí oborů

Jak uvádí Viktor Krupa, metafora je dnes chápána jako „výslovně interdisciplinární jev“ (1990, p. 11). Zdaleka tomu tak nebylo vždy – aristotelická tradice způsobila, že metafora byla dlouhou dobu považována za pouhý aspekt figurativního jazyka, řečový ornament a prostředek k ozvláštění a obohacení textu. Východiskem tohoto přístupu, označovaného jako *substituční* či *srovnávací* teorie metafory, je dříve citované Aristote-

⁴ Nietzsche též upozorňuje na vztah metafory a abstrakce: každý pojem podle něj zůstává „jen jako *residuum metafory*“ (Nietzsche, 2010, p. 15; zvýraznění v originále), neboť jakákoliv abstrakce je ve své podstatě metafora, či přesněji metonymie (záměna celku a části).

⁵ V tomto ohledu dosti specifické pojetí metafory rozvinul francouzský psychoanalytik Jacques Lacan. Jiří Pechar k tomu poznamenává: „Lacan [...] podobnosti při vzniku metafory nepřisuzuje žádný význam a důraz klade na to, že přenesené užití slova je možné jen díky tomu, že jeho smysl určí větný kontext, tedy syntagmatické vztahy“ (Pechar, 2013, p. 43).

⁶ Následující přehled je nutně jen velice zkratkovitý a schematický. Podrobnější pojednání vývoje úvah o metafoře od Aristotela do moderních dob předkládá např. Hawkes (1972) nebo Kelle (2005). *Substituční, interakční a konceptuální teorie* nejsou jedinými teoretickými pokusy o uchopení metafory, a třebaže se chronologicky objevily v uvedeném pořadí, nelze říci, že by se jednalo o neproblematickou „evoluci“ od jednoho přístupu k druhému. Ve skutečnosti spíše dochází ke vzniku teoretické plurality. Kromě teorie konceptuální metafory Lakoffa a Johnsona, resp. prací různé na tyto autory navazujících, dnes navíc existují i další alternativní přístupy k dané problematice, jako *teorie konceptuální integrace* Fauconniera a Turnera či *teorie rámování*, jež jsou s teorií konceptuální metafory do jisté míry kompatibilní (podrobně např. Ritchie, 2013, pp. 106–120), podobně jako *teorie mapování struktury* či *teorie představových schémat* (srv. Chrz, 1999, pp. 13–32). Zcela skeptický postoj vůči předpokladu výjimečnosti metafory v lidském myšlení, jazyce a komunikaci naopak vyjadřují např. Sperber a Wilsonová, autoři *teorie relevance*: „Metafory chápeme prostě jako rejstřík případů na jednom konci kontinua zahrnujícího doslovné, volné a hyperbolické interpretace. Podle našeho názoru se k metaforickým interpretacím dospívá naprosto stejně jako k těmto ostatním interpretacím. Metaforám není vlastní žádný specifický mechanismus a nevztahuje se k nim žádné zajímavé zobecnění. Jinými slovy, jazykové metafory nejsou přirozeným druhem a ‚metafora‘ není pro studium řečové komunikace teoreticky zajímavým pojmem“ (Wilson & Sperber, 2008, p. 97).

lovo tvrzení, zakládající jazykovou funkci a působení metafory na „přenesení“.⁷ Aristotelés sice jako první rozlišil mezi doslovným a figurativním vyjádřením, ale při výkladu metafory se zaměřuje na slovo jako takové a ignoruje kontext: slovo pro něj nese význam samo o sobě a jaksi *v sobě* (Ricoeur, 1997, p. 69). Tento význam je pak možno jednoduše přenést na jiné slovo, čímž vzniká metafora. Přirovnání (společnost *je jako* živý organismus) a metafora (společnost *je* živý organismus) se neliší kvalitativně, ale kvantitativně (tj. počtem slov) – ať už je metafora zkráceným přirovnáním (dle Quintiliana a Cicera) nebo přirovnání rozvinutou metaforou (dle Aristotela), na tyto fenomény je nahlíženo z čistě rétorické perspektivy (srov. též Pavelka, 1982, p. 92ff.).⁸

Kritika substituční teorie od první poloviny 20. století (Richards, 1965) soustředěně míří zejména: (a) na neschopnost připsat metaforickým vyjádřením jakýkoli kognitivní či psychologický obsah; (b) na předpoklad o neproblematičnosti doslovného vyjádření (možnosti „převyprávění“ či „vysvětlení“) libovolné metafory. Z této kritiky vyrůstá v posledních 50 letech několik teoretických koncepcí, které nyní představím.

Základy *interakční teorie metafory* položil literární kritik Ivor A. Richards v roce 1936 (Richards, 1965). Význam metafory je podle něj výsledkem interakce mezi *tenorem* (předmět) a *vehikulem* (figurativní slovo): např. v metafoře *SPOLEČNOST JE SÍŤ* je slovo „společnost“ tenorem a slovo „síť“ vehikulem. Filozof Max Black (1962) rozvinul Richardsovu koncepci metafory označením jednotlivých složek metaforického tvrzení pojmy *primární subjekt* a *sekundární subjekt*. Sekundární subjekt (vehikulum) slouží jako filtr, který proměňuje příjemcovu perspektivu primárního subjektu (tenoru). Metafora s sebou podle Blacka nese systém „souvisejících samozřejmostí“ („associated commonplaces“), který vytváří zcela nový význam, z izolovaných subjektů neodvoditelný. Ilustrovat to lze opět na výše zmíněném příkladu: asociace spojované se sítí jsou aplikovány na společnost, čímž jsou zdůrazněny „síťové rysy“ společnosti; metafora ovšem působí i v opačném směru a zpětně ovlivňuje naše chápání sítě. Význam metafory tak nezávisí pouze na jejích složkách, ale vzniká až díky metafoře samotné – právě touto interakcí obou prvků metafory, v „nesouladu“ a „konfliktu“ primárního a sekundárního subjektu,

⁷ Není bez zajímavosti, že i samo slovo „přenesení“ je zde použito v metaforickém významu, kdy se dynamika intelektuální operace zachycuje pomocí prostorových pojmů, a *význam slova* („jména“) je konceptualizován po vzoru *hmotného předmětu*, který můžeme „přenášet“. Právě tato všudypřítomná, všeprostupující a často nereflexovaná metaforičnost jazyka (jakkoli se převážně jedná o metafory „mrtvé“ či „uzavřené“) je základem moderních kognitivních teorií metafory, které přibližují dále. Samotná otázka „přenosu“ významu souvisí v lingvistickém kontextu s tzv. potrubní metaforou („conduit metaphor“), k níž obrátil pozornost Reddy (1979).

⁸ Oproti tomu analytický filozof David Davidson ve své kritice Maxe Blacka zachycuje rozdíl mezi metaforou a přirovnáním poukazem na jejich pravdivostní hodnotu: zatímco přirovnání je (v obvyklém sémantickém pojetí významů slov) *vždy pravdivé* – protože všechno je alespoň do určité míry „jako“ něco jiného –, metafora je *vždy nepravdivá*: „Obecně platí, že pouze tehdy, když je věta nepravdivá, ji přijmeme jako metaforu a začneme pátrat po skrytém významu“ (Davidson, 1979, pp. 39–40). Ačkoli je tato Davidsonova teze poměrně přesvědčivá, je třeba poznamenat, že *nemá* obecnou platnost, protože existují i metafory, jejichž působení není založeno na očividné nepravdivosti doslovné interpretace, ale chápeme je jako metaforické i *přes* jejich „banální“ pravdivost (nebo možná právě díky ní), jako „Žádný člověk není ostrov sám pro sebe“ (Cohen, 1975, p. 671), nebo – pokud bychom chtěli prozaičtější příklad – upozornění „Vaše auto není trezor“. Vztah mezi metaforou a přirovnáním je tedy složitější, než naznačuje dualita vyjádřená Davidsonem: odpovídá tomu ostatně i Pavelkův názor, že přirovnání se někdy stává nepostradatelnou součástí metafory, nebo tuto metaforu určitým způsobem rozvíjí jako „jeden z dílčích sémantických mechanismů“, a je tak možno uvažovat o *přirovnávající metafoře* či *metaforickém přirovnání* (Pavelka, 1982, pp. 95–97).

je vyjadřováno cosi nového. Jednoduše řečeno: metafora je celkem, který není pouhým souhrnem svých částí.

Ačkoli interakční teorie zásadním způsobem proměnila dobové chápání metafor a otevřela tuto problematiku dalším vědám (zejm. analytické filosofii a psychologii), neobešla se bez problémů: jedním z nich je například skutečnost, že nevysvětluje metaforu, kde je tenor (primární subjekt) zamlčený (srov. Kelle, 2005, p. 37). Sám Black si zřejmě také uvědomoval provizorní povahu své teorie, když v roce 1979 napsal, že dosud postrádáme adekvátní výklad „metaforického myšlení“, tj. co přesně znamená, že metafora je „něco víc“ než přirovnání (Black, 1979, p. 192; zvýraznění v originále). Ve snaze navázat na pozitivní rysy interakční teorie a vyrovnat se s některými jejími nedostatky vzniká *konceptuální teorie metafor*, poprvé představená Georgem Lakoffem a Markem Johnsonem v roce 1980 (2003, 2014). Jejich cílem je právě i výklad „metaforického myšlení“, jehož absenci zmiňuje Black. Vzhledem k ústřednímu významu teorie konceptuální metafory nejen v soudobém kognitivním výzkumu metafor, ale i pro argumentaci v druhém oddíle mého textu, je nyní nutno pojednat koncepci Lakoffa s Johnsonem ve větším detailu.

Sociologickou relevanci konceptuální teorie metafor dobře ilustrují následující citace z úvodních pasáží knihy: „[M]etafora prostupuje celý náš každodenní život, a to nejenom v jazyce, nýbrž i v myšlení a činnosti. Náš obyčejný pojmový systém, v jehož rámci jednak myslíme, jednak i jednáme, má v podstatě metaforickou povahu. [...] Je-li pravdivý předpoklad, že náš pojmový systém je do značné míry metaforický, potom bude způsob, jak myslíme, co prožíváme a co každý den děláme, do značné míry záležitostí metafor“ (Lakoff & Johnson, 2014, p. 15). O několik stránek dále autoři pokračují: „[M]etafora není pouhou věcí jazyka. [...] Chtěli bychom naproti tomu prokázat, že metaforické jsou do značné míry *procesy lidského myšlení*. [...] Metafory jakožto jazykové výrazy jsou možné právě proto, že metafory existují už v pojmovém systému člověka“ (Lakoff & Johnson, 2014, p. 18; zvýraznění v originále). Metafory jsou tedy v pojetí kognitivní vědy, která později teorii konceptuální metafory přejímá a rozvíjí, nikoli lingvistickými tropy, ale mentálními vzorci: „rozdíl mezi ‚vlastním‘ a ‚přeneseným‘ významem nehraje žádnou roli“, protože „naš běžný pojmový systém (způsob, jímž se orientujeme ve světě) je ze své povahy metaforický“ (Trávníček, 2005, p. 255).⁹

Pro další zkoumání jazykových projevů metaforické konceptualizace světa zavádějí Lakoff a Johnson namísto Blackových pojmů primárního a sekundárního subjektu (tenoru a vehikula u Richardse) pojmy *zdrojová oblast* a *cílová oblast* (v originále „source domain“ a „target domain“): v případě metafory *SPOLEČNOST JE BITEVNÍ POLE* tak uplatňujeme pojmy z jedné konceptuální oblasti (ozbrojený konflikt jako zdrojová oblast) na druhou konceptuální oblast (sociální realita jako cílová oblast). Běžně dochází i k *míšení* metafor („mix“),¹⁰ kdy je využíváno několik konceptuálních metafor najednou,

⁹ Samotné rozlišení mezi metaforou v jazyce a metaforou v myšlení je základem této teorie, jejich provázanost ovšem zároveň představuje i jeden z komplikovaných problémů, s nimiž se soudobá (kognitivní) teorie metafor snaží vypořádat. Steen (2008) se zasazuje o to, aby vedle oblastí *jazyka a myšlení* do výzkumu metafor pronikl také zájem o *diskurz*, který pojímá metaforu jako prostředek komunikace a jazykové interakce. Jako fenomén, který vyvstává z lidské komunikace a konverzace, už nicméně metaforu nahlíží např. psycholinguvisté jako Kintsch (2000) nebo Glucksberg (2003).

¹⁰ Jak dokládá na dvou korpusech novinových článků Kimmel (2010), 39 % resp. 62 % metafor se vyskytuje ve smíšených „clusterech“ s jinými metaforami.

nebo k *prolínání* metafor („blend“), kdy je konkrétní konceptuální metafora souběžně strukturována pojmy z několika zdrojových oblastí, jinak vzájemně oddělených (Lakoff & Johnson, 2003, pp. 261–264; Turner, 2005, pp. 82–119; Kimmel, 2010; Lakoff & Johnson, 2014, p. 103ff.).¹¹

Lakoff a Johnson dále předkládají typologii konceptuálních metafor, které mohou být: (a) *strukturní*; (b) *orientační*; (c) *ontologické*. Mezi příklady, jež autoři uvádějí, nacházíme i řadu jednoznačně sociologicky relevantních – právě tyto zde budu reprodukovat. *Strukturní konceptuální metafor* spočívají v tom, že jeden koncept je pojat prostřednictvím jiného. Tak například prostřednictvím metafor *SPOLEČNOST JE OSOBA* pojmáme společnost jako entitu, která může něco dělat nebo říkat, procházet určitým vývojem, a s níž se můžeme a nemusíme ztotožňovat (Lakoff & Johnson, 2014, p. 30). *Orientační konceptuální metafor* organizují celý systém pojmů vůči sobě navzájem a dávají pojmům prostorovou orientaci: např. *VYSOKÝ STATUS JE NAHOŘE / NÍZKÝ STATUS JE DOLE*¹² (Lakoff & Johnson, 2014, p. 29).¹³ Konečně *ontologické konceptuální metafor* připisují substantialitu něčemu, co ve skutečnosti substance není: např. metafora *SPOLEČENSKÉ SKUPINY JSOU NÁDOBY* strukturuje pojem sociální skupiny, díky čemuž získáváme určitý syntaktický a gramatický záchytný bod, když o skupinách mluvíme a přemýšlíme („ve skupině“, „mimo skupinu“, hranice skupiny apod.; Lakoff & Johnson, 2014, p. 78). Zde nutno dodat, že ačkoli je tato typologie analyticky užitečná, v doslovu k novému vydání knihy v roce 2003 ji Lakoff s Johnsonem zásadně revidují, neboť se ve světle nových empirických poznatků ukazuje jako arbitrární. Ve skutečnosti jsou totiž *všechny* metafor *strukturní* („v tom, že mapují struktury na jiné struktury“), *všechny* jsou *ontologické* („v tom, že vytvářejí jednotky cílové pojmové oblasti“) a *mnoho* jich je *orientačních* („v tom, že mapují orientační obrazová schémata“) (Lakoff & Johnson, 2003, p. 264). Pojmy a jejich významy vznikají a zanikají v paralelní souhře a provázanosti dílčích konceptuálních metafor, které zdůrazňují (a zakrývají) různé aspekty daného fenoménu.

Lakoff a Johnson zároveň uvažují o konkrétních metaforických vyjádřeních jako o projevech obecnějších konceptuálních metafor určité kultury. Jazyk je podle nich založen na neuvědomovaných metaforách aktivních ve společnosti, a ke správné interpretaci meta-

¹¹ Příkladem míšení metafor může být třeba Giddensova věta: „Globalizace se týká průsečíku přítomnosti a nepřítomnosti, prolétání sociálních událostí a sociálních vztahů v určitém „odstupu“ od místních kontextů“ (Giddens, 1991, p. 21; překlad dle Thompson, 1996, p. 38). Uplatňuje se zde několik vzájemně koherentních konceptuálních metafor, které paralelně pomáhají Giddensovi utvořit představu abstraktního pojmu „globalizace“. Jde o konceptuální metafor *PROSTOROVÁ PŘÍTOMNOST JE GEOMETRICKÝ OBJEKT* („průsečík přítomnosti a nepřítomnosti“; ale původní anglické „intersection“ může znamenat též „průnik“), *SOCIÁLNÍ UDÁLOSTI JSOU VLÁKNA A SOCIÁLNÍ VZTAHY JSOU VLÁKNA* („proplétání sociálních událostí a sociálních vztahů“). Slovo „odstup“ je zde Ogrockého překladem anglického „at distance“ – v češtině by šlo o metaforu spojenou s vědomou lidskou činností („držet si odstup“, „zaujmout odstup“), ale v originále jde o obecnější pojem (ekvivalentní českému „na dálku“ či „vzdáleně“), vycházející nicméně ze základní konceptuální metafor *SPOLEČENSKÉ FENOMÉNY JSOU HMOTNÉ PŘEDMĚTY ROZMÍSTĚNÉ V PROSTORU*.

¹² Při hlubším zamyšlení není tento příklad tak triviální, jak by se mohlo na první pohled zdát. Lakoff a Johnson (2014) upozorňují, že hodnotově zatížená dualita *nahoře* a *dole* ve skutečnosti není samozřejmá, ale je výsledkem určitých kulturních předpokladů, vycházejících z individuální tělesné zkušenosti, a uvádějí také další kulturní stereotypy spjaté s prostorovou orientací: *ZDRAVÝ JE NAHOŘE, ŽIVÝ JE NAHOŘE, ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE, DOBRÝ JE NAHOŘE* apod.

¹³ V českém překladu knihy je anglické „status“ přeloženo jako „postavení“, ale v zájmu zachování standardní sociologické terminologie zde uvádím původní tvar.

for je vždy nutno znát jejich kulturní a společenský kontext.¹⁴ Jak shrnuje Kelle, „studium metafor [...] musí být umístěno v širším kontextu jejich rétoricko-historického prostředí“ (Kelle, 2005, p. 38; srov. též Kövecses, 2005; Coffey & Atkinson, 1996, p. 83ff).¹⁵ A ještě důrazněji významný současný teoretik metafory Gerard Steen: „Metafora není pouze záležitostí jazyka a myšlení, ale také komunikace; a k metafoře nelze přistupovat pouze z lingvistického (či obecně sémiotického) a kognitivního (či obecně psychologického) hlediska, ale vyžaduje rovněž přístup společenský“ (Steen, 2011, p. 28). Znovu se tak ukazuje nejen relevance konceptuální teorie metafory pro sociologii, ale i význam sociologie a sociálních věd pro hlubší zkoumání metafor v jejich společenských souvislostech.¹⁶

2. Metafora, sociologie a sociální realita

„Na tom, jak metaforicky myslíme, opravdu záleží. Může to ovlivňovat otázky války a míru, ekonomické politiky, právních rozhodnutí, ale i běžného rozhodování v každodenním životě,“ píše Lakoff a Johnson (2003, p. 243) v novém doslovu k již klasické knize *Metafory, kterými žijeme*.¹⁷ Je proto s podivem, že v jejich přehledu společenskovedních oborů, kde byla na přelomu 20. a 21. století konceptuální teorie metafory úspěšně uplatněna a rozpracována, zcela chybí sociologie. Úvahy nad možnými příčinami přesahují záměr tohoto textu, ale jednu z nich naznačují Coffey a Atkinson, kteří poukazují na to, že „[m]etafory jsou ve společenských vědách tak pevně zakořeněny, že jejich status jako tropů lze postřehnout obtížněji, než je to možné v jiných kontextech“ (Coffey & Atkinson, 1996, p. 87). Obecnější příčinou by také mohla být skutečnost, že důsledná aplikace konceptuální teorie metafory představuje „zásadní zpochybnění řady tradičních způsobů přemýšlení o tom, co to znamená být člověkem, jak funguje lidská mysl, a jaká je naše povaha coby společenských a kulturních tvorů“ (Lakoff & Johnson, 2003, p. 273). Na zbývajících stranách se tedy pokusím na toto nepříliš probádané pole vykročit; nejprve se však pozastavme u metaforiky vědeckého diskurzu obecně.

¹⁴ Zde je třeba reagovat na oprávněnou výtku, kterou vznáší M. Voříšek ve své recenzi Lakoffovy a Johnsonovy knihy: „Metaforické myšlení nepředstavuje výlučný prostředek konstruování významu (a to ani v naší kultuře), takže ke komplexnějšímu pohledu na věc by nepochybně patřilo rozvinout také úvahy o metonymii a především o *narativitě*. Tomu se však Lakoff s Johnsonem víceméně vyhnu“ (Voříšek, 2004, p. 231; zvýraznění v originále). Do určité míry je tento dočasný nedostatek teorie konceptuální metafory odstraněn výzkumy, které kniha Lakoffa a Johnsona inspirovala (viz Lakoff & Johnson, 2003). Téma narativity jako základního principu lidského myšlení rozpracoval Lakoffův spolupracovník Mark Turner ve své známé knize *Literární mysl* (2005), kde dochází k závěru, že i v základu „malých příběhů“, strukturujících lidské chápání světa, stojí parabola a „konceptuální smíšení“ – tedy mechanismy blízké metafoře. K tématu narativity v kontextu sociologie a sociálních věd viz také Hájek, Havlík a Nekvapil (2012) či Mlynář (2014b).

¹⁵ Historickou proměnlivost metafor si ovšem uvědomovali již myslitelé 16. a 17. století (srov. Hlobil, 2001).

¹⁶ „Vedle formulování modelů a hypotéz ohledně kognitivních procesů u jednotlivců se kognitivní věda zabývá též poznáním předpokládajícím interakci jednotlivců a skupinových prostředí (a tudíž přenos mentálních obsahů a distribuované poznání), jakož i poznáním v širším sociálním a kulturním prostředí,“ naznačuje Margolin (2008, p. 4) některé z možných oblastí, kde by se sociologie a kognitivní věda podle všeho mohly vzájemně obohatit (srov. též Thagard, 2001, pp. 186–193). Právě oblast kognitivního zkoumání metafory označuje za „parádní téma“ kognitivní vědy i autor doslovu k českému vydání dříve zmíněné knihy Marka Turnera (Trávníček, 2005).

¹⁷ Do druhého českého vydání knihy (2014) bohužel není nový doslov z roku 2003 zahrnut, všechny citace jsou tedy mémi vlastními překlady.

2.1 Metafora ve vědeckém myšlení

„Co je pravda?“ táže se řečnický Nietzsche v hojně citované pasáži ze spisu *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*. „Pohyblivé vojsko metafor,“ odpovídá si, „metonymií, antropomorfismů, zkrátka lidských relací, které – poeticky a rétoricky vystupňovány – byly přeneseny, vyzdobeny a které po dlouhém užívání připadají lidu pevně, kanonické a závazné: pravdy jsou iluze, o nichž člověk zapomněl, že jimi jsou, metafory, jež se opotřebovaly a pozbyly smyslové síly, mince se setřeným obrazem, které bereme jen jako kov, a nikoli už jako mince“ (Nietzsche, 2010, p. 14). Podobný názor později vyslovili i další filosofové, jako např. Jacques Derrida (1993, pp. 196–276) nebo Hannah Arendt (1981, pp. 104–105), kteří se zabývali metaforickou povahou filosofických pojmů.¹⁸

Vědecký diskurz se tedy zřejmě bez jazykových a konceptuálních metafor neobejde.¹⁹ Naznačují to i výsledky kvantitativního lingvistického výzkumu (Steen, Dorst, Herrmann, Kaal & Krennmayr, 2010a), jenž na základě analýzy Britského národního korpusu odhalil v četnosti metafor značnou varianci v rámci čtyř zkoumaných oblastí: akademické texty obsahují 18,5 % slov vázaných na metaforu, zatímco novinové články 16,4 %, beletrie 11,7 % a běžná konverzace 7,7 %.²⁰ Nutno zdůraznit, že metafory nejsou jen záležitostí humanitních a společenských věd, jak ukazují na příkladu fyziky Jones (1982) a Pulaczewska (1999), na příkladu matematiky Lakoff a Nuñez (2000), Fialová (2007) na příkladu imunologie, Sontagová (1997) na příkladu zdraví a nemoci, případně Folkers (2007) nebo Markoš (2010) na příkladu biologie. Metafory mají ve vědeckém jazyce a myšlení nezastupitelnou roli, neboť „se podílejí na tvorbě nových hypotéz, hypotetických pojmů, předpovídají a popisují nové jevy či vztahy příčinnosti a následnosti, dávají smysl novým teoretickým pojmům reprezentujícím nepozorovatelné či nepozorované jevy, vnukají badatelům nové zákonitosti, respektive principy, nové modely, nové výzkumné a experimentální ideje, dávají jim možnost vybírat si z více alternativních hypotéz a metod analýzy údajů, poskytují vědecké explanace v podobě metaforických redeskripcí, po-

¹⁸ Zmínku si zde zaslouží také dílo filosofa Hanse Blumenberga (1979; 2010), který v polovině 20. století přišel s poměrně vlivnou teorií „absolutní metafor“, jejíž užitečnost však osobně vidím spíše v kontextu filosofie a dějin myšlení. Sám Blumenberg svou „metaforologii“ charakterizuje těmito slovy: „Metaforologie by [...] byla kritickou reflexí soustředěnou na demaskování a narušení neautentičnosti figurativního jazyka. Ale metafory mohou zároveň – prozatím hypoteticky – být *základními prvky* filosofického jazyka, ‚překlady‘ vzdorujícími převodu zpět do autenticity a logičnosti. Pokud by bylo možno ukázat, že takovéto překlady, které by byly označeny za ‚absolutní metafory‘, existují, pak by jedním z klíčových úkolů konceptuálních dějin (tedy v rozšířeném smyslu) bylo nalezení a analýza jejich pojmově nevykupitelné expresivní funkce. Navíc, důkazy o absolutních metaforách by vrhly na výše zmíněné rudimentární metafory odlišné světlo“ (Blumenberg, 2010, p. 3).

¹⁹ Metaforicky uvažujeme i o samotných teoriích, přičemž zvláště vlivnou je metafora TEORIE JSOU BUDOVY (Grady, 1997), která se jazykově vyjevuje v obrazech jako „budovat teorii“, „vystavět teorii“ nebo „teorie stojí na pevných základech“. Některé aspekty budov ovšem v souvislosti s teoriemi běžně neuvíjíme (střecha, zdi, místnosti), zatímco se lze setkat i s jinými metaforami umožňujícími přemýšlet a hovořit o teoriích (v přehledu srv. Steen, 2014, pp. 119–122).

²⁰ Užitou metodou zde byla Metaphor Identification Procedure neboli MIP (Pragglejaz Group, 2007; Steen et al., 2010b), která je v posledních letech vcelku rozšířená, ačkoli jde o časově náročnou proceduru předpokládající značný objem předporozumění a obecného vědění nezbytného pro interpretaci významů jednotlivých lexikálních jednotek. Jen obtížně proto může být usnadněna počítačovou automatizací. Nutno ovšem zároveň podotknout, že právě oblast automatické identifikace metafor prochází v poslední době značným rozvojem (viz např. Stefanowitsch & Gries, 2006; Shutova, Sun & Korhonen, 2010; Shutova, 2010; Argamon et al., 2013; Neuman et al., 2013) a je pravděpodobné, že přinejmenším některé komplikace budou v dohledné době minimalizovány.

ukazují na možnosti zdokonalování teorií, pomáhají objevovat a formulovat nové teorie, teoretické systémy či světonázory – dokonce je v jistém smyslu lze pokládat za zárodky vědeckých teorií“ (Hoffman, 1985, pp. 332–333; cit. dle Krupa, 1990, p. 49). Tento klíčový význam metafor plyne ze skutečnosti, že metafora „kombinují konkrétní a abstraktní, vizuální a verbální, názorné a pojmové. [...] Podstata metafory tkví v použití konkrétního obrazu k pochopení nebo formulaci abstraktních vztahů“ (Draaisma, 2003, p. 23).²¹

Metafora jsou proto pro vědu nezbytné, jelikož mají funkci nejen výkladovou a názornou, ale i *heuristickou*: metafora poskytuje konceptuální náhled určitého problému a naznačuje jeho řešení (srov. Kabele, 1996, p. 330); Ricoeur v této souvislosti hovoří o „heuristické fikci“ (Ricoeur 1997, pp. 93–94). Thomas Kuhn (1979) uvádí, že metafora umožňují ustanovit souvislost mezi jazykem vědy a realitou, kterou se tento jazyk snaží popisovat a vysvětlit (viz i Neubauer, 2010). V základech metafory lze nahlédnout *pozitivní analogii* (podobnosti mezi zdrojovou a cílovou oblastí), *negativní analogii* (odlišnosti mezi zdrojovou a cílovou oblastí) a *neutrální analogii* (aspekty zdrojové a cílové oblasti, o jejichž podobnosti nebo odlišnosti zatím nelze rozhodnout) (Hesse, 1966; Rigney, 2001, p. 199). Ústřední význam má poměr podobnosti a odlišnosti mezi zdrojovou a cílovou oblastí metafora, jinými slovy míra izomorfismu mezi oběma složkami konceptuální metafora. Jak napsal R. H. Brown: „Tam, kde je izomorfismus dokonalý, jen stěží povede k získání nové informace. A naopak tehdy, když metafora přináší skutečný vhled do podstaty věci, je málo pravděpodobné, že budou izomorfní“ (Brown, 1977, p. 102).

Závěrem tohoto oddílu nezbyvá než souhrnně konstatovat, že každý obor humanitních a společenských věd disponuje vlastními specifickými metaforami a tropy: antropologie (Fernandez, 1986; Turner, 1974), historiografie (Ankersmit, 1994; White, 2010; White, 2011), psychologie (Draaisma, 2003) i sociologie (Brown, 1976, 1977; Rigney, 2001; Lopez, 2003). Právě na případ sociologických metafor se zaměřím v následujícím oddíle.

2.2 Sociologické metafora společnosti

Viděli jsme, že metafora znamená nahlédnout „něco jako něco jiného“, a že metafora vždy některé aspekty daného jevu zaostruje a zdůrazňuje, zatímco jiné zakrývá. Autoři pozoruhodné knihy *The Sociology Game* předkládají metaforu SOCIOLOGIE JE SOUBOR HER, kterou nabízejí jako alternativu k ustálené (a taktéž metaforické) představě sociologie jako mnohosti „perspektiv“ či „úhlů pohledu“ (Anderson, Hughes & Sharrock, 1985). Díky originální metaforické konceptualizaci naší disciplíny se mohou zaměřit na nová témata a nacházet v nesouladech či rozporech různých sociologických směrů nové inspirace. Podobně také Robertu Nisbetovi (1976) umožňuje východisko v metafoře SOCIOLOGIE JE UMĚLECKÁ FORMA sledovat dějiny našeho oboru novými očima – úhlem pohledu, který je právě metaforou umožněn –, psát o sociologických krajinomalbách či portrétech a hledat sdílené rysy sociologických a uměleckých zpodobnění světa, který nás obklopuje.²² Nisbet v tomto eseji rovněž upozorňuje na důležitost rozlišování mezi

²¹ Díky tomu jsou také metafora dobře využitelné (a běžně využívané, ať už cíleně či intuitivně) i pro výklad a učení teorií, což D. Draaisma označuje jako „Komenského funkci metafora“ (2003, p. 25).

²² Není bez zajímavosti, že Nisbet se ve svém textu (poprvé vydaném již v roce 1962) problematikou metafora stručně zabývá, a předznamenává zde i ústřední tezi Lakoffa a Johnsona, když píše: „Lidské myšlení obecně je takřka nepředstavitelné bez použití určitého stupně metafora. Kdykoliv identifiku-

logikou objevu a logikou výkladu (srov. též Kaplan, 1964; Brown, 1976), což se mi zdá vhodným i v úvahách o metafoře. Metaforické uchopení sociální reality je uplatňováno na obou úrovních – jak na úrovni objevu (heuristická funkce metafor), tak na úrovni výkladu či důkazu (Komenského funkce metafor, o níž píše Draaisma [2003]). Pokud otevřeně a se vši vážností reflektujeme jazykovou povahu sociologického diskurzu, můžeme – řečeno s Lopezem – nahlédnout sociální teorii „jako diskurzivně kreativní postup, který se opírá o způsob, jímž metafora umožňují vytváření nových konceptů“ (Lopez, 2003, p. 18). Daniel Rigney upozorňuje, že v našich metaforách „významným způsobem definujeme sebe sama, nejen jako osoby, ale i jako civilizace. Je proto klíčové, abychom si lépe uvědomovali metaforu, kterými žijeme, neboť pokud svoje metaforu nepodrobíme vědomé kontrole, je docela možné, že nevědomě ovládnou ony nás“ (Rigney, 2001, pp. viii–ix).

Tím, že určitou metaforu využíváme, nesnažíme se svět pouze pochopit, ale často též vnuknout naše vlastní chápání světa příjemci sdělení. Jinými slovy, metafora neslouží jen kognitivním cílům, ale také cílům afektivním (Krupa, 1990, p. 101). Značnou sociologickou relevancí proto nese např. zkoumání vlivu konceptuálních metafor na formování postojů (Sopory & Dillard, 2002). Nejpodrobněji je v tomto ohledu empiricky prozkoumáno využívání a působení metafor v politickém a veřejném diskurzu (Chrz, 1999; Druhlák, 2009; v kontextu kritické diskurzivní analýzy, resp. kritické analýzy metafor např. Charteris-Black, 2011, nebo Goatley, 2007; obecněji i Fine & Christophorides, 1991, či Landau & Keefer, 2015).

Ve světle výše uvedeného tedy není překvapivé, že určité „zdrojové metaforu“ (*root metaphors*) lze odhalit i v samotných základech sociologických teorií, jak ukazují R. H. Brown (1977), D. Rigney (2001) a J. Lopez (2003). Zdrojové konceptuální metaforu v tomto smyslu strukturují způsoby, jimiž je společnost a sociální realita konceptualizována z hlediska jednotlivých teoretických přístupů. Zdrojové metaforu si můžeme podle Z. Konopáskova (2007, p. 35) přibližně představit jako Kuhnova paradigmatu; podle filosofa S. Peppera (1942), jenž je autorem tohoto pojmu, vznikají zdrojové metaforu následovně: „Člověk, usilující o porozumění světu, kolem sebe hledá vodítka k jeho uchopení. Zrak mu padne na nějakou obecně známou oblast a zkouší, jestli se mu nepodaří pochopit jej prostřednictvím i nějaké jiné oblasti. Tato původní oblast se stává jeho analogií nebo zdrojovou metaforou. Jak nejlépe dokáže, popisuje charakteristiky této oblasti, nebo – chcete-li – rozlišuje její strukturu. Seznam jejích strukturálních charakteristik mu slouží jako základní koncept pro vysvětlení a popis“ (Pepper, 1942, p. 92).²³

R. H. Brown (1977) uvažuje o pěti nejdůležitějších zdrojových metaforách, které utvářejí sociologické pojetí společnosti: (1) organismus; (2) stroj; (3) jazyk; (4) divadlo; (5) hra.

jeme jednu věc s druhou – přičemž obvykle je nám povaha jedné známější než povaha druhé – máme co do činění s metaforou. ‚Mysl je stroj‘, ‚Společnosti jsou organismy‘, ‚Bůh je má mocná pevnost‘. To vše jsou případy metaforické konstrukce. Metafora není prostým gramatickým nástrojem, pouhou řečovou figurou; není jimi ve své úplnosti. Metafora je způsob vědění – jeden z nejstarších, nejhluběji zakotvených, dokonce nepostradatelných způsobů, s nimiž se v dějinách lidského vědomí setkáváme“ (Nisbet, 1976, pp. 32–33). Ačkoli si Nisbet ústřední význam metaforu zřetelně uvědomoval, kromě několika odstavců obklopujících právě citovanou pasáž tomuto tématu jinak nevěnuje soustředěnější pozornost. Ve své pozdější knize *Social Change and History* (1969) nicméně podrobuje kritice organicistické a evolucionistické metaforu v sociálních vědách.

²³ Pepper si byl očividně dobře vědom, že tímto způsobem nepracuje pouze mysl vědců a filosofů, ale jde o ústřední princip lidského myšlení obecně (srov. Sheffield, 2007, pp. 105–106).

Podobně D. Rigney (2001) nahlíží ve své knize – zčásti v návaznosti právě na Browna – společnost skrze „poetickou lupu metafory“ a uvažuje o sociální realitě jako o: (1) živém útvaru; (2) stroji; (3) válce; (4) právním rádu; (5) tržišti; (6) hře; (7) divadle; (8) diskurzu. Jak vidno, přinejmenším do určité míry se obě typologie překrývají a doplňují, přičemž Rigneyův příspěvek spočívá mimo jiné v doplnění Brownovy typologie o reflexi sociologického dilematu konsensu a konfliktu. Jednotlivé zdrojové metafory sociologického myšlení podtrhují pokaždé jiné – vždy však relevantní – aspekty sociální reality; sociologická paradigmatata jsou charakterizována určitými typickými metaforami. Samozřejmě, že jen zřídka lze hovořit o tom, že by určitý sociologický směr, škola nebo paradigma čerpala výhradně (nebo i jen převážně) z jediné konceptuální či zdrojové metafory. Ačkoli metafory strukturují základní princip nahlížení na společnost a sociální fenomény jakožto předměty vědeckého zkoumání a mají významnou funkci při vytváření terminologie (srov. Bozděchová, 2010), formulaci teorií i výzkumných otázek, jednotlivá paradigmatata ve skutečnosti strukturují realitu prostřednictvím míšení a prolínání různých dílčích metafor, týkajících se nejen povahy společnosti samotné, ale i jednotlivých témat sociálního jednání, změny, jednotlivce apod.²⁴ Je tak zřejmé, což zdůrazňuje i Rigney (2001, pp. 6–7), že žádná metafora společnosti není zcela vyčerpávající a dokonalá: komplexitu sociální reality, již odráží i multiparadigmatičnost sociologie samotné, je možno (alespoň částečně) nahlédnout pouze kombinací různých konceptuálních metafor.

Metafora společnosti se tedy využívá značné množství, které může v principu neustále narůstat – lze však rozhodnout, zda jsou některé metafory vhodnější než jiné? Pokud ano, jak v této evaluaci postupovat? Možný přístup nabízí D. Rigney, který ve své knize předkládá soubor šesti otázek pro „metaforickou analýzu“ ve vědách o společnosti a kultuře: „(1) *Má daná metafora heuristickou hodnotu? Nabízí příslib odhalení nových a neočekávaných vhlédů?* (2) *Je metafora dostatečně rozvinutá nebo vysvětlená?* (3) *Jsou-li naše zájmy v první řadě vědecké, vede metafora k odhalení obecných principů vysvětlení?* (4) *V návaznosti na to, generuje metafora nějaké testovatelné hypotézy nebo predikce?* (5) *Jsou-li naše zájmy primárně estetické, je metafora výjimečně kreativní, elegantní nebo hluboce poetická?* (6) *A jsou-li naše zájmy primárně morální nebo ideologické, slouží metafora na rétorické úrovni persuasivním způsobem dosažení nějakého žádoucího cíle? A dále, čím zájmům metafora slouží?*“ (Rigney, 2001, p. 204; zvýraznění v originále).

Zastavme se krátce pouze u prvních otázek z Rigneyova katalogu. Heuristickou hodnotu zdrojových konceptuálních metafor a jejich bohatost na inference můžeme názorně ilustrovat na příkladu Goffmanovy dramaturgické sociologie (Goffman, 1999). Metafora sociálního jednání jako „role“ je Goffmanem nově rozpracována se všemi jejími souvislostmi za využití teatrologické a divadelní terminologie: pokud lidé ve společnosti „hrají role“, pak (a zde přichází další konceptuální metafora) **SPOLEČNOST JE DIVADLO** (srov.

²⁴ Ve výzkumu dílčích sociologických témat jsou rovněž uplatňovány různé specifitější metafory, což názorně ilustruje např. podtitul knihy J. Kellera a L. Tvrdeho *Vzdělanostní společnost? Chrám, výťah a pojišťovna* (2008). Také na úrovni obecné sociologické terminologie existuje řada termínů, jejichž význam je původně metaforický, a které jsou odvozeny ze základních či konceptuálních metafor, případně propracovanějších analogií. Jde např. o pojmy jako (sociální) útvary, vrstvy, vztahy, vazby, stratifikace, směna, nerovnost, kapitál, pole, role, struktura, (vertikální) mobilita, masa a jiné. V pojednání konkrétnějších sociologických témat a fenoménů se navíc může metonymicky odrážet pohled na obecnější témata a procesy (např. město jako zástupná metonymie modernity; srov. Nisbet, 1976, p. 65).

Manning, 1991, pp. 78–80). Díky této metafoře jako heuristickému nástroji se Goffmanovi otevírá široké spektrum termínů, s nimiž dále pracuje (zákulisí, jeviště, publikum, představení, scéna, kulisy apod.). Ačkoli Goffman metaforu společnosti jako divadla rozvíjí důkladně a plodně, některé podstatné aspekty divadla do jisté míry přehlíží – jako třeba *příběh*, čehož si kriticky povšiml Richard Sennett: „Je to obraz společnosti, ve které jsou jeviště, ale žádné zápletky“ (1977, p. 36). Ponechme stranou otázku oprávněnosti takto formulované kritiky (o níž nejsem zcela přesvědčen), ale faktem zůstává, že stejně jako každá metafora, má i dramaturgická koncepce společnosti své nedostatky a meze (srov. Wilshire, 1982). Nepochybně si je uvědomoval i Goffman: v závěru knihy *Všichni hrajeme divadlo* zdůrazňuje, že jeho „pokus zacházet s pouhou analogií tak daleko byl částečně rétorikou a manévrem“, „jazyk a masku jeviště zde můžeme odložit“, neboť posloužily svému účelu, a „[l]ešení je ostatně k tomu, aby se z něj stavěly jiné věci, a mělo by být stavěno s vědomím, že bude zase zbouráno“ (Goffman, 1999, pp. 244–245).²⁵

Otevřeně metaforická je například i sociologie Zygmunta Baumana (Jacobsen – Harshman, 2006), jemuž právě metafory umožňují nahlédnout sociologické problémy z odlišné perspektivy a nastolit nové možnosti jejich řešení. Bauman uvažuje o lidech v moderní společnosti jako o metaforických tulácích a turistech, zevlounech a poutnících (Bauman, 2002, pp. 40–56), ale také hajných, zahradníků a lovcích (Bauman, 2008, pp. 94–96; srov. též Mlynář, 2014a, pp. 19–20). Ovšem i baumanovská „tekutost“ jako ústřední charakteristika soudobých společenských fenoménů je pochopitelně metaforou (Davis, 2013). Jak napsal Miloslav Petrušek, „Bauman přece ví, že každá metafora je lidská konstrukce, že metafory nemohou stát osamocně a že vyžadují kontext, ví přece lépe než jiní, že metaforické myšlení může zostřit naši imaginaci, ale nemůže úplně nahradit sociologickou empirickou evidenci“ (Petrušek, 2010, p. 818). Budeme-li ovšem metaforu chápat jako princip přesahující čistě rétorické a jazykové postupy – hlediskem, které jsem se pokusil nastínit výše –, je nutno připustit, že kognitivní konceptuální metafory ovlivňují i postupy a způsoby, jimiž je Petruskem zmíněná sociologická empirická evidence shromažďována, analyzována a interpretována (nemluvě o teoretických východiscích).

Pro podrobnější rozpracování této problematiky není formát článku dostatečný, avšak systematická analýza konceptuálních metafor sociologické teorie i terminologie může podle mého názoru přinést inovativní a obohacující pohled na tuto vcelku ustálenou oblast zájmu. Jako užitečné se jeví rozlišení mezi úmyslnou (*deliberate*) a neúmyslnou (*nondeliberate*) metaforou (podrobněji viz Steen, 2010), tedy mezi případy, kdy je metafora vyslovena s určitou komunikační intencí právě *jakožto metafora*, a případy, kdy metaforický původ určitého vyjádření nebo perspektivy zůstává nereflexován.²⁶ Dovolím si vyslovit spekulativní předpoklad, že metafory jsou ve vědě patrně efektivnější a užitečnější tehdy, jsou-li metaforami úmyslnými, nicméně (stejně jako v běžné řeči) mnohem obvyklejší jsou metafory neúmyslné.

²⁵ Na hranice dramaturgické metaforu společnosti upozorňoval americký sociolog i ve svých dalších dílech: například v práci *Frame Analysis* označuje pojem „role“ za neadekvátní a příklání se spíše k pojmu „osobní identita“ (Goffman, 1974, pp. 128–129).

²⁶ V souvislosti s úmyslnými metaforami lze pochopitelně klást také otázky po tomto úmyslu, záměru či cíli: Proč je použita právě takováto metafora? Jaké jsou implikace daného metaforického obrazu či vyjádření? Viz též výše Rigneyho (2001) šestou otázku k evaluaci metafor.

Mnohost zdrojových metafor sociologického myšlení by bylo možno pro přehlednost redukovat na dvě základní oblasti: společnost nahlížíme buď s důrazem na prostor, nebo s důrazem na časové plynutí. V prvním případě je společnost chápána spíše jako synchronní struktura – jako určité *těleso* či útvar (organismus, pole, stroj, budova, síť, text aj.); ve druhém případě je společnost chápána spíše jako diachronní proces – jako dynamická *proměnlivost* či *dění* (jazyk, interakce, komunikace, smlouva, systém, divadlo aj.). V uvedených okruzích zaznívá ozvěna klasické Comtovy duality *statiky* a *dynamiky* (společnost je nahlížena metaforicky spíše „jako *těleso* či útvar“ či spíše „jako *proměnlivost* či *dění*“). Působivost a užitečnost řady sociologických metafor ovšem spočívá v tom, že tuto přespřílili jednoduchou dualitu zároveň umožňují překonat. Jejich zdrojová oblast má zpravidla určitý synchronní i diachronní aspekt, což je přenášeno i na oblast cílovou. Aby byly uvedené aspekty sociologických metafor zřetelnější, zaměříme se v následujících odstavcích na některé vybrané konceptuální metafory sociologického myšlení: SPOLEČNOST JE STROJ, SPOLEČNOST JE SÍŤ A SPOLEČNOST JE TEXT. Přitom ovšem podotýkám, že je pojednám způsobem spíše ilustračním než analytickým, protože nutně zjednodušujícím; při čtení následujících řádek je nutno mít stále na paměti variabilitu, kterou metafory v sociologickém diskurzu empiricky disponují, a skutečnost, že tatáž konceptuální metafora může být velmi odlišně využita pro účely didaktické, heuristické, metodologické nebo i sociálně-inženýrské.

Již vcelku starou, ale ve svých funkcionalistických variantách stále aktuální metaforou je pojetí SPOLEČNOSTI JAKO STROJE (viz např. [Scott, 1997]). Často jde o metaforu neúmyslnou, jindy je přímo užívána ke generování a stimulaci dalších teoretických vhledů: jako v knize *Důsledky modernity*, kde A. Giddens konceptualizuje představu moderní společnosti pomocí metafory molocha. Ve svém vysvětlení této metafory (které záhy ocitují) klade Giddens právě důraz jak na aspekt prostorový, tak na aspekt časový. Poté, co stručně reflektuje weberovskou metaforu *klece modernity* (srov. Dvořák, 2009, pp. 116–122) a marxovskou metaforu *monstra modernity*, Giddens píše: „Navrhují, aby tyto představy byly nahrazeny představou molocha – stroje pádícího enormní rychlostí, který můžeme kolektivně jako lidské bytosti v určitém rozsahu řídit, ale který zároveň hrozí uniknout z dosahu naší kontroly a rozlétnout se na kusy. Moloch drtí ty, kteří mu odporují, a i když se někdy zdá, že má svou pevně danou cestu, mnohdy se náhodně chybně stočí do směrů, které nemůžeme předvídat. Jízda není vůbec nepříjemná nebo bez odměny; často může být veselá a spojená s nadějným očekáváním. Dokud ale budou instituce modernity existovat, nikdy nebudeme schopni směr nebo postup cesty zcela řídit“ (Giddens, 1998, pp. 124–125). Představa společnosti jako stroje je určitým způsobem provázána s organistickými koncepcemi společnosti, zřejmě v návaznosti na osvícenské (mimořádně rovněž metaforické) nahlédnutí lidského těla jakožto stroje. V každém případě se jedná o metaforu, která je široce využívána i mimo pole sociologického bádání (srov. St. Clair, 2002) a nese rovněž implikace ideologické (v mannheimovském smyslu slova).²⁷

²⁷ Před riziky mechanických (resp. fyzikálních a zvláště termodynamických) metafor varuje Pierre Bourdieu ve spojitosti s obrazem vzdělávacího systému po vzoru fyzikálního myšlenkového experimentu „Maxwellova démona“, jež třídí částice podle jejich teploty (rychlosti) do dvou nádrží tak, že v jedné nádobě teplota postupně narůstá a ve druhé stále klesá. Byť nám tato metafora může podle Bourdieua napomoci k pochopení sociálních funkcí instituce vzdělávání, nese v sobě nejen

S jistým nezbytným zjednodušením lze říci, že konceptuální metafora SPOLEČNOST JE SÍŤ stojí v základu analýzy sociálních sítí (SNA) či teorie sítí aktérů (ANT). Vývoj teorie sociálních sítí zachycuje John Scott těmito slovy: „Analýza sociálních sítí se původně vyvinula v relativně netechnické podobě ze zájmu významného antropologa Radcliffe-Browna o struktury. Ve 30. až 70. letech 20. století začalo stále více sociálních antropologů a sociologů navazovat na Radcliffe-Brownův koncept ‚sociální struktury‘ a tím také brát vážně metafory ‚látky‘ a ‚tkaniva‘ společenského života. Z těchto textilních metafor, usilujících o vysvětlení ‚protkaných‘ a ‚propletených‘ vztahů, jimiž je sociální jednání uspořádáno, se dostala do popředí metafora sociální ‚sítě‘, a výzkumníci začali zkoumat ‚hustotu‘ a ‚texturu‘ sociálních ‚sítí‘, které studovali. Od 50. let se ovšem malá skupina odborníků začala zabývat tvorbou formálnějších verzí této metafory a v raných 70. letech se setkáváme s lavinou technických prací a odborných aplikací“ (Scott, 1987, pp. 4–5). Podobně explicitně vyjadřuje metaforický základ teorie *network society* také jeden z jejích proponentů Manuel Castells: „Teorie postavená na konceptu sociální struktury založené na dynamických sítích se rozchází se dvěma redukcionistickými metaforami, které jsou historickým základem sociologie: mechanické chápání společnosti jako stroje složeného z institucí a organizací; a organicistické chápání společnosti jako těla... [...] Namísto toho, potřebujeme-li novou metaforu, by byla sociologie společnosti sítí postavena na procesech utvářejících sebe sama, které odhalila molekulární biologie, v nichž se buňky vyvíjejí a rozvíjejí prostřednictvím své interakce v rámci sítí sítí, uvnitř těla a se svým prostředím“ (Castells, 2000, p. 697). Jak patrně, právě úmyslné rozvíjení inovativního hlediska umožněného metaforou sítě (hustota, textura atp.) je podle Scotta jedním z kořenů teorií sociálních sítí; Castells přitom metaforu sítě ještě obohacuje o novější fyziologický (mikrobiologický) rozměr. Kritiku metafory SPOLEČNOST JE SÍŤ formuluje již počátkem 80. let například W. Baldamus (1982, publikováno 2010), především v reakci na matematickou sociologii Harrisona C. Whitea. Mark Erickson (2012) konfrontuje Whiteovu koncepci síťové společnosti, Latourovu pojetí ANT a Baldamusovu kritiku, a to opět s explicitním důrazem na metaforický aspekt celé problematiky. I zde platí, že metafora sítě odráží svým vlastním způsobem statické i dynamické aspekty reality, jak naznačuje i Castells: „Interaktivní sítě jsou složkami sociální struktury, stejně jako aktéry sociální změny“ (2000, p. 697).

Určitou souvislost lze nahlédnout v metaforách SPOLEČNOST JE DISKURZ, SPOLEČNOST JE JAZYK či SPOLEČNOST JE TEXT, které mohou (opět s jistým zjednodušením) stát v základech perspektivy sociologického poststrukturalismu, hermeneutické sociologie, ale i dalších interpretativně orientovaných sociologických přístupů (např. symbolického interakcionismu). Metafoře jazyka v sociologii se věnuje Zdeněk Konopásek (2007), který upozorňuje na dva značně odlišné směry, jimiž se chápání společnosti po vzoru jazyka rozvíjí. Uvádí, že na základě prvního významu metafory SPOLEČNOST JE JAZYK je některými badateli společnost zkoumána výhradně skrze „její“ texty, řečové promluvy a narativy. Druhý význam této metafory oproti tomu implikuje zkoumání samotných sociálních fenoménů způsobem vycházejícím z přesvědčení, že samo sociální jednání lze interpretovat po vzoru jazyka. Opravdu metaforickým je podle mého soudu pouze druhý

nebezpečí přílišného konzervatismu a jednostranného sociálního determinismu, ale může vést až k chimérické představě zvolného spiknutí (1998: 28, 31–33).

zmíněný význam, kdy se samotný jazyk jako fenomén stává vzorem či modelem, jehož prostřednictvím nahlížíme sociální realitu. Jinými slovy, *sama společnost* je nahlížena jakožto jazyk či text *sui generis* (srov. Brown, 1987). Francouzský filosof Paul Ricoeur, který patřil k významným představitelům této perspektivy, vychází z hypotézy, že předmět sociálních věd sdílí řadu klíčových rysů s textem, a zabývá se otázkou, do jaké míry lze metodologii hermeneutické interpretace textu využít jako vzor pro interpretaci sociálního jednání (Ricoeur, 1971). Naopak kritiku „textového“ pojetí společnosti vyslovil např. Pierre Bourdieu v prvním odstavci své práce *Co se chce říct mluvením* (1982/2014). Francouzský sociální vědec tu píše, že „společenské vztahy [...] lze sice legitimně pojímat jako symbolické interakce, tj. jako komunikační vztahy, [...] nicméně zároveň nesmíme zapomínat, že výsostným příkladem komunikačních vztahů je jazyková směna a ta je současně vztahem symbolické moci“ (Bourdieu, 2014, p. 13). Nahlédnutí společenského života jako „univerza symbolické směny“ a redukce jednání na komunikační akt je tak podle Bourdieuho přílišným zjednodušením, které nebere dostatečně v potaz mocenskou dimenzi sociální reality. Tento problém metafory *SPOLEČNOST JE TEXT* určitým způsobem překonávají jiné související metafory, které důsledněji berou v potaz interakční rovinu společenské reality i problematiku mocenské distribuce (např. *SPOLEČNOST JE KONVERZACE* nebo *SPOLEČNOST JE DISKURZ*; srov. Rigney, 2001, p. 163–198).

Jak jsme viděli, lidé o abstraktních záležitostech uvažují metaforicky a sociologové nejsou výjimkou. Teorie konceptuální metafory tak otevírá inovativní způsoby k překročení (zdánlivé) propasti mezi každodenním věděním společenských aktérů a vědeckými úvahami o společnosti. Pomáhá porozumět tomu, že „sociologické“ a „laické“ pojetí společnosti jsou ve skutečnosti dvěma stranami jedné mince. Metafora se zdá být klíčovým kognitivním mechanismem, jehož pomocí – slovy Alfreda Schütze – uchopujeme pouze určité aspekty světa, „konkrétně ty, které jsou pro nás relevantní, ať už proto, abychom mohli pokračovat v každodenním životě, anebo které jsou relevantní z hlediska systému akceptovaných pravidel procedur myšlení, jež nazýváme metodou vědy“ (Schütz, 2012, p. 281).²⁸ Je-li metafora skutečně jedním ze základních mechanismů lidského myšlení, k významným úkolům by patřilo i zkoumání „sociometaforik“ lidských kultur, společností i jednotlivců; jde však již o téma, které dalece přesahuje možnosti i cíle tohoto textu.

Metafory, jež ve svých sociologických úvahách upřednostňujeme (nebo naopak odmítáme), mají kromě heuristické a výkladové dimenze také podstatný etický rozměr, a právě v tom tkví jejich „nebezpečí“, o kterém píše úvodem citovaný Milan Kundera. Abychom zůstali u dříve použitých příkladů: konceptualizace sociálního dění jako *stroje* (jehož chod je mimo působnost individuálních aktérů, zákonitosti fungování je třeba znát a respektovat, a expertními zásahy je možno jej ovlivňovat) se ve svých implikacích nepochybně liší od pojetí sociálního dění po vzoru *textu* (jenž má na jedné straně autory coby tvůrce, na druhé straně pak čtenáře, kterým přísluší určitá interpretační činnost) či *sítě* (jakožto struktury interdependentních jednajících jedinců, kteří se ve svém jednání vzájemně ovlivňují a působí tak i na výslednou podobu celku). Každá sociologická (i společenská) metafora otevírá nové otázky, ale od jiných se naopak vzdaluje. S každou

²⁸ Schütz v této souvislosti samozřejmě nehovoří o konceptuální metafoře, ale obecně o myšlenkovém poznání světa. K schützovské problematice relevance viz též (Hájek, Havlík & Nekvapil, 2014).

ze tří uvedených perspektiv – stejně jako s dalšími sociologickými metaforami, jichž jsem se zde mohl dotknout pouze letmo –, je tak spojen nejen určitý způsob nahlížení lidského jedince a jeho místa ve společnosti, ale též představy o možnostech spolupodílení se na utváření světa, ve kterém žijeme své každodenní životy.

3. Závěr

Tento článek přehledovým způsobem představil vývoj teorií metafory od substituční přes interakční teorii až po teorii konceptuální metafory, která v posledních 30 letech získává stále více zastánců (stejně jako kritiků) nejen v oblasti kognitivní vědy, psychologie a lingvistiky, ale také v různých společenskovědních oborech. Ukázal jsem, že sociologické myšlení lze nahlédnout jako specifický systém různých základních či konceptuálních metafor, které se v některých případech vzájemně prolínají a mísí. Podrobněji jsem se zaměřil na tři vybrané sociologické metafory: stroje, textu a sítě. Svě pojednání jsem uzavřel uvedením jednoho z klíčových důvodů, proč bychom se metaforami měli jako sociologové a socioložky zabývat: mají totiž inherentní etickou dimenzi, která je spjata s jejich využíváním i zneužíváním v průběhu sociálního (zejména pak veřejného a politického) jednání. V tomto spočívá nejen nebezpečí metafor, ale i jejich svůdnost.

Potenciál sociologického zájmu o metafory jsem zde jistě zdaleka nevyčerpal. Ne-spočet autorů (intuitivně či systematictěji) reflektuje kulturní a sociální podmíněnost metafor i fakt, že společenské koncepty, témata a problémy jsou (aktéry i badateli) často metaforicky strukturovány a interpretovány. Je proto vcelku zarážející, že příspěvky sociologů k oblasti výzkumu metafory patří spíše k výjimkám, a to dokonce i ve světovém kontextu. Problematika metafory je transverzálním interdisciplinárním tématem, které je možno uceleně zkoumat pouze v součinnosti odborníků z různých odvětví věd o člověku a společnosti. Svým článkem jsem se pokusil aspoň malým dílem přispět k zahájení takové přeshraniční spolupráce i v české vědecké obci.

LITERATURA

- Anderson, R. J., Hughes, J. A. & Sharrock, W. W. (1985). *The Sociology Game: An Introduction to Sociological Reasoning*. New York: Longman.
- Ankersmit, F. (1994). *History and Tropology: The Rise and Fall of the Metaphor*. Los Angeles: University of California Press.
- Arendt, H. (1981). *The Life of the Mind*. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich.
- Argamon, S., Gandy, L., Allan, N., Atallah, M., Frieder, O., Howard, N., Kanareykin, S., Koppel, M., Last, M. & Neuman, Y. (2013). Automatic Identification of Conceptual Metaphors With Limited Knowledge. In: *Proceedings of Twenty-Seventh AAAI Conference on Artificial Intelligence*, Seattle, USA.
- Aristotelés (1962). *Poetika*. Praha: Orbis.
- Baldamus, W. (2010). Networks. In M. Erickson & C. Turner (ed.), *The Sociology of Wilhelm Baldamus: Paradox and Inference* (pp. 107–121). Farnham: Ashgate.
- Bauman, Z. (2002). *Úvahy o postmoderní době* (2. vyd.). Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bauman, Z. (2008). *Tekuté časy: Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia.
- Black, M. (1962). *Models and Metaphors: Studies in Philosophy and Language*. Ithaca: Cornell University Press.

- Black, M. (1979). How Metaphors Work: A Reply to Donald Davidson. In S. Sacks (ed.), *On Metaphor* (pp. 181–192). Chicago: The University of Chicago Press.
- Blumenberg, H. (1979). *Die Lesbarkeit der Welt*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Blumenberg, H. (2010). *Paradigms for a Metaphorology*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. (2014). *Co se chce říct mluvením: Ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Bozděchová, I. (2010). Teorie terminologie a kognitivní lingvistika: k pojetí kategorizace, definice a nominace. *Slovo a slovesnost*, 71(4), 163–175.
- Brown, R. H. (1976). Social Theory as Metaphor: On the logic of discovery for the sciences of conduct. *Theory and Society*, 3(2), 169–197.
- Brown, R. H. (1977). *A Poetic for Sociology: Towards a logic of discovery for the human sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brown, R. H. (1987). *Society as Text: Essays on Rhetoric, Reason, and Reality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Camp, E. (2006). Metaphor in the Mind: The Cognition of Metaphor. *Philosophy Compass*, 1(2), 154–170.
- Castells, M. (2000). Toward a Sociology of the Network Society. *Contemporary Sociology*, 29(5), 693–699.
- Coffey, A. & Atkinson, P. (1996). *Making Sense of Qualitative Data: Complementary Research*. London: Sage.
- Cohen, T. (1975). Figurative Speech and Figurative Acts. *The Journal of Philosophy*, 72(19), 669–684.
- Danesi, M. (1993). *Vico, Metaphor, and the Origin of Language*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Davidson, D. (1979). What Metaphors Mean. In S. Sacks (ed.), *On Metaphor* (pp. 200–220). Chicago: The University of Chicago Press.
- Davis, M. (ed.). (2013). *Liquid Society: Metaphor in Zygmunt Bauman's Analysis of Modernity*. London: Ashgate.
- de Man, P. (1979). The Epistemology of Metaphor. In S. Sacks (ed.), *On Metaphor* (pp. 11–28). Chicago: The University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1993). *Texty k dekonstrukci*. Bratislava: Archa.
- Draaisma, D. (2003). *Metafory paměti*. Praha: Mladá Fronta.
- Drulák, P. (2009). *Metafory studené války: Interpretace politického fenoménu*. Praha: Portál.
- Dvořák, T. (2009). *Sběrné suroviny: Texty, obrazy a zvuky nedávné minulosti*. Praha: Filosofía.
- Erickson, M. (2012). Network as Metaphor. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 5(2), 912–921.
- Fernandez, J. W. (1986). *Persuasions and Performances: The Play of Tropes in Culture*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Fialová, L. (2007). Metaphors in Immunology. In A. Wittwer, E. Kut, V. Pliska & G. Folkers (ed.), *Approaching scientific knowledge: Metaphors and models* (pp. 61–64). Zurich: Collegium Helveticum.
- Fine, G. A. & Christophorides, L. (1991). Dirty birds, filthy immigrants and the English sparrow war: metaphorical linkage in constructing social problems. *Symbolic Interaction*, 14(4), 375–393.
- Folkers, G. (2007). Tree Metaphors in Life Science Research. In A. Wittwer, E. Kut, V. Pliska & G. Folkers (ed.), *Approaching scientific knowledge: Metaphors and models* (pp. 53–56). Zurich: Collegium Helveticum.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1998). *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Glucksberg, S. (2003). The Psycholinguistics of Metaphor. *TRENDS in Cognitive Sciences*, 7(2), 92–96.
- Goatley, A. (2007). *Washing the Brain: Metaphor and Hidden Ideology*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper & Row.
- Goffman, E. (1999). *Všichni hrajeme divadlo: Sebeprezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Grady, J. (1997). „Theories are buildings revisited.“ *Cognitive Linguistics*, 8(3), 267–290.

- Hájek, M., Havlík, M. & Nekvapil, J. (2012). Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámec. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 48(2), 199–223.
- Hájek, M., Havlík, M. & Nekvapil, J. (2014). Problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview: případ orálněhistorických životopisných rozhovorů. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 50(1), 29–56.
- Hawkes, T. (1972). *Metaphor*. London: Methuen.
- Hesse, M. (1966). *Models and Analogies in Science*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Hlobil, T. (2001). Metafora jako přirozený znak aneb Reflexe jazyka v napodobivém pojetí poezie J. J. Breitingera. *Aluze*, 5(1), 40–46.
- Hoffman, R. F. (1985). Some Implications of Metaphor for Philosophy and Psychology of Science. In W. Paproté & R. Dirven (ed.), *The Ubiquity of Metaphor. Metaphor in Language and Thought* (pp. 327–380). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Chrz, V. (1999). *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav AV ČR.
- Ijzerman, H. & Koole, S. L. (2011). Comment: From Perceptual Rags to Metaphoric Riches – Bodily, Social, and Cultural Constraints on Sociocognitive Metaphors: Comment on Landau, Meier, and Keefer (2010). *Psychological Bulletin*, 137(2), 355–361.
- Jacobsen, M. H. & Harshman, S. (2006). Metaphorically Speaking: Metaphors as Methodological and Moral Signifiers of the Sociology of Zygmunt Bauman. *Polish Sociological Review*, 3/155, 307–324.
- Jones, R. S. (1982). *Physics as Metaphor*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kabele, J. (1996). Sociální konstruktivismus. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 32(3), 317–337.
- Kaplan, A. (1964). *The Conduct of Inquiry*. San Francisco: Chandler.
- Keefer, L. A., Landau, M. J., Sullivan, D. & Rothschild, Z. K. (2011). Exploring metaphor's epistemic function: Uncertainty moderates metaphor-consistent priming effects on social perceptions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(3), 657–660.
- Kelle, B. E. (2005). *Hosea 2: Metaphor and Rhetoric in Historical Perspective*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Keller, J. & Tvrdý, L. (2008). *Vzdělanostní společnost? Chrám, výťah a pojišťovna*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kimmel, M. (2010). Why we mix metaphors (and mix them well): Discourse coherence, conceptual metaphor, and beyond. *Journal of Pragmatics*, 42(1), 97–115.
- Kintsch, W. (2000). Metaphor comprehension: A computational theory. *Psychonomic Bulletin & Review*, 7(2), 257–266.
- Konopásek, Z. (2007). The language metaphor in sociology – two different trajectories. In A. Wittwer, E. Kut, V. Pliska & G. Folkers (ed.), *Approaching scientific knowledge: Metaphors and models* (pp. 35–42). Zurich: Collegium Helveticum.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krupa, V. (1990). *Metafora na rozhraní vědeckých disciplín*. Bratislava: Tatran.
- Kuhn, T. (1979). Metaphor in Science. In A. Ortony (ed.), *Metaphor and Thought* (2. vyd., pp. 533–542). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kundera, M. (1988). *Nesnesitelná lehkost bytí*. Toronto: Sixty-Eight Publishers.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By (With a New Afterword)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2014). *Metafory, kterými žijeme* (2. vyd.). Brno: Host.
- Lakoff, G. & Nuñez, R. (2000). *Where Mathematics Come From: How The Embodied Mind Brings Mathematics Into Being*. New York: Basic Books.
- Landau, M. J. & Keefer, L. A. (2015). The Persuasive Power of Political Metaphors. In J. P. Forgas, W. Crano & K. Fiedler (ed.), *Social Psychology and Politics*. New York: Psychology Press.
- Landau, M. J., Meier, B. P. & Keefer, L. A. (2010). A Metaphor-Enriched Social Cognition. *Psychological Bulletin*, 136(6), 1045–1067.

- Landau, M. J., Vess, M., Arndt, J., Rothschild, Z. K., Sullivan, D. & Atchley, R. A. (2011). Embodied metaphor and the „true“ self: Priming entity expansion and protection influences intrinsic self-expressions in self-perceptions and interpersonal behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(1), 79–87.
- Lopez, J. (2003). *Society and Its Metaphors: Language, Social Theory and Social Structure*. London/New York: Bloomsbury.
- Manning, P. (1991). Drama as Life: The Significance of Goffman's Changing Use of the Theatrical Metaphor. *Sociological Theory*, 9(1), 70–86.
- Margolin, U. (2008). *Kognitivní věda, činná mysl a literární vyprávění*. Praha/Brno: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- Markoš, A. (ed.) (2010). *Jazyková metafora živého*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Martin, J. & Harré, R. (1982). Metaphor in Science. In D. S. Miall (ed.), *Metaphor: Problems and Perspectives* (pp. 89–105). Sussex: Harvester Press.
- Mills, C. W. (2002). *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mlynář, J. (2014a). Někde jinde: Utopie jako „virtuální světy“ v minulosti a dnes. *Cyan Sociology*, 2(1), 4–26.
- Mlynář, J. (2014b). Paměť a narativita. In N. Maslowski, J. Šubr et al. (ed.), *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám* (pp. 213–235). Praha: Karolinum.
- Neubauer, Z. (2010). Metafora a obrazné vyjádření. In A. Markoš (ed.), *Jazyková metafora živého* (pp. 43–59). Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Neuman, Y., Assaf, D., Cohen, Y., Last, M., Argamon, S., Howard, N. & Frieder, O. (2013). Metaphor Identification in Large Texts Corpora. *PLoS ONE*, 8(4), e62343.
- Nietzsche, F. (2010). *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*. Praha: Oikomenh.
- Nisbet, R. A. (1969). *Social Change and History*. New York: Oxford University Press.
- Nisbet, R. A. (1976). *Sociology as an Art Form*. London: Heinemann.
- Pavelka, J. (1982). *Anatomie metafor*. Brno: Blok.
- Pechar, J. (2013). *Lacan a Freud*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Pepper, S. C. (1942). *World Hypotheses: A Study in Evidence*. Los Angeles: University of California Press.
- Petrusek, M. (2010). Zygmunt Bauman: „tropika diskursu“, slovo o pop-kultuře a spotřební společnosti epochy „tekuté modernity“. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 46(5), 801–820.
- Pragglejaz Group (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 22(1), 1–39.
- Pulaczewska, H. (1999). *Aspects of metaphor in physics: Examples and case studies*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Reddy, M. J. (1979). The Conduit Metaphor: A Case of Frame Conflict in Our Language About Language. In A. Ortony (ed.), *Metaphor and Thought* (2. vyd., pp. 284–324). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, P. (1971). The model of the text: Meaningful action considered as a text. *Social Research*, 38(3), 529–562.
- Ricoeur, P. (1997). Metafora a symbol. In P. Ricoeur, *Teória interpretácie: diskurz a prebytok významu* (pp. 66–96). Bratislava: Archa.
- Rigney, D. (2001). *The Metaphorical Society: An Invitation to Social Theory*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Richards, I. A. (1965). *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford University Press.
- Ritchie, L. D. (2013). *Metaphor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, A. (1997). Modernity's Machine Metaphor. *British Journal of Sociology*, 48(4), 561–575.
- Scott, J. (1987). *Social Network Analysis: A Handbook*. London: Sage.
- Sennett, R. (1977). *The Fall of Public Man*. New York: Knopf.
- Sheffield, E. C. (2007). Root Metaphors, Paradigm Shifts, and Democratically Shared Values: Community Service-Learning as a Bridge-Building Endeavor. *Philosophical Studies in Education*, 38(1), 105–117.
- Shutova, B. (2010). Automatic Metaphor Interpretation as a Paraphrasing Task. *Human Language Technologies: The 2010 Annual Conference of the North American Chapter of the ACL* (pp. 1029–1037), Los Angeles, CA.

- Shutova, B., Sun, L. & Korhonen, A. (2010). Metaphor Identification Using Verb and Noun Clustering. *Proceedings of the 23rd International Conference on Computational Linguistics (Coling 2010)* (pp. 1002–1010), Beijing, China.
- Schütz, A. (2012). Každodenná a vedecká interpretácia ľudského konania. In D. Alieva & M. Tížik (ed.), *Príspevok Alfreda Schütza k sociologickej teórii* (pp. 278–330). Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sontag, S. (1997). *Nemoc jako metafora, AIDS a jeho metafory*. Praha: Mladá fronta.
- Sopory, P. & Dillard, J. P. (2002). The Persuasive Effects of Metaphor: A Meta-Analysis. *Human Communication Research*, 28(3), 382–419.
- Sperber, D. & Wilson, D. (2008). A deflationary account of metaphors. In D. Wilson & D. Sperber (ed.), *Meaning and Relevance* (pp. 97–122). Cambridge: Cambridge University Press.
- St. Clair, R. N. (2002). *The Major Metaphors of European Thought – Growth, Game, Language, Drama, Machine, Time and Space*. New York: Edwin Mellen Press.
- Steen, G. J. (2008). The paradox of metaphor: Why we need a three-dimensional model for metaphor. *Metaphor and Symbol*, 23(4), 213–241.
- Steen, G. J. (2010). When is metaphor deliberate? In N.-L. Johannesson, C. Alm-Arvius & D.C. Minugh (ed.), *Selected papers from the Stockholm 2008 Metaphor Festival* (pp. 43–63). Stockholm: University of Stockholm.
- Steen, G. J. (2011). The contemporary theory of metaphor – now new and improved! In F. González-García, M. S. Peña Cervel & L. Pérez Hernández (ed.), *Metaphor and metonymy revisited beyond the Contemporary Theory of Metaphor: Recent developments and applications*. Special issue of *Review of Cognitive Linguistics*, 9(1), 26–64.
- Steen, G. J. (2014). The Cognitive-Linguistic Revolution in Metaphor Studies. In J. Littlemore & J. R. Taylor (ed.), *The Bloomsbury Companion to Cognitive Linguistics* (pp. 117–142). London: Bloomsbury.
- Steen, G. J., Biernacka, E., Dorst, A. G., Kaal, A., López Rodríguez, C. I. & Pasma, T. (2010b). Pragglejaz in practice: Finding metaphorically used words in natural discourse. In G. Low, Z. Todd, A. Deignan & L. Cameron (ed.), *Researching and Applying Metaphor in the Real World* (pp. 165–184). Amsterdam: John Benjamins.
- Steen, G. J., Dorst, A. G., Herrmann, J. B., Kaal, A. & Krennmayr, T. (2010a). Metaphor in usage. *Cognitive Linguistics*, 21(4), 757–788.
- Stefanowitsch, A. & Gries, S. T. (2006). *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Thagard, P. (2001). *Úvod do kognitivní vědy: Mysl a myšlení*. Praha: Portál.
- Thompson, K. (1996). *Klíčové citace v sociologii: Hlavní myslitelé, pojmy a témata*. Brno: Barrister & Principal.
- Trávníček, J. (2005). Doslov. In M. Turner, *Literární mysl: O původu myšlení a jazyka* (pp. 247–270). Brno: Host.
- Turner, M. (2005). *Literární mysl: O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.
- Turner, V. (1974). *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Vico, G. (1991). *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academia.
- Voříšek, M. (2004). George Lakoff, Mark Johnson: Metafory, kterými žijeme. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 40(1), 229–231.
- White, H. (2010). *Tropika diskursu: Kulturně kritické eseje*. Praha: Karolinum.
- White, H. (2011). *Metahistorie: Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host.
- Wilshire, B. (1982). *Role Playing and Identity: The Limits of Theatre as Metaphor*. Indianapolis: Indiana University Press.

Jakub Mlynář (1984) působí na Katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, na téže univerzitě pracuje jako koordinátor Centra vizuální historie Malach. Ve své disertační práci se soustředil na analýzu orálněhistorických rozhovorů v perspektivě kolektivní paměti, identity a narativity. Kromě toho se zajímá o teorii a dějiny sociologie, etnometodologii a konverzační analýzu. Od roku 2015 se podílí na výzkumném projektu *Homo sociologicus revisited*, který je řešen na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

STARÉ A NOVÉ TEORIE REVOLUCE: DESET PERSPEKTIV*

KAREL ČERNÝ

Pracoviště historické sociologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze
E-mail: karlos.cernoch@post.cz**ABSTRACT****Theories of Revolution: Old and New**

The paper deals with a career of post-classical sociological theories of revolution since 1920s until present. It is critically introducing and comparing them showing which aspects of the revolutionary situation each of them cover or ignore. It starts with the behavioral approach of P. Sorokin, socio-psychological approach of J. Davies and T. Gurr, economic approach of M. Olson and modernization approach of S. P. Huntington. Then it focuses on the political approach of Ch. Tilly and structuralist approach of T. Skocpol and others. Finally it discusses recent paradigm shifts in the field: cultural, gender, demographic and media turns.

Keywords: revolution; paradigm shifts; reductionism; sociological theory

Přehledová studie kriticky nastiňuje kariéru sociologických teorií revoluce. Důraz výkladu je přitom kladen na způsob, jakým tyto teorie vysvětlují *příčiny* revolucí, spíše než jejich průběh či výsledek. Výklad zároveň respektuje chronologii. Postupuje proto od starších teorií k těm novějším ve snaze nabídnout alespoň hrubou představu vývoje těchto teorií v postklasickém období sociologie. Začíná tedy behaviorálním (20. léta 20. století) a sociálně-psychologickým pohledem (60. léta). Následuje v sociologii méně známý ekonomický pohled Mancura Olsona a modernizační pohled S. P. Huntingtona (začátek a konec 60. let). Vedle dnes již klasických sociologických pohledů státocentrických a strukturálních (70. a 80. léta) jsou ve druhé části studie představeny novější paradigmatické „obraty“ ke kultuře, demografii, genderu a novým médiím (od 80. let 20. století do současnosti).

Všem z pojednávaných sociologických přístupů k revolucím je přitom společné, že neaspírají na detailní explanaci příčin či průběhu jedné historické revoluce. Naopak postupují spíše komparativně, když se pokoušejí o identifikaci společných vzorců a obecnějších pravidelností identifikovatelných u většího množství revolucí, jež byly v době vzniku dané teoretické koncepce známy. Do určité míry je všem pojednávaným přístupům

* Studie vznikla v rámci řešení projektu GAČR č. 13-35717P Strukturální příčiny arabských revolucí a nástupu politického islámu. Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova v Praze. Rád bych na tomto místě zároveň poděkoval Jiřímu Vinopalovi za konzultace jednotlivých verzí tohoto textu. Podobně vděčím za cenné rady i anonymnímu recenzentovi.

společný také způsob, jakým revoluci rozumějí. Většinu z nich proto odpovídá definice revoluce, která hovoří o tom, že jde o relativně rychlou, hlubokou, diskontinuitní a rozsáhlou sociální změnu v politické organizaci, sociální struktuře, kontrole hospodářských zdrojů a v převládajícím mýtu společenského pořádku. Zároveň se předpokládá, že je tato změna vynucena masovou mobilizací obyvatel. Nejde tedy o jakkoliv radiální reformy, jež by byly společnosti naordinované z pozice státní moci. Přičemž je vždy přítomen moment násilí, nebo alespoň moment reálné hrozby jeho užití (srov. Velký sociologický slovník, 1996, pp. 928–929).

Větší nejednotnost mezi pojednávanými přístupy panuje ve věci odlišení revoluce od příbuzných procesů, jako je například *převrat* (rychlá a protizákonná výměna vlády kontraelitou), *puč* (násilné převzetí vlády armádou či její částí), *nepokoj* (spontánní a málo organizovaný výbuch frustrací a násilí bez předem jasně definovaného cíle) nebo *občanská válka* (ozbrojený boj mezi nábožensky, etnicky či třídně vymezenými segmenty společnosti). Tyto vůči revoluci hraniční procesy lze od revoluce relativně snadno odlišit analyticky. Nikoliv však již při analýze konkrétní historické reality, protože bývají často součástí některé z revolučních fází, mohou revoluci bezprostředně předcházet, nebo po ní mohou bezprostředně následovat. Když proto někteří autoři aplikují svůj koncept na historické příklady, mívají zároveň na mysli i tento širší komplex soupeření. Na tuto skutečnost proto čtenáře hned v úvodu upozorňujeme (srov. Sztompka, 1994; Tilly, 2006).

Konečně, je zapotřebí hned v úvodu čtenáře upozornit, že řada autorů svůj explanační model příčin či průběhu revolucí rozšiřuje i na případy tzv. neúspěšných revolucí. Případně na případy četných možných náběhů k revolucím, které se ale nerozvinuly. Například historik Miroslav Hroch (2007, pp. 18–20) v této souvislosti pokládá typologické dělení revolucí na úspěšné a neúspěšné či vítězné a poražené, za příliš hrubé. Revoluce totiž někdy mohou prosadit některé své požadavky a vést k významné sociální, politické či hospodářské změně, která přežije i jejich neslavnou porážku (revoluční rok 1848 v Rakousku, ruská revoluce 1905). Jindy revolucionáři zvítězí a na určitý čas se chopí moci, avšak nakonec jsou poraženi a dojde k restauraci (Velká francouzská či anglické revoluce). Případ, kdy revoluce vítězí a je dlouhodobě úspěšná, je v historii nejméně častý (nizozemská revoluce z druhé poloviny 16. století, americká revoluce, ruská revoluce 1917). Krom toho lze ještě uvažovat právě o zde zdůrazňované revoluci „prvního kroku“, která se z prvotních dílčích drobných vítězství nedokáže rozvinout a je „zadupána“ hned v zárodku (polské povstání 1830–31, Pařížská komuna 1871, maďarské povstání 1956).

Prvním cílem přehledové studie je poskytnout v české sociologii základní a maximálně kompletní nástin teorií revoluce, které má postklasická sociologie k dispozici. A to s důrazem na zhodnocení přínosu novějších teorií spjatých s výše zmíněnými paradigmatickými obraty nebo s důrazem na u nás méně známé perspektivy. Snahou proto bude rozkročit se v dějinách sociologických reflexí revoluce maximálně doširoka a obsáhnout je od zakládajících počátků (Sorokin), přes teorie, jež se staly zavedeným kánonem sociologického teoretizování často zmiňovaným v učebnicích (Gurr, Davies, Skocpol, Tilly), až do současnosti, která nabízí četné teoretické inovace a „obraty“. Pomocným kritériem pro výběr jednotlivých teorií revoluce tedy byla vedle snahy obsáhnout delší časové období a relativně rovnoměrně ho pokrýt také snaha vybrat takové teorie, které budou vzájemně natolik odlišné, že čtenáři poskytnou základní představu o vysoké variabilitě teoretických

přístupů, respektive představu o nárůstu této teoretické pestrosti v čase. Nicméně studie zároveň hodlá každou z teoretických perspektiv pojednat – i na takto omezeném prostoru – maximálně do hloubky, informačně bohatě a přitom kriticky.

Pokud je nám známo, v uplynulých dvaceti pěti letech v českém prostředí nevyšel žádný kritický přehled sociologických teorií revoluce; mezi dosud nejpracovanější přehledové texty lze řadit kritická představení dílčích historicko-sociologických koncepcí revolucí Barringtona Moorea (srov. Pullmann, 2007), Thedy Skocpolové, Charlese Tillyho a Michaela Manna (srov. Holubec, 2010, 2013). Tato ignorace sociologických teorií revoluce, projevující se mimo jiné i absencí tématu ve většině standardních sociologických učebnic (například Keller, 1997; Giddens, 2013) a také absencí tématu v jinak vyčerpávajících přehledech soudobé sociologie (například Šubrt, 2007, 2008a, 2008b, 2010, 2013, 2014), ostře kontrastuje s erudovaným zájmem o problematiku revoluce a sociálního konfliktu v české meziválečné (například Masaryk, 1913, 1925; Lederer, 1940, 2006) i poválečné sociologii (například Krejčí, 1968a, 1968b, 1992). A podobně silně sociologický nezájem o teoretizování revolucí kontrastuje s živým zájmem a s monumentálními analýzami problematiky husitské (například Šmahel, 1993a, 1993b, 1993c, 1993d), buržoazní (například Hroch, 1981, 1990), únorové (například Kaplan, 1993) či listopadové (Suk, 2003) revoluce na poli české historické vědy. Historie si tak adoptovala osiřelá a bytostně sociologické téma, a to včetně snah nabídnout obecnější teoretické závěry či typologie (srov. Hroch, 2007). Výjimkou z výše řečeného představuje česká sociologická recepce teoretizování o revolucích v pojetí sociologických klasiků, jako byli Vilfredo Pareto, Max Weber a především Karel Marx (například Keller, 2004; Hauser, 2007). Podobně dobře je v českém prostředí pokrytý kritický rozbor Marxova pojetí revoluce z pera Ralfa Dahrendorfa (například Klofáč & Tlustý, 1965; Keller, 1990; Znebežánek, 2007, 2015). Teoriím revolucí u sociologických klasiků se proto v této stati věnovat nebudeme.

Druhým cílem studie bude na půdorysu obecné diskuse o teoretickém *redukcionismu* jednotlivých perspektiv ukázat na jejich vzájemnou *komplementaritu* a na jistou symbiózu novějších perspektiv s těmi staršími a klasickými. Východiskem nám pro to bude klasifikace představených teorií revoluce, a to na škále míry jejich komplexnosti a širokého záběru či naopak redukcionismu a úzce specializovaného pohledu. Ukážeme přitom, že novější „obraty“ v teoretizování o revolucích nijak agresivně nepopírají platnost perspektiv předchozích. Novější perspektivy dělají daleko spíše úspěšnou kariéru tím, že se snaží nalézt způsob, jak by je doplnily, nikoliv vyvrátily, když se snaží analyzovat dosud upozaděvané či zcela pomíjené aspekty revoluční situace jako je role kultury, genderových vztahů, populačního vývoje či expanze nových médií. A to pak dává možnost eklektické kombinace různých teoretických perspektiv při analýze konkrétních historických revolucí.

Každá z představovaných teorií má totiž nejen své specifické slabiny, na které bude v textu systematicky upozorňováno, ale společnou slabinou všech teorií je právě jistý redukcionismus. Tedy specializované zaměření každé z nich na určitý výsek celku sociální reality či na dílčí sociální procesy. Přičemž jiné aspekty reality či procesy z jejího záběru unikají nebo jsou alespoň upozaděné. Problém redukce komplexity revoluční situace, již se jednotlivé specializované teorie dopouštějí, proto lze překonat syntézou či vhodnou kombinací dílčích teorií. Přitom vycházíme z toho, že smysluplnou syntézu lze provést pouze s ohledem na konkrétní historický případ revoluce či revolucí, jejímž specifickým by měla být uzpůsobena. Patrně nelze vytvořit obecnou teorii revoluce pro všechny pří-

pady. Proto v závěru, vedení snahou ilustrovat problém teoretického redukcionismu, navrhneme komplexní teoretický model pro explanaci příčin tzv. arabského jara (2011), který bude odvozeninou či kombinací teorií v textu představených.

1. Behaviorální pohled: Pitirim Sorokin a patologická forma sociální změny

Pitirim Sorokin (1925/1967) je pokládán za autora první propracované sociologické teorie revoluce. Jeho model je přitom relativně komplexní. Identifikuje v něm dvě nutné a postačující příčiny vzniku revolucí: *tlak zdola* a paralelní *slabost shora*. Sorokina tedy zajímá úroveň mas i elit.

Analytickým východiskem jsou Sorokinovi vrozené lidské *instinkty*. Mezi ně řadí například instinkt potravinový, bezpečí, sexuální a vlastnický. Ale také osobní identity, svobody či sebevyjádření. K revoluční situaci pak vede narušení rovnováhy při uspokojování instinktů, tedy jejich potlačení, kdy většina populace, nebo její klíčové segmenty, nemohou dosáhnout jejich uspokojení. Klíčové tedy je, jak silně či v jakém rozsahu jsou instinkty potlačeny: revoluce hrozí při silném potlačení několika nejdůležitějších instinktů, ale i při mírnějším potlačení širokého spektra instinktů. Potlačení instinktů přitom může být absolutní i relativní, čímž Sorokin anticipuje sociálně-psychologický pohled představený v další kapitole.

Paralelně s potlačováním instinktů však musí slábnout stát a politická elita. Stát musí mít stále méně prostředků pro výkon násilí a disciplinaci populace. Elita zase musí ztratit schopnost či vůli vládnout. Není pak schopná či ochotná použít represivní aparát a revoluci potlačit. Těmito tezemi pak Sorokin anticipuje především státocentrické teorie revoluce.

Sorokin si na pozadí vysvětlení příčin revolucí všímá toho, jak probíhají. Jeho skepse vůči revolucím se týká jejich násilnosti a především pravidelně se opakujícího vzorce *cyklického průběhu*, když po všech obětech končívají *restaurací starého režimu*. V jejich průběhu dochází k perverzím lidského chování, k regresi od civilizovaného jednání k barbarství. Lidé z hladu ztrácejí zábrany, respekt před zákony a stud. Naučené podmíněné reflexy přitom vyhasínají. A naopak se díky paralelnímu pádu sociálního řádu a autorit prosazují reflexy vrozené. Výsledkem je zvýšená míra agrese a násilí. Revoluční anarchie však nenapomáhá k uspokojení základních instinktů a potřeb lidí. Zděšení revolucionáři proto začnou mírnit své spolubojovníky a masy. Nakonec dochází k *restauraci ancien régime*, protože revolucí unavení lidé touží po stabilitě, kterou noví vládcí nabízejí. Přitom se ale noví vůdci ve stejné sociální pozici, jakou měli jejich svržení předchůdci, začínají chovat obdobně. Oproti patologii revoluce proto Sorokin (podle Petrusek, 2007) staví normální formy sociální změny, za které pokládá *reformy* a sociální *mobilitu*.

Teoretická východiska i pojmový aparát behaviorismu dnes působí archaicky. Domnívám se však, že analýzu revoluční situace lze věrně převyprávět s pomocí Abrahama Maslowa a jeho etablované *teorie hierarchie potřeb* (Maslow, 2014). Další slabinou je však empirická spornost ambiciózního teoretického modelu. Sorokinovým velkým tématem i ve vztahu k revolucím jsou sociální dopady hladu. Výzkumy extrémně hladovějících jedinců ale ukázaly, že veškerou fyzickou i duševní energii koncentrují na holé přežití.

Postupně se stahují ze společenství, rezignují na aktivity nesouvisející s obstaráváním potravy (Davies, 1962, p. 7). Apatie, spíše než revoluce, může být výsledkem hladovění v kombinaci s dlouhodobou nezaměstnaností, což ukázal slavný výzkum Marienthalu zasaženého Velkou hospodářskou krizí (Jeřábek, 2014, pp. 199–222). Hladovějící se obracejí k rodině jakožto jednotce solidarity. Pokud bída akceleruje, často se rozpadají i rodiny, nejen komunity. Starost o fyzické přežití tedy jde proti smyslu společenství a kolektivní akce. Výsledkem je spíše individualismus, sociální izolace, dezorganizace a rezignace na úvahy o revolučních utopiích (Davies, 1962, pp. 7–8).

2. Sociálně-psychologický pohled: Ted Gurr, James Davies a relativní deprivace

James Davies (1962) a Ted Gurr (1970) nabízejí specializovanější analýzu příčin revoluce než Sorokin. Ve svém slavném výkladu se soustředí na motivace a postoje orientace a na pomoc si berou psychologický koncept *relativní deprivace*. Tedy intenzivně pociťovanou psychologickou nepohodu pramenící z diskrepance mezi tím, co člověk reálně má, a tím, co si myslí, že by měl správně mít. Respektive diskrepanci mezi percepcí toho, čeho může ve stávajícím systému realisticky dosáhnout, a toho, co si myslí, že si zaslouží. Koncept relativní deprivace vysvětluje, proč při revolucích nehraje roli absolutní chudoba. Pokud ji totiž lidé akceptují jako spravedlivou a nezměnitelnou, k revoluci nevede ani sebevětší bída¹.

Důležitější než objektivní realita je tak její subjektivní interpretace, tedy *definice situace*. Lidé musí pochopit politickou nebo ekonomickou realitu svých životů jako nespravedlivou a zároveň jako změnitelnou. Pociťovaná nespravedlnost je ale vždy *relativní*. Pramení ze srovnávání stávajících životních šancí s aspiracemi, které se nejčastěji odvozují od životních šancí nějaké skutečné či domnělé *referenční skupiny*. Tedy skupiny, s jejímiž hodnotami, normami, vzorci chování, vedoucími osobnostmi či způsoby života se jedinec identifikuje a přijímá je za vlastní. Pokud není členem takové skupiny, po členství i přesto touží a rozpor mezi přáním a skutečností mnohdy těžce nese (Merton, 1957).

Autoři při aplikaci mechanismu relativní deprivace uvažují o třech možných typech revoluční situace. *Revoluce z rostoucích očekávání* přichází v momentě, kdy se sice reálné ekonomické či politické podmínky života lidí nemění, avšak narůstají jejich aspirace, o kterých se domnívají, že jsou oprávněné. Pokud rozpor mezi aspiracemi a realitou dosáhne určité kritické hranice, nahromaděné frustrace způsobí revoluci. K takovému rychlému růstu aspirací může dojít díky průniku *nové ideologie*, jež přinese nový hodnotový systém a nastolí nový standard toho, na co mají lidé oprávněný nárok. Druhým mechanismem růstu aspirací bývá *demonstrační efekt* referenční skupiny. Tedy atraktivní příklad životní úrovně a životních šancí v jiných společnostech. Nebo atraktivní příklad života privilegovaných skupin uvnitř vlastní společnosti.

Revoluce ze ztracených benefitů představují zrcadlově obrácený scénář. Přichází v momentě, kdy jsou aspirace obyvatel konstantní. Ale prudce se propadá stávající životní

¹ Míra frustrace není přímo úměrná či determinovaná chudobou. Existuje segment společnosti žijící v absolutní či relativní chudobě, avšak subjektivně frustrace nepociťující. Naopak část společnosti ano, ačkoliv k chudým objektivně nepatří (Mareš, 1999, pp. 71–74).

úroveň, případně se hroutí důvěra v její zajištění do budoucna. K tomu dochází v období hospodářských či fiskálních krizí, zhroucení základních funkcí státu nebo při omezení již existujících příležitostí politické participace příklonem k autoritářství. Výsledkem je opět propast mezi tím, co lidé pokládají za nárokovatelné, a tím, co reálně dostávají. Podstatné u tohoto scénáře je, že lidé jsou více frustrováni, když přijdou o to, co již jednou měli. Než když přijdou o naději, že v budoucnu získají něco, co ještě neměli, jako v případě scénáře prvního. V případě revoluce ze ztracených benefitů tak lidé srovnávají stávající situaci či své šance do budoucna s již poznanou úrovní dosavadního života.

Model *revoluce z frustrovaného pokroku* vznikl kombinací obou předchozích konstelací, když James C. Davies (1962) originálně propojil dvě protichůdné tradice. Alexis Tocqueville (2010) si všiml, že k Velké francouzské revoluci došlo, když se ekonomické i politické podmínky lidských životů začínaly zlepšovat. Útlak starého režimu se lidem zdál dlouho nevyhnutelný, proto byl akceptovaný. Avšak v momentě, kdy se režim uchýlil k dílčím reformám, ukázal, že útlak není nutný a změna je možná. Útlak se proto stal nově nesnesitelným a malé ústupky již nikomu nestačily. Snížení represí také snížilo riziko trestu v případě vzpoury. Stejně tak k revoluci došlo poté, co Francie zažila hospodářský rozvoj. Přitom se bouřily bohatší vrstvy a obyvatelstvo rozvinutějších regionů. Ty nejzastaletější byly naopak nejstabilnější. Naopak podle Marxe (1973) k revoluci dojde, pokud se životní podmínky vykořisťovaných mas zhoršují. Pokud totiž zbídačení a zoufalí dělníci nebudou mít kromě svých okovů co ztratit, uchýlí se k riskantní revoltě.

Davies obě protichůdné perspektivy spojil do *teorie „J-křivky“*. Revoluce s největší pravděpodobností vzniknou v konstelaci, kdy dlouhé období ekonomického, politického a sociálního rozvoje (Tocqueville) vystřídá prudký propad (Marx). Dlouhý cyklus růstu je z důvodů hospodářské krize či války přerušeno a zvráceno, což generuje frustrace. V první fázi totiž paralelně rostou aspirace i reálné možnosti tyto aspirace saturovat. Pokrok reálných životních podmínek stimuluje růst nadějí a snů týkajících se budoucnosti. Avšak ve fázi propadu se objektivní realita prudce odtrhne od reality anticipované. Vznikne rozpor mezi tím, co lidé mají, a tím, co chtějí a očekávají. Vidí, že vše, co za dlouhou dobu rozvoje dosáhli, ztrácí. Obávají se nikoliv propadu do absolutní bídy, ale zhoršení dosavadní životní úrovně a ztráty snů ohledně budoucnosti. Masová nespokojenost či pocity nejistoty a úzkosti jsou stavem mysli, jež je kauzálním mezičlánkem mezi regrese objektivních podmínek a revolucí. Revoluční stav mysli obviňuje vládu, že potlačuje uspokojování potřeb, že je viníkem pádu životních šancí. Davies přitom zohledňuje jak rozvoj a následné potlačování aspirací ekonomických, tak také politických.

Davies sebekriticky upozorňuje, že neví, jak dlouhá a výrazná musí být perioda růstu a jak hluboký musí následovat propad, aby došlo k revoluci (Davies, 1962, p. 19). Není tedy shoda, jaká míra frustrací tvoří *kritický práh* pro výskyt revolucí. Ani jak míru deprivace měřit (Wickham-Crowley, 1997). Kritici dále upozorňují, že sociálně-psychologická teorie ignoruje proces revoluční organizace i širší strukturální kontext. Revoluce je v souladu s *metaforou vulkánu* naivně líčena jako spontánní, neorganizovaný a zdola se šířící výbuch nespokojenosti mas, jejichž frustrace a agrese se nakumulovala za mez, kdy lidé nedokáží žít jako dosud (Petrušek, 2006). Proto teorie nedokáže vysvětlit kontrastní případy, kdy jsou masové frustrace přítomny, avšak k revoluci nedojde (Klofáč & Tlustý, 1965). Nespokojený segment je totiž přítomen vždy, revoluce jsou však vzácné (Sztompka, 1994).

3. Ekonomický pohled: Mancur Olson a rychlý rozvoj jako faktor destabilizace

Rok po Daviesovi publikoval kontrainuitivní studii o příčinách revolučního napětí Mancur Olson (1963). Rychlý ekonomický růst a industrializace podle něj nevede k politické stabilitě, nýbrž nestabilitě. Hypotézu odvodil z historie Evropy i rozvojových zemí. Například evropské reformaci a třicetileté válce předcházela růst ekonomiky spojený s rozvojem obchodu a zámořskými objevy. Také anglická revoluce a občanská válka následovaly éru rozvoje. Přičemž následná chronická politická nestabilita Británie se časově překrývala s vrcholem průmyslové revoluce (1750–1850), jakkoliv již další revoluci nevygenerovala. Podobně rychlý hospodářský rozvoj Pruska byl na konci 19. století provázen vznikem nejsilnější marxistické strany Evropy a reálnou hrozbou revoluce. Také v carském Rusku frekvence stávek, nepokojů a revolucí koreluje se zrychlováním tempa rozvoje. Tentýž vzorec později vykazuje postkoloniální svět. Kuba byla před revolucí nejrychleji rostoucí ekonomikou rozvojového světa. Podobně si vedla Argentina před Perónem. Na Blízkém východě 40. a 50. let 20. století byl zase nejméně stabilní nejrozvinutější Egypt a nejstabilnější zaostalá Saúdská Arábie. Olson nicméně uznává, že nestabilita se může projevit za rozmanitých ekonomických konstelací. Kromě toho uznává kontrastní případy rychlého růstu v prostředí stabilních totalit (SSSR, nacistické Německo). Rychlý růst také méně destabilizuje osadnické společnosti (USA, Austrálie), které jsou adaptivní díky absenci feudálních institucí. Konečně, rychlý růst nedestabilizuje již moderní společnosti (Olson, 1963, pp. 545–550).

Avšak pro důkaz vztahu mezi rychlým ekonomickým růstem a politickou nestabilitou nestačí odhalit časovou následnost, ale *kauzální mechanismy*. Nejobecnějším mechanismem je Olsonovi *oslabování vazeb (déclassé) jedinců na tradiční sociální skupiny*, ve kterých bývali vkořenění (rozšířená rodina, sousedská komunita čtvrti či vesnice, kmen, kongregace, gilda, kasta). Tyto skupiny se pod tlakem ekonomických změn rozpadají. Jedinci z nich vypadávají i pro zrychlenou sociální mobilitu (horizontální i vertikální), kdy se jejich pozice v sociálním systému stále mění. Přichází tak o jasné místo v zavedeném řádu. Neidentifikují se s bývalými skupinami, avšak ještě nenašli nové, do nichž by se začlenili. Z řádu tak vypadávají a trpí pocity odcizení a vykořenění. Necháávají se proto snáze oslovit politickou agitací.

Olson v této souvislosti zdůrazňuje, jak rychlý hospodářský rozvoj podporuje *geografickou mobilitu*. Některé regiony během něj totiž zažívají pád, jiné dramatický rozvoj. Geografická diferenciací příjmů a životních šancí pak ústí v pracovní migraci. Exodus z upadajících regionů rozrušuje komunity a trhá vazby mezi členy tradičních pospolitostí. Rostoucí regiony s vysokou fluktuací a anonymitou zase nestačí vytvářet nové a dostatečně stabilní sociálně. Olson dává jako příklad radikalizaci horníků v nově otevíraných dolech nebo solidně vydělávajících dělníků na tzv. západním pohraničí USA.

Velmi podobně působí *urbanizace*. Industrializace generuje příležitosti v rostoucích městech a lidé z venkova přicházejí za prací. Na práci jsou však najímání individuálně. Tím se opět trhá a eroduje rozšířená rodina, kmen, cech či vesnická pospolitost, které sloužily jako ekonomická jednotka. Vazby jednotlivců na tradiční komunity erodují a v anonymním městě se cítí odcizení. Hledají novou orientaci a sociabilitu, kterou nabízejí politická hnutí. Takový dělník pociťuje nostalgii po chudším, ale sociálně jistějším,

životě na venkově. Ve městech s prostorově koncentrovanou populací je navíc agitace levnější a šíření ideologií rychlejší. Revolta se zde také snáze organizuje. Historie industrializace Skandinávie dokládá, že radikální dělnická hnutí byla nejsilnější v odvětvích s největším podílem migrantů z venkova.

Destabilizačně ale působí také ti, kdo z rychlého růstu *nejvíce profitují*. Nová distribuce bohatství se dostává do rozporu se starou distribucí moci a prestiže. Výsledkem je systémová nerovnováha, protože ekonomický, sociální a politický subsystém jsou provázanými součástmi téže společnosti. Pokud se změní jedna její část, musí se proměnit i ty ostatní. Je-li pak ekonomická změna příliš rychlá, cesta k nové rovnováze bývá nestabilní. *Nouveaux riches* jsou přítom v ambivalentní pozici. Odcizují se a vypadávají ze stávajícího řádu, protože jejich ekonomické pozici neodpovídá podíl na moci a prestiži. Zde jsou vylučováni. Ekonomické zdroje proto použijí ke změně sociálního a politického řádu tak, aby korespondoval s jejich zájmy. Příkladem jsou evropské buržoazní revoluce.

Společnost však destabilizují také ti, kdo si v éře růstu *absolutně pohoršili*. Během rychlého růstu se prohlubují sociální *nerovnosti* díky koncentraci zisků mála „vítězů“ a široké distribuci ztrát množství „poražených“². Tito „*nouveaux pauvres*“ nejsou adaptováni na nový řád. Ztratili část příjmu nebo jsou nezaměstnaní a příjem ztratili celý. Zatímco pro tradiční společnost je „nezaměstnanost“ nesmyslný pojem, pro industrializující se společnosti jde o realitu. *Nouveaux pauvres* vypadávají z tradičně chudých komunit, jejich odpor vůči bídě je však větší. Uvědomují si totiž možnosti lepšího života a touží po něm. Navíc oproti tradiční společnosti dosud absentují instituce, které by se o potřebné postaraly. Sociální stát se rozvíjí až ve vrcholně industrializované společnosti, avšak právě raná industrializace generuje mnoho nových sociálních problémů. Výsledkem je frustrace a nejistota.

Kromě těch, kteří sklidili absolutní zisk nebo absolutní ztrátu, existují také ti, kterým růst přinesl ztrátu *relativní*. Jejich absolutní příjem sice roste, ale přesto se v sociální hierarchii propadají. Zvýšení příjmu pak nevede ke spokojenosti, ve srovnání s okolím se cítí neúspěšně. Konečně, rychlý růst generuje *rostoucí očekávání* napříč třídním rozvrstvením. Generuje povědomí o možnosti a dosažitelnosti lepšího života. Vysoká očekávání pak předbíhají možnosti ekonomiky. A dostávají se tak do rozporu s realitou, jak zdůrazňuje v předchozí kapitole představený sociálně-psychologický pohled.

Explicitním rámcem Olsonových úvah je periodizace hospodářského vývoje podle modernizační teorie Waltera Rostowa (1960). Jeho dynamika je nerovnoměrná a kopíruje „S“ křivku. Nejvyšší nestabilitě je společnost vystavena v nejdynamičtější fázi „startu“ (*take-off*), kdy několik vůdčích průmyslových sektorů nastartuje zbytek hospodářství. Implicitně však Olson vychází z výše představené koncepce relativní deprivace, jejíž slabiny byly zmíněny. Druhou implicitní inspirací je mu Dürkheimova představa *anomie*. Všichni, kdo díky růstu migrují, navyšují očekávání, profitují nebo naopak ztrácejí, uvol-

² V raných fázích rychlého rozvoje se sice zvyšuje průměrný příjem, avšak mediánový příjem klesá. Menšina totiž zbohatne neúměrně více než zchudne většina. Simon Kuznetz (1955) na datech doložil, že se nerovnosti nejprve prohloubí. Teprve poté nastupuje fáze dlouhodobého a postupného snižování nerovností. Podle Olsona (1963, p. 537) totiž v první fázi rostou flexibilní ceny zboží rychleji než méně flexibilní mzdy dělníků. Rychlý růst v kombinaci s inflací pak vede k redistribuci příjmů od námezdní pracovní síly k podnikatelům. Druhou příčinou je rychlý technologický rozvoj. Nové technologie znevýhodní firmy, které je zavedou pozdě nebo vůbec. Jsou méně konkurenceschopné a dělníkům vyplácejí nižší mzdu. Firmy zavádějící technologie úspěšně zase dělníky propouští pro nadbytečnost.

ňují své vazby na tradiční sociální struktury a normativní systémy. Díky rychlým změnám vypadávají ze sociálního řadu. Nové sociální struktury a normativní systémy, které by je integrovaly, se formují opožděně. Vzniklé *vakuum* pak vyplňují revoluční hnutí, která vykořeněným nabízejí novou identitu a sociabilitu.

4. Modernizační pohled: Samuel Huntington a nerovnoměrná sociální změna

Samuel P. Huntington (1968) v mnohém vychází z M. Olsona, když svou teorii staví na kritice první vlny modernizačních teorií, jež mylně předpokládaly lineární, rovnoměrný, nerevoluční a vzájemně provázaný rozvoj jednotlivých institucí a dimenzí modernizujících se společností (srov. Keller, 2007). Huntington ukázal, že rozvoj jednotlivých dimenzí bývá naopak nerovnoměrný, nesynchronizovaný a vzájemně kolidující. A právě vnitřní dynamika raně se modernizujících společností – dříve evropských, dnes rozvojových – generuje konflikty vycházející z nesouladu mezi tempem změn socioekonomických a politických subsystémů. Zatímco tradiční společnosti jsou podle Huntingtona (ještě) politicky stabilní, moderní společnosti jsou (opět) politicky stabilizované. Avšak *modernizující se* společnosti jsou destabilizované, s vyšším rizikem převratů v první fázi modernizace a revolucí ve fázi druhé. *Modernitu* tak provází stabilita, naopak *modernizaci* konflikty.

Jaké mechanismy raných fází modernizace generují konflikty a riziko revoluce? Předně jde o *pád legitimacy* sociálních nerovností – nejenže se zvětšují a jsou viditelnější, ale přestávají být věrohodné tradiční způsoby jejich legitimizace. S tím souvisí také stupňování napětí mezi vzdělanějším a sekularizovanějším městem a tradičním, konzervativním a religiozním venkovem, které hrozí přerůst ve vzpouru venkova/periferie proti městu/jádrovým regionům. Ve hře je také rychlý ekonomický růst. Nad rámec Olsona Huntington upozorňuje, že zvětšující se koláč národního bohatství vede ke stupňování konfliktu o jeho kontrolu a redistribuci. V sázce politického konfliktu je díky růstu více, jeho intenzita roste. Huntington dále pracuje s konceptem sociální frustrace Daviese a Gurra, když zdůrazňuje rizikový rozpor mezi rostoucími aspiracemi modernizujících se populací a zaostávajícím tempem rozvoje ekonomiky a politiky (Huntington, 1968, pp. 39–63).

Klíčovým mechanismem je ale Huntingtonovi *sociální mobilizace*, ke které dochází za absence adekvátně rozvinutých politických institucí. Hluboká socioekonomická transformace spjatá s modernizací vede k rozkladu tradičních struktur, růstu politického uvědomění, změnám postojů a k růstu aspirací. Pokud ovšem nejsou nové ekonomické a politické nároky dostatečně saturovány, dochází k sociální mobilizaci a růstu *politické participace*. Ta pak ale v kontextu absentujících či nedokonale vyvinutých a nefunkčních politických institucí ústí v nestabilitu, neregulovaný konflikt a politické násilí.

Na troskách rozpadlých lokálně zakořeněných tradičních struktur přitom dezorientovaní a odcizení jedinci hledají nové skupiny a identity. Dochází pak k přesunu identit *od skupin malých*, typických pro tradiční společnosti, *k velkým*. Může jít o loajalitu zcela nové (národ, třída, politická strana) nebo o identity latentně přítomné i v tradičních společnostech (tribalismus, regionalismus, hnutí náboženského fundamentalismu), jež se

sice tváří archaicky, nicméně jsou produktem rychlé sociální změny (Huntington, 1968, pp. 32–39).

Do národní politiky takto ve třech vlnách vstupují *noví aktéři* generovaní socioekonomickou modernizací. Prvním moderním politickým aktérem se stávají *střední vrstvy* generované budováním centralizovaného státu (byrokracie, důstojníci, obchodníci, svobodné profese, inteligence a studenti). Ve druhé vlně se díky industrializaci rodí politicky uvědomělý *proletariát*. V reakci na to se však politicky mobilizují i skupiny přející si zakonzervovat stávající řád (duchovní, pozemkoví vlastníci, aristokracie). Nakonec se politicky mobilizuje *venkov*. Jelikož se v raně modernizujících společnostech jedná o největší masu obyvatel, o přízeň rolníků se uchází všichni dosavadní aktéři. To, na čí stranu se venkov přikloní, výrazně ovlivní další vývoj.

V tradiční společnosti jsou tedy masy apolitické. Naopak masová politická participace je hlavním definičním znakem moderní politiky. Kromě toho je klíčové moderní vědomí, že člověk může radikálně měnit své přírodní i sociální prostředí. Pokud ovšem tempo politické modernizace – spjaté s formováním politických institucí a pravidel vedení politického boje – pokulhává za tempem zrodu nových politických aktérů, systému se nové aktéry nedaří *asimilovat* a nestabilita roste. *Pretoriánská společnost* charakterizovaná centrální rolí represivních složek problém řeší stupňováním represí nových politických aktérů s ambicemi vstoupit do politiky. Naopak *společnost občanská* rozvíjí politické instituce s cílem nové politické hráče do systému začlenit. Nově zpolitizované skupiny asimiluje, když vytváří podmínky a pravidla pro nenásilné řešení zájmových i ideových konfliktů. Přičemž buduje pocit jednotného společenství sdílejícího hodnoty a cíle (Huntington, 1968, pp. 74–91, 160–176).

Klíčové pro *politickou institucionalizaci* jsou *politické strany*. Stabilitu zvyšuje, pokud jsou založeny dříve, než dojde k politizaci širokých vrstev. Naopak dlouhodobé represe brání vzniku stran a vytvářejí organizační vakuum. Výsledkem je chronická politická nestabilita po uvolnění represí. Pluralitní stranický systém totiž organizuje, mírní a usměrňuje aktivity nově mobilizovaných politických aktérů. A to v rámci systému. Nikoliv destruktivně a antisystémově, když revoluční či teroristické aktivity činí neatraktivními a neefektivními ve srovnání s dostupnými a legálními způsoby politické participace (Huntington, 1968, pp. 397–412).

Huntington rozlišuje tři cesty politické modernizace rozvojových zemí: převrat, revoluci a reformu. Při *vojenském převratu* politickou změnu obstará úzká skupina pučistů za netečného přihlížení apolitické většiny obyvatel. Naopak k revolucím dochází až v o něco pozdější fázi socioekonomické modernizace, kdy se již masy politizují a na dění aktivně participují. Existují přitom dva odlišné vzorce revolucí³. *Západní revoluce* začínají ve městech a probíhají rychle (ruská revoluce). Oproti tomu *východní revoluce* jsou zdoluhavé. Ačkoliv je iniciuje městská opozice, začínají organizačními a guerillovými aktivitami na venkově a periferii. Dobytím hlavního města naopak končí (čínská revoluce).

Historická evidence ukazuje, že k revolucím nedochází v tradičních politických systémech, kde ještě nedošlo k politické mobilizaci mas. Ani v moderních demokraciích, kde

³ Hroch (2007, pp. 21–22) uvádí podobné dělení na revoluce vesnické a městské, které byly v Evropě častější. Nižší míra obětí je dána tím, že participuje menšina populace soustředěná v jejím ohnisku, zpravidla hlavním městě. Naopak po zapojení regionů a mobilizaci venkova se revoluce mění ze „sametových“ v „krvavé“, balancující na hraně občanské války.

je již asimilace politicky mobilizovaných aktérů zajištěna. Revoluce naopak nejčastěji propukají v centralizovaných monarchiích (Francie, Rusko), ve vojenských diktaturách (Mexiko, Kuba) a v koloniích (Alžírsko, Vietnam). Revoluce se tak týkají především raně moderních společností. Nutnými podmínkami vzniku revoluce jsou v souladu s historickými fakty kromě rychlého nárůstu nových politických aktérů v kontextu rigidních politických institucí také růst masových frustrací a schopnost revolucionářů zformovat širokou, a tedy silnou, *revoluční koalici*. Avšak právě to se i v těch nejprůhodnějších strukturálních podmínkách nedaří, proto jsou revoluce v dějinách tak vzácné.

Huntington proto nabízí analýzu toho, jaké skupiny se mohou k revoluční koalici přidat. Masa polovzdělaného *lumpenproletariátu* z městských slumů sice nemůže najít práci, protože tempo venkovského exodu převyšuje tempo vzniku pracovních míst ve městech. Avšak první generaci městského lumpenproletariátu zpravidla radikální ideologie a utopie neoslovují. Je spíše konzervativní, nedůvěřivá vůči politickému sdružování, plně zaměstnaná existenčními starostmi. A horizontální mobilitu navíc chápe jako substitut mobility vertikální. Teprve *druhá generace* migrantů z venkova se díky socializaci ve městě a nárůstu aspirací politicky radikalizuje.

Ani průmyslový *proletariát* dnes není oproti Západu 19. století významnou revoluční silou rozvojových zemí. Odbory zde bývají legální, podporované a poté kontrolované „shora“ z obav, aby se dělníci neradikalizovali a měli legální platformu pro svou organizaci. Jejich životní úroveň také bývá nadprůměrná, proto nejsou tak frustrováni. Zastoupení dělníků v populaci je navíc nižší, proto nejsou politicky významní.

Městské *střední vrstvy* sice bývají líčené jako stabilizující prvek odmítající extrémny a uchylující se k politickému středu. To však platí až v moderních společnostech, kde jejich expanze společnost stabilizuje. Avšak zrod středních vrstev v rychle se modernizujících společnostech zvyšuje revoluční potenciál. Revoluční vůdci pocházejí nejčastěji právě z buržoazie. *Středostavovská inteligence* trpí nezávisle na povaze vlády univerzálním *opozičním syndromem*. Žádná vláda od ní nemůže očekávat trvalou podporu. A dvojnásob to platí o studentech. Inteligence má totiž schopnost a tendenci srovnávat realitu s poměry v jiných zemích. A také ji poměřovat s náročnými principy a ideály, za kterými každá realita nutně zaostává. Inteligence také dokáže organizovat a *mobilizovat masy*, a tedy formovat revoluční koalice.

Revoluční hnutí se podle Huntingtona může pokusit oslovit *venkovské masy*. Avšak rolníci a inteligence si nejsou sociálně příliš blízcí. Právě proto je formování koalice tak obtížné. Nejúčinnějším společným jmenovatelem je nacionalismus a odpor proti cizí nadvládě. Venkov však musí být zasažen modernizací a trpět nerovnostmi plynoucími z koncentrovaného vlastnictví půdy (Huntington, 1968, pp. 290–292, 368–374).

Huntington v éře dekolonizace a studené války překvapivě ignoruje roli externích faktorů. Podobně ignoruje roli demografie, kultury a v duchu sekularizační teorie také náboženství. Z dnešního pohledu naopak přeceňuje roli venkova. V dílčích směrech je tedy jeho koncepce zastaralá a redukcionistická. Ale téma nerovnoměrnosti politického a socioekonomického vývoje je stále aktuální a dokonce se (srov. Soros, 2002; Etzioni, 2006) z úrovně národní přesouvá na úroveň globální, kde politická globalizace a institucionizace zaostává za globalizací ekonomickou či environmentální.

5. Státocentrický pohled: Charles Tilly, Jeff Goodwin a oslabený autoritářský stát

Státocentrický přístup se specializuje na dění v politické sféře. Stát pokládá za autonomní instituci, ve svém fungování nezávislou na třídách a občanské společnosti. Charakter státu a vládního režimu naopak ovlivňuje jednání aktérů a pravděpodobnost propuknutí revoluce. Praxe státu totiž formuje strategie sociálních skupin a jejich případnou politizaci. Ovlivňuje možnosti revolucionářů, mobilizaci či demobilizaci veřejnosti i dynamiku formování revolučních koalic (Goodwin, 1997).

Stát se ocitá v centru analýzy proto, že se kolem něj samotné revoluce soustředí. Revolucionáři chtějí moderní centralizovaný stát ovládnout, protože jde o neúčinnější nástroj k proměně společnosti. Avšak státy radikálním změnám brání. Jsou nástrojem sociální kontroly chránícím stávající řád. Revoluční hnutí proto potlačují a dostávají se s nimi do konfliktu. Boj o ovládnutí centralizovaného státu jako podstata revoluce vysvětluje, proč jde o moderní fenomén, jenž se historicky objevuje ruku v ruce s formováním byrokratických národních států (Goodwin, 1997).

Předpokladem revoluce je vznik *vícenásobné suverenity*. Tedy alespoň dvou konkurenčních a vzájemně se vylučujících mocenských center aspirujících na ovládnutí státu: vlády a vyzyvatele. Vyzyvatele budují organizaci, prezentují vůdce a opoziční ideologii. Vláda v této fázi revoluci zabrání, pokud se jí podaří vyzyvatele *kooptovat*. Vyzyvateľ naopak uspěje, pokud se kooptovat nenechá a podaří se mu přeměrovat loajalitu podstatné části společnosti ve svůj prospěch. Aby to vyzyvateľ dokázal, musí *mobilizovat* lidské i materiální *zdroje*. S poukazem na všem společný zájem musí s jejich pomocí zformovat dostatečně širokou a silnou revoluční *koalici*, což je problém identifikovaný již Huntingtonem. Musí přitom potlačovat partikulární identity či zájmy a naopak vyzdvihovat společný cíl v podobě svržení vlády. Rizikem příliš široké a různorodé koalice ale bývá, že se jí po případném transferu moci nepodaří dobrat konsenzu ohledně společenských změn (Tilly, 1978).

Ke zformování široké koalice je navíc zapotřebí rozšířená *nespokojenost* se stávající vládou. Ta musí být pochopena jako neúspěšná při zajišťování potřeb obyvatel. Nebo na obyvatelstvo musí klást stále vyšší a nesnesitelné nároky (daně, odvody, zábor půdy). Musí tedy být pochopena jako iniciátor či vykonavatel nespravedlnosti. Jinak se bude nespokojenost orientovat proti jiným cílům (Tilly, 1986). Rizikem se zde pro vládu stává snaha provést reformy (*too-little-too-late syndrome*). Vláda jimi potvrzuje slabost a podíl na nespravedlnosti (Goodwin, 1997).

Další podmínkou úspěšné revoluce je vznik *politické příležitosti*, v jejímž rámci může probíhat politická mobilizace. Tento koncept přitom dokáže vysvětlit, proč se vyzyvatelům daří využít frustrace jen někdy. Příležitost dává především neschopnost nebo neochota vlády použít násilí v rozsahu nutném k potlačení vyzyvatele a k demobilizaci jeho příznivců. Tedy absence prostředků represe, ztráta kontroly nad těmito prostředky nebo absence politické vůle či konsenzu je použít. Klíčové je zde to, jakým způsobem se zachová *armáda*.

Příčinou oslabení státní moci bývají geopolitické faktory a/nebo domácí krize: vyčerpání válkou, tlak velmoci podporující vyzyvatele, fiskální krize, konflikt politické elity se silnou třídou nebo konflikt uvnitř politické elity, kdy se vyzyvateľ spojil s některou

z jejich frakcí. Vznik politické příležitosti tedy úzce souvisí s nízkou kapacitou státu vládnout. S materiální a organizační (ne)schopností vlády prosadit a implementovat svou politiku i přes odpor vyzývatele či občanské společnosti. Infrastrukturní moc takového státu bývá slabá a geograficky nerovnoměrná. Byrokracie, armáda a policie bývá neefektivní, zkorumpovaná a podfinancovaná. Někdy jde dokonce o záměr diktátora, který je systematicky oslabuje, aby nevznikala alternativní mocenská centra. Takovýto stát pak ale snáze kolabuje, je-li vystaven vnějším tlakům nebo vnitřní krizi (Tilly, 1978).

Charakteristické pro státocentrický přístup je, že podobně jako Huntington pokládá některé *typy státních režimů* za náchylnější k revolucím než jiné. Především exkluzivní režimy s autoritářskými sklony mívají mnoho odpůrců. A naopak málo příznivců připravených k jejich obraně. Autokraté či neopatrimoniální diktátoři, pokládající stát za součást své domácnosti, *systematicky odcizují, oslabují a rozdělují kontrarevoluční elity*. Důstojníky, byrokracií či byznysmeny sdílející s nimi protirevoluční orientace totiž diktátoři pokládají za hlavní potenciální soupeře, od nichž hrozí převrat. Svou moc proti nim používají nepředvídatelně, arbitrárně a necitlivě. Navíc používají taktiku „rozděl a panuj“. Výsledkem je úzká sociální základna režimu. Režim nemá podporu skupin, které by jinak byly politicky konzervativní a protirevoluční. Protirevoluční elita je pak během revoluce slabá a málo motivovaná na její potlačení. Stejně tak je ale slabá na odstranění diktátora a prosazení preventivních reforem, které by revoluci zabránily. Pravděpodobnost revoluce se tak zvyšuje.

Exkluzivní autoritářství zároveň generuje širokou sociální základnu odpůrců. Svým každodenním fungováním vytváří radikály, protože většinu mobilizovaných skupin *vyklučuje od moci a zdrojů*. Naopak k deradikalizaci dochází, když jsou mobilizované skupiny *inkorporovány* do systému získáním podílu na moci a zdrojích nebo alespoň pocitu, že mají šanci takový podíl získat v budoucnu. Účast na riskantní revoluční akci pak nedává smysl, protože by ohrozila stávající podíl na moci a zdrojích, jehož bylo dosaženo s minimem rizika. Inkorporace dává pocit, že nevládne úzká elita vylučující všechny ostatní a stát je reformovatelný bez nutnosti násilí. Proto v *demokraciích* nikdy nedošlo k revoluci. Naopak autoritářské režimy jsou inkubátory radikálního kolektivního jednání, ve kterých prosperují revolucionáři a specialisté na politické násilí. Společností vyloučenou od moci a zdrojů jsou chápáni jako efektivní realisté. Naopak pozice umírněných eroduje, protože vypadají jako slabí idealisté neschopní cokoliv změnit. Autoritářský režim svou exkluzí obyvatel od moci a zdrojů ospravedlňuje radikální ideologie, identity a akty, když vůči politickému násilí revolucionářů nenabízí alternativu.

S autoritářstvím generujícím mnoho nepřátel souvisí jeho tendence používat nepřiměřené *státní násilí* proti mobilizovaným skupinám a opozičním vůdcům. Státní násilí dále ospravedlňuje a popularizuje myšlenku, že režim zabíjející vlastní občany musí být svržen a radikálně reorganizován. Dává váhu ideologiím radikálně kritizujícím stávající řád: nepostačí malá reforma, ale zásadní proměna státu i společnosti. Státní násilí vede i k dalším bumerangovým efektům, když se dosud umírněné a apolitické segmenty populace z důvodů sebeobrany politizují a vyzbrojují. Nebo se přidávají k již vyzbrojeným a zorganizovaným militantům. Revolucionáři pak získávají sympatie a dostávají se do povědomí nikoliv pro ideologickou přitažlivost, ale proto, že obyvatelstvo chrání před brutálním státem. Mobilizované skupiny se navíc uchylují k násilí poté, co zjistí, že své požadavky neprosadí legálními a nenásilnými prostředky, protože se při tom setkaly se

státní represí. Nenásilné způsoby politické participace jsou režimem uzavřeny, zbývají pouze ty násilné. Nezamýšleným důsledkem exkluze a násilí režimu je prosazení hegemonie jeho revolučního vyzývatele (Goodwin, 1997; Tilly, 2006).

Státocentrický přístup dochází k závěrům, že revoluce bývají nejčastější v nedemokratických státech s nízkou či střední kapacitou vládnout. V demokraciích jsou revoluce zbytečné. Stejně tak ve zkolabovaných státech s nulovou kapacitou vládnout, kdy z uchopení vlády neplyne benefit. V nedemokratických režimech s vysokou kapacitou vládnout jsou zase příliš riskantní (Tilly, 2006b). Evropa od 17. století prošla trajektorií od nedemokratických režimů s nízkou kapacitou vládnout k demokraciím s vysokou kapacitou. Tomu odpovídá historický pokles výskytu revolučních situací (Tilly, 1993).

Kritikům vadí, že státocentrický přístup nevysvětluje, proč se někdy daří kooptovat potenciální vyzývatele, ale jindy nikoliv. Proč někdy armáda zachová loajalitu starému režimu, ale jindy ji přesune k vyzývateli (Sztompka, 1994). Charakter společnosti mnohdy ovlivňuje stát více, než ovlivňuje charakter státu společnost. Státocentrická perspektiva v této souvislosti ignoruje neformální síť, z nichž vyrůstají revoluční hnutí. A podobně ignoruje kulturu, jež je důležitá pro opoziční rámcování a reinterpetaci reality jako nespravedlivé. O tyto a další perspektivy ji však lze doplnit (Goodwin, 1997; Foran, 1997).

6. Strukturální pohled: Komplexní konfigurace vztahů

Strukturální teorie se zaměřují na strukturovanost sociálního řádu. Struktura *vztahů* mezi *sociálními skupinami* je pro ně důležitější než samotná povaha skupin (Wickham-Crowley, 1997). Klasickou strukturální analýzu francouzské, ruské a čínské revoluce předvedla Theda Skocpol (1979). Strukturální předpoklady i efekty revolucí byly určovány *dynamikou vztahů* tříd. A také konstelací vztahů mezinárodních. Příležitost pro masovou revoltu rolníků a/nebo městských dělníků se otevřela díky politické a ekonomické krizi starého režimu. Ta byla způsobena *křížovým tlakem* ze strany domácí třídní struktury provázeným tlakem mezinárodněpolitickým (vyčerpávající válka, expanze kapitalismu generující nerovnosti a paralýzu přetíženého a zadluženého státu). V agrárních monarchiích přitom stát a jeho byrokracii kontrolovala třída pozemkových vlastníků, jež odmítala zvýšení daní a blokovala reformy, které by zabránily kolapsu státu. V této situaci došlo k revoltě na státu autonomních a solidárních rolníků, kteří měli již dlouho napjaté vztahy s vlastníky půdy (Skocpol, 1979).

Z hlediska revoluce relevantní *struktury* vztahů lze identifikovat na různých úrovních. Relativně stabilní a abstraktní struktury vztahů přitom formují dynamické a pozorovatelné procesy. Revoluční procesy a struktury jsou proto vzájemně převoditelné a odvoditelné. Například kapitalistický *světový systém* strukturuje toky mezinárodního obchodu, kapitálu i migrací. Důsledkem je mimo jiné proces komercializace vztahů v regionech a oblastech života, které stály mimo trh. Tradiční lokální normativní struktury vyzdvihující schopnost uspokojovat místní potřeby z místních zdrojů se pak střetávají s komercializací a vpádem zahraničního kapitálu. Výsledkem bývá radikalizace rolníků.

Také systém *mezistátních vztahů* je strukturován, a to do hierarchií nadřízenosti a podřízenosti či do vzorců koalic. Viditelně se pak projevuje v procesech kolonialismu a mezistátních válek. Oblíbená jsou zde vysvětlení revolucí jako důsledku válečné poráž-

ky či vyčerpání státu, který přecenil své síly, když se pustil do nečekaně náročného mezinárodněpolitického dobrodružství. Podobně lze vysvětlit marxistické *milié* revolucionářů postkoloniálních zemí jako nezamýšlený produkt vztahů mezi koloniemi a metropolemi, když revolucionáři studovali univerzity v metropoli a tam byli ovlivněni evropskými profesory tíhnuocími k levíci. Za studené války se zase jádro revolucionářů často formovalo v méně přístupných regionech se slabou kontrolou centrální vlády díky podpoře jedné ze supervelmocí. Pouhá revoluční organizace či nespokojenost mas totiž nestačí, pokud hnutí postrádá zdroje. Samotné revoluci pak mnohdy předcházela chronická nemoc. Vláda nebyla schopna potlačit z vnějšku podporované povstalce a represe armády byly kontraproduktivní. Povstalci zase nebyli schopni svrhnout vládu a chopit se moci v celém státě.

Struktura *vztahů státu* k různým třídám a skupinám se točí kolem konfliktních otázek zdanění, přerozdělování bohatství, přístupu k moci, odvodů do armády, vymáhání zákonů a přiměřenosti státního násilí. Příkladem je vztah státu a ambiciózní elity, která však nemá šanci na další sociální vzestup, protože jí stát nenabízí přístup k odpovídajícím pozicím. Strukturální tlak daný neuspokojivou pozicí ve společnosti generuje kritické *kultury rebelie*. Ty se ideologicky vymezují proti starému režimu a samy se chápou jako nositelé historické mise, která přinese nový režim, v němž získají důstojnost a pozice.

Také vztahy mezi třídami, etnickými, rasovými či náboženskými *skupinami* jsou strukturované do relativně stabilních vzorců aliancí, kooperací a konfliktů. Například marxistický pohled vidí revoluci jako důsledek vykořisťování námezdní práce. Nerovná distribuce bohatství plynoucí z třídních vztahů vede k rozštěpení společnosti na bohatnoucí menšinu a chudnoucí většinu, která se nakonec vzbouří. Relativně pevně strukturované jsou také formální i neformální *sociální* či *organizační sítě*. Formují se na bázi každodenních a pravidelně opakovaných vztahů důvěrně zakořeněných v náboženské kongregaci, čtvrti, rozšířené rodině, profesním svazu, kmenu, univerzitním kampusu či etnické skupině. Taková síť kontaktů, nezávislá na státní moci, bývá během revoluce využita ke spontánní mobilizaci (Wickham-Crowley, 1997, pp. 38–66).

Struktury ale jednání aktérů nedeterminují, spíše mu stanovují mantinely a vždy ponechávají možnost volby mezi vícero alternativami. Odtud vysoká míra revoluční kontingence. Strukturalisté se také podle kritiků, třeba v případě Skocpolové, až příliš zaměřují na strukturální předpoklady a výsledky. Mezičlánkem jsou však právě lidé a jejich jednání, které pro ně představuje jakousi „černou skříňku“ (Sztompka, 1994). Strukturalistům se také vyčítá nedostatečné zohlednění kultury. Avšak k revolucím dochází v nejrozličnějších kulturách. Navíc struktury hrají větší roli při vysvětlování příčin revolucí, zatímco kultura a ideologie se více promítá do jejich průběhu a výsledku, protože mohou výrazně orientovat jednání až při erozi struktur starého řádu (Wickham-Crowley, 1997).

7. Obrat ke genderu: Emancipační a patriarchální revoluce

Podle Valentine M. Moghadam (1997) byly genderové vztahy při analýze revolucí – a v sociální teorii obecně – dlouho podceňovány. Přitom ovlivňují příčiny, průběh i výsledek revolucí. Gender totiž tvaruje podobu revoluce a revoluce zpětně formuje genderové vztahy, když přináší zvýšenou sociální mobilitu, znevýhodněným dává privilegia, zatímco privilegované marginalizuje.

Moghadam přitom rozlišuje dva typy revolucí. V *patriarchální* dochází k porevolučnímu připoutání ženy v rodině a k definování role ženy jako matky a manželky. Naopak *emancipační* revoluce vyústí vstupem žen do veřejné sféry a zrovnoprávněním s muži. Rozhoduje, jakou roli hrály ženy ve společnosti před revolucí, jaký byl cíl revoluce (součástí revoluční ideologie bývá představa rodiny/ženy zasazená do představ o ideální společnosti) a jaký byl podíl žen na revoluci. Moghadam však připomíná, že roli genderu je zapotřebí dekomponovat podle třídy, ideologické afilace či etnicity.

Tabulka 1: Gender a typologie revolucí

Typ revoluce	Buržoazní	Socialistické a národně osvobozené
Emancipační	Kemalistická (Turecko)	Francie (1848) Rusko (1917) Čína Kuba, Nikaragua Vietnam Jemen, Afghánistán
Patriarchální	Velká francouzská (1789) Perestrojka (SSSR) Východní Evropa (1989)	Mexiko Alžírsko Írán

Podle Moghadam (1997, p. 142)

V případě tohoto teoretického schématu můžeme z pozice postkomunistické Evropy kritizovat již samotnou klasifikaci východoevropských revolucí (1989) jako patriarchálních. Anglosaskými univerzitami odchovaná autorka v tomto ohledu patrně zásadně přehání, protože ženy v našem geografickém prostoru nebyly zbaveny politických ani občanských práv. Navíc mohly začít vznikat feministické organizace, řada žen se ocitla v klíčových exekutivních, zákonodárných i soudních pozicích, otevřela se celospolečenská diskuse o genderových otázkách. Tyto revoluce by tedy bylo možné označit spíše jako genderově neutrální⁴.

8. Obrat k demografii: Rychlý populační růst a politická krize

Jack Goldstone (1997) identifikuje tři historické vlny revolt, jimž předcházela rychlý populační růst. V období 1500 až 1650 se populace Eurasie zdvojnásobila až ztrojnásobila, přičemž se do mezidobí 1580 až 1650 koncentrovaly rebelie s masovou účastí (Anglická revoluce, náboženské války, kolaps dynastie Ming). Rychlý populační růst přinesla také léta 1730 až 1870, kdy začala tzv. demografická tranzice. Výsledkem byla druhá vlna politických krizí (1780–1870). Třetí vlna je spjatá s demografickou tranzicí rozvojových zemí.

Rychlý populační růst v kombinaci s degradací životního prostředí a nedostatečným hospodářským růstem generuje politické krize a riziko revolucí. Zprostředkujícími mechanismy bývá úpadek kapacity státu vládnout, radikalizace mas a konflikt mezi elitami a státem či elitními skupinami navzájem.

⁴ Na tomto místě jsem použil argumentaci anonymního recenzenta.

Rychlý populační růst představuje pro stát a jeho *omezené zdroje* přílišné břemeno. Zatímco zdroje jsou spíše konstantní, populace rychle narůstá. Kapacita státu a jeho institucí vykonávat základní funkce proto upadá tváří v tvář potřebám rostoucí populace. K oslabování státu tedy dochází v době, kdy roste potřeba, aby moderoval a tlumil zvýšené napětí a konflikty. Státu se například nedostávají zdroje na adekvátní rozvoj přetížené dopravní infrastruktury, školství, zdravotnictví či státní správy. Podobně za tempem populačního růstu zaostávají zdroje na sociální pomoc. Stát v prostředí rostoucí populace nezvládá ani vymáhat bezpečnost a zákony. Přetížení státu se nejvíce projevuje ve městech, jejichž infrastruktura a správa kolabuje pod náparem rychlé urbanizace dané exodem přelidněného venkova, kde se již pro všechny nedostává úrodná půda.

Stát však nemá zdroje na rozvoj byrokracie, policie a armády, který by umožnil absorbovat část nezaměstnané populace a zároveň by její zbytek dokázal lépe kontrolovat a spravovat. Malé platy a podfinancování byrokracie, policie a armády vedou ke zneužívání pravomocí, porušování lidských práv a korupci. Celkovým výsledkem je opět snížení schopnosti státu vládnout.

Slábnoucí stát také ztrácí schopnost moderovat konflikty plynoucí z *růstu nerovností*. V období populační exploze se totiž odčerpává příjem od námezdní síly směrem k zaměstnavatelům, když si přebytečná pracovní síla v zemědělství i průmyslu vzájemně konkuruje a její cena na trhu klesá. Navíc se v situaci, kdy populace roste významně rychleji než hospodářství, snižuje průměrný příjem na osobu. Avšak malá část populace mezitím kontroluje nedostatkové zdroje, které všichni potřebují (půda, voda, stavební či palivové dřevo, potraviny). Toto vychýlení rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou vede opět k bohatnutí menšiny a zchudnutí většiny. Zatímco tedy nároky kladené na stát plynoucí z prohlubování nerovností narůstají, jeho kapacita dostát své funkci, redistribuovat bohatství a zabezpečit nejchudší klesá. Stát se pak snaží řešit nedostatek zdrojů půjčkami nebo tištěním peněz. Výsledkem je buď dluhová krize a závislost státu na tlaku cizích věřitelů nebo vysoká inflace. Klíčové však je, že občané ve všech směrech kolabujícím a nefunkčnímu státu nedůvěřují, a proto *ztrácí legitimitu*.

V populačně rostoucí společnosti mezitím elity soupeří se slabým státem i s konkurenčními elitami. Roste množství vzdělaných a ambiciózních mladých lidí aspirujících na pozice v ekonomické i vládní elitě. V ekonomicky stagnujících společnostech jsou však tyto posty limitované, poptávka převyšuje nabídku. Konflikt o nedostatkové pozice se proto uvnitř elity stupňuje. To elitní skupiny oslabuje, rozděluje a paralyzuje.

Aby toho nebylo málo, v rámci etnické či nábožensky heterogenních a polarizovaných společností disponuje každý takový segment vlastní ambiciózní elitou. Populační růst pak zvyšuje pravděpodobnost a intenzitu střetu těchto elit nejen o nedostatkové pozice, ale i zdroje. Každá elita přitom za tímto účelem mobilizuje podporu ze strany své populačně rostoucí sítě klientů rekrutující se z příslušného segmentu. Důležitost etnických či náboženských identit proto narůstá, jejich vzájemná nevraživost se stupňuje. Některé elity a příslušné společenské segmenty zvítězí a prosperují, protože se jim podaří uchvátit nedostatkové zdroje. Jiné elity a segmenty vyloučené od kontroly zdrojů naopak chudnou a jejich odpor vůči stávajícímu řádu narůstá. V kontextu kolabujícího státu přitom berou vzájemně soupeřící elity řád a spravedlnost do vlastních rukou.

V populačně rostoucí společnosti sílí poptávka po revolučních ideologiích i ochota nechat se rekrutovat pro riskantní revoltu. *Nespokojené masy* totiž kvůli inflaci, pádu

mezd, nezaměstnanosti a kolapsu státu postrádají fyzické a ekonomické bezpečí, právo a spravedlnost. Často pak mění strany konfliktu jen kvůli jídlu a zajištění základních potřeb. Ochotné revoltovat jsou také proto, že schopnost vlády *kontrolovat* početnou populaci klesá, čímž se riziko účasti na revoltě snižuje. Rychlá *urbanizace* navíc ústí v prostorovou koncentraci mas, která umožňuje jejich snazší revoluční mobilizaci. Pro vládu je naopak obtížné populaci expandujících velkoměst a nepřehledných slumů monitorovat. Konečně, rychlý demografický růst generuje vysoký počet i podíl *mládeže*, která mívá v kontextu nedostatku příležitostí, soupeření elit a kolabující vlády větší tendenci k politickému radikalismu. Na rozdíl od etablovaných dospělých se závazky nemá co ztratit, ale jen získat.

Teoretické schéma a kauzální mechanismy zprostředkovávající vztah mezi populačním růstem a politickou nestabilitou připomínají slavnější práce Homer-Dixona (1998, 1999) pojednávající o vztahu ekologické degradace zdrojů a násilných konfliktů v kontextu chudých, na zemědělství závislých a populačně rostoucích společností. Z tohoto pohledu není koncepce původní a lze ji kritizovat ze sklonu k demografickému determinismu či z neschopnosti vysvětlit kontrastní případy populačně rostoucích společností, kterým se daří adaptovat, odvrátit revoluci a udržet politickou stabilitu (srov. Gleditsch, 1998).

9. Obrat ke kultuře: Ideologie, diskurz a význam

K „obratu ke kultuře“ došlo v 80. a 90. letech 20. století (Foran, 1997). Bez konceptu kultury, ideologie či diskurzu nelze podle této perspektivy revolucím porozumět. V příčinách, dynamice i výsledcích revoluce totiž hrají roli kulturní praktiky a orientace. Jde zejména o systémy sdílených významů, jež dodávají smysl jednání (Alexander, 2011).

Zčásti se jedná o teoretickou reakci na íránskou revoluci (1978–9), avšak snaha vysvětlit ji s pomocí šíitského islámu záhy ukázala na meze přístupu. Ve skutečnosti bylo ve hře vícero opozičních diskurzů – islamistický, komunistický a sekulárně nacionalistický. Islamisté samotní se navíc diferencovali do tří proudů, přičemž ale většina kleriků zůstávala neutrální nebo podporovala diktaturu. Také studenti a vzdělaná střední vrstva inklinovali k různým diskurzům. A ke všemu řada skupin vyznávajících islám na revoluci neparticipovala (Foran, 1997).

Třeba T. Skocpol zprvu neuznávala roli aktéra či ideologií a tvrdila, že revoluce jimi nejsou vytvářeny, nýbrž přicházejí ze strukturálních příčin. Nicméně později rozlišila kulturní idiomy a ideologie. *Kulturní idiomy* jsou dlouhodobé, anonymní a sociálně rozmanité součásti kultury. *Ideologie* jsou oproti tomu záměrné a vědomě utvářené systémy interpretací, jež jsou v daném čase konstruovány selektivním výběrem z kulturních idiomů s cílem dosahovat politických cílů. Přitom jsou ideologie součástí mocenského konfliktu o kontrolu státu. *Vždy reagují na strukturální podmínky*, jsou s nimi v interakci (Skocpol, 1985).

John Foran (1997) do kauzálního řetězce mezi kulturní idiomy a ideologie zavádí jako mezičlánek pluralitu *politických kultur opozice*. Před revolucí sdílí různé sociální skupiny různé kultury opozice. Ty jsou generovány v kontradikci vůči státu, přičemž jsou ukotveny ve zkušenosti lidí dané sociální skupiny. Odrážejí sdílené víry, historickou zkušenost a kolektivní paměť odporu. Nejsou tak formalizované jako ideologie, nicméně pomáhají

spojovat jedince tím, že jim nabízejí kritické porozumění řádu, ve kterém žijí. Jde o soubor diskursivních praktik, které mohou zformovat revoluční koalice. Například Roger Chartier (1991) v analýze Velké francouzské revoluce pokládal za jednu z takových politických kultur opozice osvícenství. Nabádalo ke kritickému myšlení, vzniku veřejné sféry a k odporu vůči autoritě církve a monarchie. Hlubší kulturní změny spjaté se sekularizací pak podemílaly legitimitu absolutního monarchy, který přicházel o božský status.

10. Obrat k novým médiím: Arabské revoluce jako facebookové revoluce?

Digitální média, mobilní telefony a internet změnilы způsob, jakým spolu na Blízkém východě političtí aktéři komunikují. Z interakce vzdělané generace a nových médií vzešla nová politická kvalita. Nespokojenost s arabskými režimy byla přítomna dlouhodobě, frustrace však samy o sobě k propuknutí revoluce nestačily. Nejprve muselo dojít ke „kognitivnímu osvobození“. Vzájemně izolovaní jedinci a skupiny musí pochopit, že se svými kritickými názory nejsou osamocení a v menšině, že sdílí pobouření s mnoha dalšími.

Sociální média ve druhém kroku umožňují, aby se dosud izolovaní jedinci a skupiny sdílející podobné názory a emoce našli a spojili. Umožňují, aby se roztržštěné, lokalizované a tematicky specifické disenty sítovaly a propojovaly do rozsáhlejšího a propojenějšího hnutí nadaného kolektivním vědomím. Buduje se tak solidarita a vzniká pocit virtuální komunity. Ve vzniklé online veřejné sféře se buduje konsenzus ohledně nutnosti režim změnit. Digitální média tak umožňují akumulovat sociální kapitál tvořený rozsáhlými sítěmi disponibilních vztahů, jež je možno mobilizovat pro kolektivní akci.

Ve třetí fázi se virtuální síť zhmotňuje na ulicích. Z virtuálního veřejného prostoru se přelévají do fyzického veřejného prostoru. Solidarita a důvěra vybudovaná na internetu se překlápá do solidarity mezi demonstranty. Rychlost mobilizace je přitom daná tím, že se realizují vztahy předtím rozvíjené na internetu. Nová média přitom umožňují také koordinaci protestujících založenou na vzájemné propojenosti a podrobné obeznamenosti s aktuálním vývojem, kdy sledují informace online a flexibilně se jim přizpůsobují. Mobilizace nových protestujících a jejich koordinace je navíc umocněna tím, že síť virtuálních přátel na Facebooku bývají zakořeněné v důvěryhodném prostředí reálných přátelských či příbuzenských sítí. Unikátní je zde také nový model vůdcovství, kdy v čele revoluce není jediný charismatický vůdce či šéf opoziční strany. Nová média totiž umožňují neformální, decentralizované a široce distribuované vůdcovství. Režimy jsou pak bezradné, protože nefunguje strategie pozatýkání vůdců protestů.

Ve čtvrté fázi protestující s pomocí médií přitahují pozornost nerozhodnuté části domácího publika a také mezinárodního společenství. Digitální média mezi demonstrujícími také mohly přispět ke zdrženlivosti policie a armády. Pokud se celý svět díval, zdráhaly se použít maximální násilí. Vojáci byli nahráváni, nemohli si dopřát pocitu beztrestnosti. Navíc branci z facebookové generace si uvědomovali spřízněnost s demonstranty. Také postup policie mohl být bez rozšíření nových médií brutálnější. A pokud i přesto režimy nasadily armádu (Libye, Sýrie, Jemen), násilí bylo dokumentováno, medializováno a vyprovokovalo reakci mezinárodní komunity. Režim proto v rámci informační války zkouší vypnout síť operátorů a blokovat internet, správci populárních facebookových účtů jsou

zatýkáni a stupňují se útoky na novináře. Internet je také ve snaze anticipovat budoucí demonstrace a odhalovat aktivisty monitorován (Howard & Hussain, 2011).

Problémem teorie je, že ve skutečnosti jde o implicitní zobecnění specifické egyptské a tuniské revoluce. Dále autoři tendují k technologickému determinismu, když tvrdí, že revoluce propukly v těch zemích, kde byl internet nejrozšířenější. Nejrozšířenější však byl v bohatých zemích Zálivu, kde s výjimkou Bahrajnu k revolucím nedošlo. Kromě toho například egyptská revoluce dále eskalovala i v situaci, kdy režim vysadil signál mobilních operátorů a občany odštěhl od internetu, což implikuje klíčovou roli verbální komunikace tváří v tvář na úrovni primárních skupin, jako jsou rodiny, sousedské komunity a neformální sítě přátel či kolegů. Dále autoři podceňují politickou roli satelitních televizí a schopnost režimů využít internet ke svým cílům. Podceňují ale i jistou dvousečnost informační expanze, která po zabřednutí (po)revoluční Libye, Sýrie a Jemenu do občanské války naopak spíše tlumila další revoluční nadšení a generovala spíše touhu po bezpečí a stabilitě namísto revoluční anarchie. Takže vidíme, že klíčovou roli nehrají jen média a jejich expanze, ale také mediální obsahy jimi šířené a především pak jejich interpretace aktéry. Konečně⁵, tato perspektiva se sice tváří jako nový přístup, nicméně starší typy médií – počínaje tiskem či rozhlasem a audiokazetami či videokazetami konče – sehrály svou roli i v případě většiny předchozích historických revolucí (viz ubohý projev Miloše Jakeše šířený na kazetách).

Závěr

Většina zde představených perspektiv se soustředí na explanaci příčin revolucí, některé zohledňují i jejich průběh či výsledek. Některé teorie se podrobně zabývají aktéry, jiné se zaměřují na struktury. Každá z perspektiv je tak svým specializovaným pohledem na komplexní realitu omezená a jednostranná. Redukuje ji záměrným zdůrazňováním vybraného aspektu revoluční situace, který je schopna teoreticky zvládnout a specializovaně rozpracovat, zatímco odhlíží od ostatních relevantních souvislostí. Při analýze konkrétních historických revolucí se proto doporučuje eklektická kombinace či syntéza vícero perspektiv. Tak, aby bylo možné využít silné a potlačit slabé stránky každé z teorií a komplexní realitu uchopit ve všech relevantních souvislostech (Sztompka, 1994; Foran, 1997b).

Široký záběr nabízí klasik P. Sorokin se svou ambiciózní koncepcí založenou na kombinaci procesů na makro a mikroúrovni („slabost shora a tlak zdola“) a také S. P. Huntington všímající si nerovnovážného tempa vývoje jednotlivých dimenzí společenské makrostruktury a následně se snažící stopovat dopady této nerovnovážnosti na úrovni politických aktérů při formování revoluční koalice. Relativně široký záběr potenciálně nabízí také perspektiva strukturalistů, která vyzývá k analýze komplexních vztahů mezi jednotlivými prvky revoluční situace, a to na mikro, mezo i makroúrovni mezinárodního systému.

Další přístupy jsou oproti tomu již úzce specializované a jejich úspěch závisí právě na schopnosti vyhmátnout specifické a dílčí jevy či procesy a přitom ukázat na jejich dů-

⁵ Zde vděčím opět připomínce anonymního recenzenta.

ležitost při analýze revoluční situace. Zatímco se ekonomický pohled Mancura Olsona soustředí na destabilizační roli ekonomického růstu, státocentrický přístup se podobně úzce specializuje na klíčovost role charakteru a momentální kondice státního režimu. Podobně se sociálně-psychologický přístup soustředí na frustrace mas, jakkoliv se tyto subjektivní „nálady“ snaží usouvztažnit s širšími a objektivními politickými a ekonomickými procesy.

O novějších „obratech“ v teoretizování o revolucích pak lze říci, že svým specializovaným pohledem „vyzobávají“ aspekty revoluční reality, jež dosavadní teorie přehlížely a svou kariéru založily právě na tom, že tato bílá místa na mapě dosavadního poznání identifikovaly. Do této kategorie patří obrat ke genderu, kultuře a demografii, ale také k novým médiím, který ilustruje impulsy, jež teoriím revoluce dává sociální a technologická změna. Inspirace zde přitom poskytuje obecný vývoj sociologické teorie (viz obrat ke kultuře či genderu), ale také vývoj odehrávající se ve společnosti jako takové (viz desekularizace, nové technologie). Také tyto specializované teorie se však vždy snaží ukázat, jakými kauzálními mechanismy je daný dílčí aspekt reality propojen s těmi dalšími a jak to vše souvisí s výskytem revolucí. Rozhodně se tedy nejedná o naivní jednofaktorové teorie zjednodušeně pracující s monokauzálními vysvětleními.

Problém míry specializace jednotlivých teorií lze ilustrovat nejen jejich vzájemným srovnáním, ale také jejich konfrontací s komplexní realitou konkrétních historických revolucí. Pro ilustraci jsme zvolili teoretický model vyvinutý pro explanaci příčin tzv. arabského jara (podrobně viz Černý, 2014), na kterém budeme zároveň demonstrovat potenciál syntézy starých i nových teorií revoluce. Jádrem modelu vychází z konceptu nerovnoměrné modernizace S. P. Huntingtona, kdy na Blízkém východě v posledních padesáti letech dochází ke kolizi velmi rychlé demografické a sociální změny, pomalejší, nerovnoměrné a rentiérstvím deformované změny ekonomické a konečně neměnných politických systémů. Výsledkem kolize či interakcí vzájemně nesynchronizovaného tempa vývoje v těchto třech základních dimenzích sociální změny jsou pak také tři obecné deficity dlouhodobě pocítované na mikroúrovni: deficit prosperity, deficit demokracie a deficit bezpečí. Tyto deficity jsou pak jako frustrující pocítovány aktéry na mikroúrovni, čehož implikace domýšlí koncepce Gurra a Daviese.

Strukturalistický přístup je inspirativní v tom, že výchozí model nerovnoměrné změny doplňuje o širší mezinárodněpolitický a mezinárodněekonomický rámec a zdůrazňuje také roli vztahů či interakcí mezi jednotlivými prvky modelu. Kulturologický obrat zase výchozí model nerovnoměrné modernizace doplňuje o širší kulturní kontext. To umožňuje analyzovat zdroje významů, jež kultura v kontextu nerovnoměrné změny a pocítovaných deficitů poskytuje revolučním aktérům (historická paměť, kultury protestu, ideologie, islám).

V rámci komplexního výchozího modelu nerovnoměrné modernizace inspirovaného Huntingtonem se však mohou snadno uplatnit také dílčí teorie, jež dokáží specializovaně rozpracovat roli jednotlivých dimenzí nerovnoměrné modernizace. Státocentrický přístup se zaměřením na politickou modernizaci se tak v našem modelu může zaměřit na revoluční konsekvence dlouhodobé existence autoritářských režimů s nízkou kapacitou vládnout. Ekonomický přístup Olsona hovořící o roli rychlého ekonomického růstu zase může zohlednit skutečnost, že řada arabských režimů byla před revolucí chválena Světovou bankou za vynikající makroekonomický vývoj a neoliberální reformy. A obrat

k demografii a k novým médiím přináší inspiraci pro samostatnou analýzu sociální a demografické dimenze modernizace.

Konečně, pro analýzu kauzálních mechanismů (přechod mezi makro a mikro rovinou modelu) je inspirativní sociálně-psychologická perspektiva a především perspektiva státocentrická, která má blízko k teoriím sociálních hnutí a podrobně se zabývá rovinou aktérů, jejich organizací a formováním revolučních koalic. Nicméně různě podrobně rozpracované jsou kauzální mechanismy také u dalších teoretických perspektiv. Užitečný na této úrovni analýzy může být také obrat ke genderu, jakkoli se tato perspektiva do našeho modelu promítá nejméně.

LITERATURA

- Alexander, J. (2011). *Performative Revolution in Egypt: An Essay in Cultural Power*. London: Bloomsbury.
- Černý, K. (2014). Arab Revolutions and Political Islam: A Structural Approach. In J. Arnason & I. Karolewski (ed.), *Religion and Politics: Annual of European and Global Studies* (pp. 183–209). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Davies, J. (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27(1), 5–19.
- Etzioni, A. (2004). *From Empire to Community: A New Approach to International Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foran, J. (1997). Discourses and Social Forces: The Role of Culture and Cultural Studies in Understanding Revolutions. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 203–226). London: Routledge.
- Foran, J. (1997b). The Comparative-Historical Sociology of Third World Social Revolutions: Why a Few Succeed, Why Most Fail. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 227–267). London: Routledge.
- Giddens, A. (2013). *Sociologie: Aktualizované a rozšířené vydání revidované Philipem W. Suttonem*. Praha: Argo.
- Gleditsch, N. P. (1998). Armed Conflict and the Environment: A Critique of the Literature. *Journal of Peace Research*, 35(3), 381–400.
- Goldstone, J. (1997). Population Growth and Revolutionary Crises. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 102–122). London: Routledge.
- Goodwin, J. (1997). State-Centered Approaches to Social Revolutions: Strengths and Limitations of a Theoretical Tradition. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 11–37). London: Routledge.
- Gurr, T. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Hauser, M. (2007). Marxova dynamická sociologie. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 39–72). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Holubec, S. (2010). Sociální konflikty a revoluce v historické sociologii Michaela Manna, Charlese Tillyho a Thedy Skocpolové. *Historická sociologie*, 2(1), 81–102.
- Holubec, S. (2013). Politické revoluce v historické sociologii Michaela Manna, Charlese Tillyho a Thedy Skocpolové. In J. Šubrt & Š. Pfeiferová (ed.), *Sociální změna* (pp. 10–47). Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.
- Homer-Dixon, T. & Blitt, J. (1998). *Ecoviolence: Links Among Environment, Population, and Security*. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- Homer-Dixon, T. (1999). *Environment, Scarcity, and Violence*. Princeton: Princeton University Press.
- Howard, P. & Hussain, M. (2011). The Role of Digital Media. *Journal of Democracy*, 22(3), 35–48.
- Hroch, M. (1981). *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha: Svoboda.
- Hroch, M. & Kubišová, V. (1990). *Velká francouzská revoluce a Evropa*. Praha: Svoboda.
- Hroch, M. (2007). Revoluce – pokus o typologii. In Z. Machát, O. Slačálek & M. Znoj (ed.), *Nezapomenuté historie* (pp. 10–22). Brno: Doplněk, 2007.
- Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Chartier, R. (1991). *The Cultural Origins of the French Revolution*. London: Duke University Press.
- Jeřábek, H. (2014). *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: Slon.
- Kaplan, K. (1993). *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta.
- Keller, J. (1990). *Sociologie konfliktu*. Brno: Masarykova univerzita.

- Keller, J. (1997). *Úvod do sociologie*. Praha: Slon.
- Keller, J. (2004). *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon.
- Keller, J. (2007). *Teorie modernizace*. Praha: Slon.
- Klofáč, J. & Tlustý, V. (1965). *Soudobá sociologie*. Praha: NPL.
- Krejčí, J. (1968a). Sociologický model revolučního procesu. *Sociologický časopis*, 4(2), 159–173.
- Krejčí, J. (1968b). Sociologický model revolučního procesu. *Sociologický časopis*, 4(6), 635–649.
- Krejčí, J. (1992). *Dějiny a revoluce*. Praha: Naše vojsko.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, XLV, 1–28.
- Lederer, E. (1940). *State of the Masses: The Threat of the Classless Society*. New York: Norton and Company.
- Lederer, E. (2006). On the Sociology of World War. *European Journal of Sociology*, 47(2), 241–268.
- Mareš, P. (1999). *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Slon.
- Marx, K. & Engels, B. (1973). *Komunistický manifest*. Brno: Blok.
- Masaryk, T. G. (1913). *Rusko a Evropa*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, T. G. (1925). *Světová revoluce*. Praha: Orbis.
- Maslow, A. (2014). *O psychologii bytí*. Praha: Portál.
- Merton, R. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Moghadam, V. (1997). Gender and Revolutions. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 137–167). London: Routledge.
- Olson, M. (1963). Rapid Growth as a Destabilizing Force. *Journal of Economic History*, 23(4), 529–552.
- Petrusek, M. (2006). *Století masových médií, extrémů, rebelií a revolucí*. Letní filmová škola v Uherském hradišti.
- Petrusek, M. (2007). Pitirim A. Sorokin: Sociologie jako věda o kulturních super-systémech. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 151–169). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Pullmann, M. (2007). Sociální předpoklady diktatur a demokracií: Barrington Moore a makrohistorické komparace. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 305–311). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1985). Cultural Idioms and Political Ideologies in the Revolutionary Reconstruction of State Power. *Journal of Modern History*, 57(1), 89–96.
- Sorokin, P. (1967). *The Sociology of Revolution*. New York: Howard Fertig.
- Soros, G. (2002). *O globalizácii*. Bratislava: Kalligram.
- Suk, J. (2003). *Labyrintem revoluce*. Praha: Prostor.
- Sztompka, P. (1994). *The Sociology of Social Change*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Šmahel, F. (1993a). *Husitská revoluce I.: Doba vymknutá z kloubů*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šmahel, F. (1993b). *Husitská revoluce II.: Kořeny české reformace*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šmahel, F. (1993c). *Husitská revoluce III.: Kronika válečných let*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šmahel, F. (1993d). *Husitská revoluce IV.: Epilog bouřlivého věku*. Praha: Historický ústav AVČR.
- Šubrt (2007, 2008a, 2008b, 2010, 2013, 2014). *Soudobá sociologie I., II., III., IV., V., VI*. Praha: Karolinum.
- Tilly, Ch. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Tilly, Ch. (1986). *The contentious French*. Cambridge, MA: The Belknap Press.
- Tilly, Ch. (1993). *European Revolutions, 1492–1992*. Oxford: Blackwell.
- Tilly, Ch. (2006). *Politika kolektivního násilí*. Praha: SLON.
- Tilly, Ch. (2006b). *Regimes and Repertoires*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tocqueville, A. (2003). *Starý režim a Revoluce*. Praha: Academia.
- Velký sociologický slovník* (1996). Praha: Karolinum.
- Wickham-Crowley, T. (1997). Structural Theories of Revolution. In J. Foran (ed.), *Theorizing Revolutions* (pp. 38–72). London: Routledge.
- Znebežánek, F. (2007). Ralf Dahrendorf: Historické proměny třídních konfliktů. In J. Šubrt (ed.), *Historická sociologie* (pp. 266–281). Plzeň: Aleš Čeněk.
- Znebežánek, F. (2015). *Sociologie konfliktu*. Praha: Slon.

Karel Černý je sociolog působící na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se teoriemi civilizací, sociální změny a konfliktu. Tématicky se orientuje na srovnávací historickou sociologii současného arabského světa či na muslimské menšiny v západních společnostech. V rámci Fulbrightova stipendia pobýval (2012–2013) na Kalifornské univerzitě, získal cenu Jaroslava Krejčího (2012) udělovanou na půdě Akademie věd ČR a vedl grant GAČR rozkrývající příčiny arabských revolucí (2013–2015). Vydal monografii *Svět politického islámu* (2012) a je editorem knihy *Nad Evropou půlměsíc* (2015).

ÚVAHY O ROLI VEŘEJNOSTI V POLITICKÉ SFÉŘE A POČÁTKY PRŮZKUMŮ VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ*

LUCIE SMOLAŘOVÁ

Katedra sociologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
E-mail: lucie.smolarova@gmail.com

ABSTRACT

Reflections on the Role of the Public in the Political Sphere and the Beginnings of Public Opinion Polling

This article focuses on discussions about the role of the public in the political sphere presented in the writings of philosophers and scholars examining public opinion and American democracy during the 19th and early 20th century, as well as on the political and social context that significantly influenced the beginnings of public opinion polling. In the 1930s, public opinion polls were introduced in response to the need to measure public sentiments that mainly emerged from discussions about the role of the public in American democratic governance and modern society, which were based on the European philosophical tradition and contradictory thoughts about the role of the people in the political sphere traceable to Antiquity. Gallup and other early practitioners of public opinion polling believed that polls were a tool that could significantly enhance American democracy; however, both the methodology and concept of public opinion polling have been heavily criticized since the introduction of polls. The link between the beginnings of polling and the discussions about the contours of American democracy was neglected for quite a long time.

Keywords: Public opinion polling; democracy; James Bryce; Walter Lippmann; John Dewey; George Gallup

Vědecká metoda zkoumání veřejného mínění byla vyvinuta ve Spojených státech amerických ve 30. letech minulého století. Za jejího zakladatele je považován americký profesor žurnalistiky George Gallup, který v roce 1935 založil Americký institut pro výzkum veřejného mínění (*American Institut of Public Opinion*) – první specializovanou novinovou agenturou poskytující pravidelné zprávy o názorech veřejnosti; za počátečním rozvojem metodologie politických průzkumů však stojí také Elmo Roper a Archibald Crossley (Crespi, 1989, pp. 1–16).

Gallup, Roper a Crossley měli zkušenosti s marketingovým průzkumem a znalosti statistických metod, v roce 1936 byli proto různými novinami a zpravodajskými agenturami vyzváni, aby v souvislosti s blížícími se prezidentskými volbami provedli sérii průzkumů veřejného mínění s cílem předpovědět nadcházejícího prezidenta. Jejich průzkumy však oproti do té doby používaným tzv. slaměným hlasováním neměly cha-

* Tento text vznikl v rámci programu PRVOUK P07, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze.

rakter ankety, nýbrž se zakládaly na malém, avšak reprezentativním vzorku respondentů (Crespi, 1989, pp. 1–16).

Všichni tři zmínění výzkumníci na základě výsledků svých průzkumů nezávisle na sobě došli k závěru, že tehdejší americký prezident Franklin D. Roosevelt obhájí své křeslo i v prezidentských volbách v roce 1936. Jejich výsledky se významně odlišovaly od predikce časopisu *Literary Digest*, který na základě svých předvolebních anket úspěšně určil každého nadcházejícího amerického prezidenta od roku 1920, tehdy však mylně přiřkl vítězství Alfredu Landonovi. To otevřelo cestu uznání předvolebním průzkumům a ocenění jejich metodologie. Obhájená metoda kvótního výběru respondentů byla pak pro svůj charakter označena za první vědecky spolehlivý nástroj měření veřejného mínění, její užívání v médiích i jiných státech se rychle rozšířilo; rozšířila se však i kritika metody samotné (Crespi, 1989, pp. 1–16, viz také Warren, 2001, pp. 84–95).

Dnes jsou průzkumy veřejného mínění považovány za běžnou součást zpravodajství, jejich závěry jsou v médiích často citovány osamocené či jako podpůrný prostředek mediovaných sdělení. Již od počátku uvedení průzkumů jsou v souvislosti s propagandou zkoumány dopady prezentace jejich výsledků na širokou veřejnost, apeluje se také na dodržování standardů způsobu jejich publikování v médiích. Zavedení politických průzkumů nicméně nebylo výsledkem poptávky médií – jejich úvod byl primárně výsledkem diskuzí o roli veřejnosti v politické sféře, které byly v americkém demokratickém prostředí velmi živé již od založení Spojených států v roce 1776 (např. Lippmann, 1998, pp. 280–287; Crespi, 1997, pp. 111–137). Nepřímým produktem těchto diskuzí byl vznik slaměných hlasování, která zejména ke konci 19. století získala na velké popularitě (Smith, 1990; Herbst, 1995).¹ Jejich výsledky však byly velmi nepřesné, slaměná hlasování se proto netěšila velké důvěře a jejich předpovědi tedy nebyly akademiky působícími v Americe zohledňovány (Warren, 2001, p. 85), přestože již v této době se myslitelé ve svých pracích po nástroji schopném věrohodně nálady veřejnosti zachytit dovolávali.

Cílem následujícího textu je představit počátky politických průzkumů s důrazem na společensko-politické podmínky, které jejich vznik umožňovaly a vyžadovaly. První část textu se soustředí na rozvažování o politické participaci veřejnosti, které vzniku průzkumů předcházelo – a to s ohledem na jeho návaznost na evropskou filosofickou a výzkumnou tradici, druhá část textu je zaměřena na argumenty myslitelů zrazujících od užívání politických průzkumů, které pramenily z jejich přesvědčení o nekompetentnosti voličů racionálně o veřejných otázkách rozhodovat, a na reakce prvních výzkumníků na kritiku průzkumů. Ti v nich spatřovali podpůrný nástroj demokracie, který širokou veřejnost dokáže do procesu politického rozhodování aktivně zapojit; ačkoli již oni si také uvědomovali možnost jejich zneužití v demokratických i nedemokratických politických režimech (Gallup & Rae, 1940). Právě diskuze o průzkumech veřejného mínění v kontextu normativních demokratických teorií je však v textech pojednávajících o počátcích průzkumů veřejného mínění často opomíjena, také v americkém prostředí od 40. let 20. století upadla do pozadí a předmětem zájmu amerických výzkumníků se stala až v průběhu let 80. (Korzi, 2000).

¹ Slaměná hlasování vznikla v USA na počátku 19. století a jsou považována za nevědeckou formu politických průzkumů. Byla vedena především před volbami, kdy byli namátkou vybraní občané dotazováni, koho budou v nadcházejících volbách volit. Výsledky těchto anket byly často politickými stranami užívány za účelem zvýšení podpory určitých kandidátů (Herbst, 1995).

Rané úvahy o roli veřejnosti při správě státu a vlivu tisku na veřejné mínění

Diskuze o politické participaci veřejnosti a názory, že kolektivní mínění by mělo být prvkem legitimizujícím vládu, se objevují již v antickém Řecku, kde byla ustavena první demokracie, nejvyspělejší okolo 5. století před naším letopočtem (ačkoli přístup do ní byl některým společenským skupinám upřen); již v antice mělo na politickou sféru obecné mínění značný vliv (Soukalová, 2015, pp. 98–99). V prostředí starověkého Řecka působili sofisté (Tretera, 2002, pp. 69–71), od nichž pochází první formulace teorie společenské smlouvy, v jejímž rámci byly později úvahy o politické participaci lidu a roli vlády rozvíjeny (Cole, 1923). Vymezení dvou opačných pólů těchto úvah přitom spadá do stejného prostředí a doby – představují je odlišné myšlenky Platóna (427–347 př. n. l.) a Aristotela (384–322 př. n. l.). Oproti Platónovu učení o ideálním státu, který nese mnohé rysy totalitního systému a reflektuje jeho přesvědčení o přirozené nerovnosti lidí, v němž „vláda v obci přirozeně náleží těm, kdo zosobňují moudrost – a to jsou filosofové“ (Tretera, 2002, p. 92), totiž jeho žák i nejvýraznější kritik Aristoteles zastával názor, že skupina je moudřejší než jednotlivec, protože vyššího poznání je možné dosáhnout pouze propojením neúplných vědomostí jednotlivců a jejich individuální moudrosti; vládu Aristoteles navíc striktně nepřikl jen určité jedné skupině osob (Crespi, 1997, p. 111; Tretera, 2002, p. 93). Právě kontrastní pozice těchto dvou antických filosofů tvoří jádro následných diskuzí o politické participaci lidu v demokratickém režimu, historicky byly rozvíjeny v kontextu teorií danými společensko-politickými podmínkami. Otázkou politické participace lidu se například v rámci svých specifických pojetí teorie společenské smlouvy významně zabývali klasičtí novověcí filosofové Thomas Hobbes (1588–1679), John Locke (1632–1704) a Jean-Jacques Rousseau (1712–1778).

Thomas Hobbes zastával názor, že původní společenská smlouva vyšla ze všech lidí, kteří tvoří stát, avšak členové společnosti se podle něj dále shodli, že vládu státu svěří jen určitým osobám. Lid je podle něj přirozeně svrchovaný, společenskou smlouvou však svou svrchovanost odcizil a svou moc navždy svěřil vládě. Pro Hobbesa je jakákoli vláda lepší než anarchie; členové společnosti jsou podle něj zavázáni společenskou smlouvou k tomu, aby poslouchali vládce za každé situace nezávisle na tom, vládne-li špatně, či dobře. Společenská smlouva tedy lid zavazuje k pasivní poslušnosti (Cole, 1923).

Koncept společenské smlouvy dále rozvíjel John Locke (1632–1704), ten však udržitelnost společenské smlouvy spatřuje v mlčenlivém souhlasu lidu. Vláda je vždy závislá na svolení svých poddaných, protože stát existuje převážně proto, aby chránil jejich život a jmění (Cole, 1923).

Na Lockův koncept společenské smlouvy navazuje Jean-Jacques Rousseau, jehož filosofie představovala přelom mezi tradiční středověkou filosofií a moderní filosofií státu. Ve svém díle „*O společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva*“ z roku 1762 se zabýval myšlenkou, jak vybudovat racionální demokratickou společnost, která by vedla k politické svobodě a „*osvobodila by člověka z okovů, do nichž jej spoutala*“ (Rousseau, 2002, p. 12). Podle Rousseaua je společenská smlouva základním prvkem každé legitimní společnosti, jež občany státu dovede k politické svobodě. Společenská smlouva se podle něj realizuje mezi všemi členy daného státu, do vedení státu se pak promítá skrze obecnou vůli lidu. Ta by vždy měla být rozhodující, zákony by měly být projevem jejího přání.

Vláda by obecnou vůlí lidu měla uvádět v praxi; existuje pouze z milosti lidu a může jím být kdykoli odvolána (Rousseau, 2002, pp. 34–73). Lid by měl tedy projevovat *aktivní souhlas*, který by měl být ustanoven zákonem.

Rousseauův názor vychází z obdivu k městským státům existujícím v antickém Řecku a z dobového kontextu, kdy reprezentativní vláda demokraticky nefungovala. Dosažení ryzího demokratického uspořádání považoval za nereálné, čiré demokracii se však podle Rousseaua mohly přiblížit svobodné městské státy, například jeho rodné město Ženeva či Bern, v nichž jediných se podle jeho názoru mohla obecná vůle a svrchovanost lidu naplno rozvinout (Cole, 1923).

Britský politik a filosof Edmund Burke (1729–1797) osvícenské názory prezentované v díle Jean-Jacquesa Rousseaua nesdílel. Svoboda jako přirozené právo pocházející od Boha je podle jeho názoru zprostředkována skrze ustavené, předepsané zákony společnosti, jež jsou nejlépe demonstrovány vlastnickými právy. Prosazoval proto vládu aristokratů, kteří se o ústavní práva budou starat stejně dobře jako o svůj majetek. Nicméně majetek není jediná podmínka svobody, musí být doplněn o vhodné vzdělání. Vláda by tedy měla být tvořena z „džentlmenů“, jejichž charakter reflektuje propojení ctností pramenících z patřičného společenského postavení a vzdělání. Vládu Burke považoval za duši společenského uskupení, bez níž neexistuje ani člověk, ani národ. Měla by být silná a politické změny by měly vycházet z ní samotné; neměly by být založeny na tvrzení, že pouze vůle většiny je legitimním hybatelem politických změn (Ritchie, 1992).

Dopady vlády většiny ve svém díle „*Demokracie v Americe*“ z roku 1835 zkoumal francouzský myslitel Alexis de Tocqueville (1805–1859), který studoval tehdejší fungování americké demokracie a upozornil na hrozící nebezpečí proměny demokratické vlády v „tyrání většiny“. Právě v této souvislosti ve svém díle zmiňoval veřejné mínění a úlohu tisku, jemuž názory veřejnosti významně podléhají. Za největší problém moderních společností de Tocqueville považoval právě otázku, jak se svobodou tisku nakládat (de Tocqueville, 2010, p. 289), protože noviny jsou podle něj nástroj páchající dobro i zlo, bez něhož by svoboda ve společnosti mohla existovat jen stěží, který však přímo k nestabilitě společnosti přispívá a může být snadno zneužit politickou autoritou jako nástroj propagandy.

Oproti Francii byl dle de Tocquevilla novinový průmysl ve Spojených státech rozvinutější, avšak méně kvalitní. Noviny nebyly regulovány centrální vládou a přenášely „politický život“ do všech koutů země; nicméně i tak v nich panovala cenzura a přes sdílené přesvědčení v amerických politických vědách, že mnohost novin neutralizuje jejich vliv, de Tocqueville upozorňoval na téměř nepřekonatelný vliv tisku na veřejnost – pokud se více novin spojí a zaměří se stejným směrem, veřejné mínění nakonec jejich tlaku podlehne. V souvislosti s novinami také poukázal na převahu většinového názoru, který nakonec hlas menšiny umlčí (de Tocqueville, 2010, pp. 289–301), jenž nazval „tyrání většiny“. Tento jev považoval v americké společnosti za patrný, nikoli plně probíhající, do budoucna by však podle de Tocquevilla mohl být zdrojem politické nestability – americké politické uspořádání totiž podle něj nemělo vybudované žádné institucionální prostředky zabraňující, aby se občané stali otroky většinových vášní (de Tocqueville, 2010, pp. 404–429).

Iracionální vášně lidu byly předmětem knihy „*Psychologie davu*“ francouzského sociálního psychologa Gustava Le Bona (1841–1931) vydané ve francouzštině v roce 1895.

Ten ve svém díle tvrdil, že lidstvo prochází proměnou spojenou s úpadkem tradičních společenských norem a vědecko-technickým pokrokem, která jej žene do nové epochy, věku davů (Le Bon, 2001, p. 7).

Le Bon zkoumal především psychologickou povahu davů, proč se osobnostní rysy jednotlivců v davu rozpouštějí a formují přechodnou „duši davu“, jejíž pocity a jednání mohou být od vnitřního přesvědčení jednotlivců rozdílné (Le Bon, 2001, pp. 13–15). Nicméně davy se Le Bon nezabýval izolovaně, zkoumal také jejich vliv v politické sféře. Přechodné a iracionální názory davů podle něj začínají mít v řešení politických otázek výrazný vliv, vláda i noviny bedlivě sledují nálady davů i jejich reakce na nová politická opatření, nikdo je však neřídí. Nedostatečné vedení davů ovládaných iracionálními vášněmi spolu s přemírou různých názorů prezentovaných novinami vede k lhotejnosti signalizující úpadek společnosti; lhotejnost a přemíra informací ovšem také zabraňuje, aby snadno ovlivnitelné davy upadly do rukou tyranské vlády (Le Bon, 2001, pp. 86–89).

Právě přemíra informací prezentovaných v médiích představuje styčný bod propojující zájem Jamese Bryce, Waltera Lippmanna, Johna Deweyho i George Gallupa na nalezení nástroje, pomocí něhož by bylo možné sociální realitu ve společnosti zachytit objektivně. Jejich názory na úlohu veřejnosti v politickém procesu se však lišily, přičemž také odrážely další důvody, které je k hledání tohoto nástroje vedly; pro některé z těchto myslitelů představovala inspiraci právě v Americe svého času velmi populární slaměná hlasování.

Slaměná hlasování a první systematické studie veřejného mínění v Americe

První šetření na americké půdě jsou připisována její vládě, která tak neformálně získávala údaje o roční zemědělské produkci (Warren, 2001, p. 84). Zájem na získání informací o politických preferencích pak vyvstal ve 20. letech 19. století, což bylo spjaté s rozdělením vládnoucí Federalistické strany a zformováním Demokraticky-republikánské strany, které vedlo k reformě prezidentských voleb a demokratizaci amerického politického systému.² Právě v napjaté situaci před prezidentskými volbami byla v roce 1824 vedena první slaměná hlasování; avšak již v této době se také objevila jejich kritika (viz Smith, 1990), která poté převládala po celý zbytek 19. století, a především v akademických kruzích byly výsledky slaměných hlasování vnímány spíše jako vtip (Warren, 2001, p. 85). Přesto ke konci století začala být slaměná hlasování hojně vedena také novinami, které jejich výsledky před volbami publikovaly i několikrát do týdne. Noviny navíc tiskly nejen výsledky slaměných hlasování vedené svými reportéry, ale i výsledky obdržené od svých čtenářů, přičemž některé byly zaslány za účelem podpory preferovaných politiků (Herbst, 1995). Nejspíše proto slaměná hlasování v prvních dílech zabývajících se veřejným míněním na konci 19. a počátku 20. století povětšinou zmíněna nejsou, ačkoli jejich autoři metody pro zjišťování nálad veřejnosti z různých důvodů hledali.

² Americká Ústava byla zakladateli v roce 1776 zformulována po vzoru britské konstituční monarchie. Jejich primárním cílem bylo vytvořit Unii a vymanit se z podmanění britského panovníka Jiřího III., nikoli vytvoření demokratického politického systému. Počátkům Spojených států tedy dominovala vláda aristokratů, „džentlmenů“ (Bryce, 1995, pp. 17–27; Lippmann, 1998, pp. 280–287, viz také Crespi, 1997, pp. 111–137).

Za první komplexní studii chápající veřejné mínění jako klíčový prvek demokracie je považováno dílo Jamese Bryce „*Americké společenství*“ (*The American Commonwealth*), které bylo poprvé vydáno v roce 1888 (Korzi, 2000). Bryce zkoumá americké demokratické zřízení a porovnává ho s tehdejšími státy Evropy, zejména s Anglií, protože byla modelem pro americkou Ústavu (Bryce, 1995, p. 30) a podle Bryce byla mezi státy západní Evropy zemí s nejdelší tradicí veřejného rozvažování o politických otázkách (Bryce, 1995, p. 971).

Bryce ve svém díle (1995) podává ucelený obraz o společensko-politické situaci panující v Americe od roku 1870, kdy ji poprvé navštívil. Podrobně v něm vysvětluje fungování jednotlivých orgánů federální vlády, vlád jednotlivých států, lokálních městských vlád i dalších sociálních organizací a institucí, které měly přímý vliv na politické rozhodování. Mimo univerzity a vzdělání tak například popisuje strukturu a roli právnických profesí či železničních společností, velmi detailně se pak soustředí právě na veřejné mínění, jeho formování i působení na politickou sféru americké společnosti. Velká část díla vychází z Brycova subjektivního hodnocení založeného na jeho zkušenostech z dlouhodobých pobytů v Americe, které on sám dílu „*Demokracie v Americe*“ Alexise de Tocquevilla velmi vytýkal (McDowell, 1995); avšak právě snaha o hluboké poznání povahy tamních obyvatel a jejich uvažování v širším politicko-sociálním kontextu americké společnosti, které pramenilo z Brycova zájmu podat ucelený obrázek o jejich charakteristických rysech, byla stěžejní pro napsání dvanácti kapitol o veřejném mínění čítajících více než sto stran.

Brycův velký zájem o studium veřejného mínění vzešel zejména z jeho přesvědčení, že veřejné mínění je fundamentální složka politické sféry a základ každého politického režimu. Veřejné mínění považuje za produkt vzájemných interakcí a komunikace mezi lidmi, zároveň s ním však nakládá jako s nadindividuální entitou, která se v despotických režimech tiše vládnoucím elitám podvoluje, postupně však nabývá na uvědomění, síle ústící v aktivní politickou participaci na správě země. Každá vláda je tedy podle Bryce závislá na souhlasu a podpoře veřejného mínění, jehož charakter se spolu s politickým režimem proměňuje a s postupnou demokratizací se z pasivní složky politického režimu stává aktivní. To je předmětem jeho teorie o čtyřech stádiích vývoje veřejného mínění, v níž se zrcadlí rozdílné pozice klasických filosofů společenské smlouvy; přičemž čtvrtého stádia, kdy bude veřejné mínění vždy dohledatelné, ještě nebylo dosaženo (Bryce, 1995, pp. 916–922). Přestože čtvrté stadium je spíše utopistickým přáním Bryce, vykreslení přechodu od pasivního po aktivní veřejné mínění se zakládá na studiu různých režimů rozkládajících se na různých kontinentech v různých historických obdobích vývoje lidstva, což jí patrně dodává na věrohodnosti a do určité míry je možné ji aplikovat i dnes.

Čtyři stádia Bryce vymezil i v procesu formování *aktivního* veřejného mínění (Bryce, 1995, pp. 909–911), který popsal na základě pozorování americké společnosti. Jeho analýza vychází odspodu, od občanů, přičemž důraz klade na lidské interakce a způsoby, jimiž je mínění mezi lidmi vyměňováno a přenášeno (tisk, veřejná shromáždění či například profesní asociace) a které slouží jako prostředek k vyjádření názorů i existujících tendencí ve společnosti. Protože podle Bryce „*(n)ázor vytváří názor*“ a lidé mají sklony převažující názory ve společnosti následovat, jsou tyto způsoby pro další rozvoj a rozšiřování názorů lidí určující (Bryce, 1995, p. 929).³

³ „*Opinion makes opinion.*“

Při formování aktivního veřejného mínění v Americe Bryce vyzdvihoval zejména roli tisku, přičemž ve své analýze doplnil mnoho názorů a otázek rozpracovaných de Tocquevillem. Noviny podle Bryce vyvažovaly prostorovou roztroušenost obyvatelstva a podporovaly veřejnou diskuzi, která byla v anglické, z většího procenta městské společnosti zprostředkována přímou komunikací. Americký tisk podle něj informoval komplexněji a vzhledem ke své rozmanitosti byl méně náchylný k propagaci názorů jedné politické strany než tisk anglický. Přes svou komplexnost a roli „hlídacího psa“ (Bryce, 1995, p. 930) však americký tisk politikům neposkytoval opravdové názory lidu, avšak spíše domněnky novinářů o převažujícím veřejném mínění mezi občany. Stejně jako de Tocqueville navíc Bryce upozorňoval na senzacechtivou povahu amerických novinářů. Bryce tudíž noviny nepovažoval za prostředek, který by byl schopen přesně reflektovat názory občanů a pomohl by politikům identifikovat dominantní politické názory ve společnosti; nepovažoval je ani za prostředek, který by americkým voličům poskytl dostatek informací o věcech veřejných, o nichž mají na úrovni jednotlivých států přímo rozhodovat (Bryce, 1995, pp. 929–938).

Politické znalosti průměrného amerického voliče pokládal za vyšší než evropského (Bryce, p. 942), přesto celkovou informovanost i politické vzdělání amerických občanů vzhledem k nutnosti činit politická rozhodnutí vycházející z demokratického systému považoval za nedostatečné. Oproti tradiční demokratické teorii předpokládající, že každý občan má svůj vlastní názor, Bryce v názorech Američanů identifikoval jen málo individuality. Veřejné mínění v Americe podle něj bylo relativně uniformní, k podpoře určité politické strany občany vede jen pár dominantních názorů, jež se často zakládají na dvou či třech chytlavých frázích, výrazný vliv na ně také mají lidské pocity (Bryce, 1995, pp. 909–915). Ačkoli téměř každý člověk pokládá své názory za své individuální mínění, Bryce upozorňoval že „*mu bylo řečeno, co si má myslet a proč si to má myslet. Důvody mu byly doručeny zvenčí a diskuze mu je vryla do myslí*“ (Bryce, 1995, p. 911).⁴ Ve své analýze se na několika místech dotkl problematiky manipulace a propagandy, nikde ji však více nerozpracoval.

Bryce odmítl de Tocquevillův názor o existenci tyranie většiny ve Spojených státech (Bryce, 1995, pp. 991–992), nicméně s tímto konceptem na několika místech textu v pozmeněné podobě pracuje. Spíše než na nátlak majority však poukazoval na ochotu minoritních skupin podvolit se, *pasivně se odevzdat davu*, což viděl jako možné úskalí demokratického režimu pramenící z pocitu nevýznamnosti individuální snahy (Bryce, 1995, pp. 994–1002).⁵ Zejména prezidentské volby byly vždy obdobím, kdy se veřejnost upínala na politickou sféru, a i přes svůj dvoukolový charakter bylo období prezidentských voleb vnímáno jako doba, kdy lid může vyjádřit svůj názor.

Bryce k americkému demokratickému politickému systému vzhlížel. Považoval jej za experiment, jehož směrem se budou ostatní státy nuceny ubrat také (Bryce, 1995, p. 1), snažil se však vylíčit i jeho stinné stránky a možné hrozby. Za nejslabší stránku „vlády mínění“ považoval obtíže spojené se získáním politických názorů lidu v období mezi volbami, občanům také podle něj chyběl prostředek, pomocí něhož by mohl rychle a úplně vyjádřit svou vůli (Bryce, 1995, pp. 1003–1004). Již Bryce tedy hledal nástroj, který by

⁴ „He has been told what to think, and why to think it. Arguments have been supplied to him from without, and controversy has imbedded them in his mind.“

⁵ V anglickém originále Bryce tento jev označuje jako „the fatalism of the multitude“.

názory občanů a politiků mohl propojit, aby občané získali přehled o panujícím mínění ve společnosti, byli informovanější či na politicko-společenskou situaci mohli reagovat pohotověji a politici mohli hlas lidu prosadit, jeho přání realizovat.

Úvahy o roli veřejnosti v politickém procesu rozhodování na počátku 20. století

Brycovo dílo ovlivnilo téměř všechny další americké myslitele rozvažující o politické participaci veřejnosti na počátku 20. století. Jejich tvorba nicméně zahrnovala i změny, které se v americké společnosti od napsání Brycova díla odehrály. Americké území bylo rozšířeno o další státy, což spolu s výrazným přírůstkem imigrantů způsobilo významný nárůst americké populace a odrazilo se v její socioekonomické struktuře.⁶ Několika úpravám podlela také americká Ústava, navíc došlo k dalšímu rozvoji komunikačních médií – významným komunikačním prostředkem se mimo novin a telegrafu stalo rádio, rozšířilo se i používání telefonu (McDowell, 1995, xii). Zejména po zkušenostech z první světové války se v kontextu technického pokroku a úvah o roli veřejnosti v politické sféře do středu pozornosti mnoha sociálních vědců dostala propaganda a její vliv na společnost (Sproule, 1997, pp. 16–19).

Na Bryce v roce 1913 přímo navázal Abbott Lawrence Lowell dílem „*Veřejné mínění a lidová vláda*“ (*Public Opinion and Popular Government*). Lowell rozpracoval mnoho otázek položených Brycem; byl také první americký občan, který se roli veřejného mínění v politickém procesu snažil systematicky zkoumat. Veřejnému mínění přisuzoval význačné místo, nicméně pravomoci lidu rozhodovat nad politickými otázkami by podle něj měly být omezeny; právě nad jejich šíří se v souvislosti s určením *pravého a falešného* veřejného mínění Lowell v knize zamýšlel (Korzi, 2000).

Otázka omezení pravomocí veřejného mínění je nejvíce diskutována v souvislosti s dílem Waltera Lippmanna, který bývá považován za jejího nejvýraznějšího propagátora na počátku 20. století (Crespi, 1997, p. 114). Stejně jako Bryce také Lippmann ve svém díle „*Veřejné mínění*“ (*Public Opinion*) publikovaném v roce 1922 volal po objektivním zachycení a měření sociální reality, v této souvislosti se dokonce dotkl problematiky výběru vzorku zkoumaných respondentů (Lippmann, 1998, p. 148). Nicméně studium statistiky a metod tehdy prováděných dotazníkových výzkumných šetření bylo nad rámec zaměření jeho knihy o veřejném mínění a demokracii, která se zakládala na studiu americké společnosti, role amerického novinového průmyslu i mnoha historických událostí, filosofických či psychologických knih. Právě psychologický přístup Lippmanna výrazně odlišuje od prací jeho současníků (Korzi, 2000), nejvíce pozornosti však vzbudila jeho myšlenka o proměně fungování zastupitelské demokracie a roli veřejnosti v politickém procesu.

Lippmann upozorňoval na nepřímý charakter lidského poznání sociální reality a tvrdil, že jedinci myslí a jednají na základě mentálních reprezentací, jež si o světě a konkrétních událostech sami utvoří nebo které si vlivem vnějšího prostředí osvojí. Klíčový

⁶ V období prvního vydání Brycovy knihy, tedy v 80. letech 19. století, Spojené státy zahrnovaly 38 států a čítaly 60 milionů obyvatel, při sčítání lidu v roce 1920 měly již států 48 a počet jejich obyvatel vzrostl na 105 milionů (McDowell, 1995, xii).

je přitom pojem „stereotyp“, jenž lidem pomáhá zmapovat svět, avšak je i zdrojem jeho zkreslení, a pojem „pseudoprostředí“, kterým označuje vazbu mezi objektivní realitou a jedincovým subjektivním vnímáním reality. Analytik veřejného mínění by podle něj měl tuto vazbu zkoumat i ve vztahu k lidskému jednání, které ze subjektivního vnímání skutečnosti plyne (Lippmann, 1998, p. 16), protože *„kdyby byla vazba mezi realitou a lidskou odpovědí přímá a bezprostřední místo nepřímá a odvozená, vážavost a neúspěch by byly neznámé“* (Lippmann, 1998, p. 27), čímž Lippmann poukazoval na podmíněnost politického rozhodování jedinců internalizovanými mentálními reprezentacemi, které se nezakládají na objektivních faktech o sociální realitě.⁷

Ve své knize *„Veřejné mínění“* formuloval definici pojmu samotného jen vágně. Za veřejné mínění pokládal mentální reprezentace jedinců a stereotypy, které jsou člověku přenášeny z vnějšího prostředí; avšak mluvil-li o tomto fenoménu ve smyslu Le Bonovy kolektivní duše či jako o vyjádření většinové vůle národa, jednají-li jedinci ve jménu určité skupiny, označoval je velkými písmeny (Lippmann, 1998, p. 29). Právě *Veřejné mínění* bylo v jeho době považováno za prvotního hybatele demokracie (Lippmann, 1998, p. 253).

Mentální reprezentace a stereotypy jsou také základem Lippmannova výkladu vlivu propagandy a cenzury na americkou společnost, které v další části knihy na pozadí výkladu různých forem demokracie a socialistických teorií přechází v úvahy o možnosti vytvoření objektivně informované společnosti a návrhy na proměnu sociální vědy i fungování reprezentativní demokracie. Propaganda může být podle Lippmanna účinná, pouze pokud mezi veřejností a danou událostí existuje nějaká informační bariéra, vždy proto propagandě předchází určitá forma cenzury (Lippmann, 1998, p. 43). Fyzická či jiná informační bariéra mezi příjemci a jejich okolím je také základem jeho domněnky, že demokracie, jak historie ukazuje, může dobře fungovat na malém izolovaném území, například ve venkovské obci, kde mají jedinci bezprostřední a přímý přístup k informacím o svém okolí (Lippmann, 1998, p. 270), nemůže však podle něj efektivně fungovat na úrovni americké federace, kde je přímé a komplexní poznání sociální reality nedosažitelné, brání mu omezení rozličného charakteru (fyzická, sociální či politická). Tato omezení vytváří prostor pro cirkulaci zavádějících či klamných informací, který hojně využívají osoby snažící se veřejnost informovat mylně (Lippmann, 1998, p. 76). Pod vlivem propagandy podle Lippmanna nabyly staré ustálené představy světa proměnlivou povahu, již tedy není možné věřit v původní dogma demokracie, že znalost potřebná pro řízení veřejných a lidských otázek vyvstává spontánně z lidského nitra. Politické přesvědčování se stalo uměním, poptávka po znalostech a schopnostech vedoucích k získání souhlasu většiny bude mezi politiky do budoucna vzrůstat (Lippmann, 1998, pp. 248–249). Na základě studia různých demokratických teorií tedy Lippmann tvrdí, že *„demokracie ve své původní formě nikdy nečelila problému, který nastává, protože představy mající lidé ve svých myšlenkách ne vždy korespondují s okolním světem“* (Lippmann, 1998, pp. 30–31).⁸

Lippmann upozorňuje na přemíru informací ve společnosti, které však přinášejí pouze subjektivní hodnocení společenské situace. Stejně jako Bryce tvrdí, že člověk ani nemá

⁷ „If the connection between reality and human response were direct and immediate, rather than indirect and inferred, indecision and failure would be unknown.“

⁸ „Democracy in its original form never seriously faced the problem which arises because the pictures inside people's heads do not automatically correspond with the world outside.“

tolik volného času a prostředků, aby si mohl objektivní informace shánět. Navíc podle něj sofistikované studie o novinovém průmyslu, fenoménu veřejného mínění i o procesu získávání informací na straně voličů a jejich politickém rozhodování chybí. Teoretici demokracie totiž vždy předpokládali, že voliči jsou rozumní, vzdělaní a informovaní, budou tedy hlasovat pro pravdu a dobro všech; Lippmann však zažitě představy klasických teoretiků demokracie o společných zájmech či racionálních, informovaných voličích nesdílel a upozorňoval, že v kontextu moderní americké společnosti je třeba kriticky zkoumat i předpoklady klasické demokratické teorie (Lippmann, 1998, pp. 253–320).

Lippmann tvrdil, že k novinám demokraté vzhlížejí jako k léku schopnému vyřešit vlastní nedostatky demokratického systému, avšak ekonomické zájmy vlastníků novin i jejich zaměstnanců reflektují, a nevyhnutelně také podporují, špatnou organizaci společnosti a veřejného mínění (Lippmann, 1998, p. 32). Na noviny bylo podle něj nahlíženo jako na orgán přímé demokracie, jenž přinese informace, které společnost postrádá, protože si neztřídila instituce schopné znalosti získávat a šířit (Lippmann, 1998, p. 363). Nicméně novináři jsou závislí na svých čtenářích i zaměstnavatelích, na jejich názorech a zájmech, nemají ani čas sofistikované analýzy provádět. Noviny tedy tímto prostředkem být ze své podstaty nemohou (Lippmann, 1998, pp. 358–365). Proto v závěru své knihy Lippmann vybízí k využití teoretických znalostí sociálního výzkumu pro rozvoj metod vedoucích k získávání přesnějších poznatků o společenské realitě i její komplexní povaze, což ústí v myšlenku vytvoření nezávislého poradního orgánu vlády složeného z expertů, který by sociální realitu zkoumal kontinuálně a nezávisle, neměl by tudíž možnost dělat konkrétní politická rozhodnutí. Nad rolí veřejnosti se Lippmann také zamýšlel, zejména vyzdvihoval, že by z jednotlivců chtěl tíhu rozhodování a vyhledávání informací odebrat, nicméně o konkrétní úloze voličů a rozsahu jejich rozhodovacích pravomocí se vyjádřil jen mlhavě.

Kompetence voličů a problematiku reprezentativní demokracie však rozpracoval v navazující knize „*Přelud veřejnosti*“ (*The Phantom Public*) z roku 1925, v níž se explicitně vyjadřuje, že ideál všemocných voličů schopných rozhodovat o všech věcech veřejných je s ohledem na jejich neznalost mylný, nedosažitelný (Lippmann, 1930, p. 39); mluvit o veřejnosti, která by byla schopná řídit vládní politiku, proto považoval jako mluvit o přeludu – fantomu (Lippmann, 1930, p. 75).⁹

Veřejné mínění zde považuje za souhrn názorů, které se navzájem ovlivňují a jsou vyjádřeny volbou (Lippmann, 1930, p. 55); nicméně sdružení názorů neinformovaných jedinců podle něj nevytvoří efektivní politickou moc schopnou plynulého a koordinovaného řízení veřejných otázek (Lippmann, 1930, p. 39). Upozorňuje, že občané vlastně během voleb ani zákony nevytváří, nevyjadřují ani své pocity či opravdová přání; jsou jen občas mobilizováni, aby podpořili, nebo zavrhli zákony a jednotlivce, kteří rozhodují. Lidé tudíž neřídí politickou sféru kontinuálně, jen občas intervenují (Lippmann, 1930, pp. 61–62).

Veřejnému mínění jako aktivní síle váhu v politické sféře neupírá. Tvrdí například, že ačkoli zákony veřejné mínění nevytváří, může napomoci utvořit prostředí pro jejich vznik – přikloní-li se však přes svou iracionální povahu na správnou stranu. Avšak tuto moc veřejné mínění většinou dokáže uplatnit pouze v době krizí, musí být také někým

⁹ Český název knihy je autorčin vlastní překlad.

mobilizováno. Napomoci vytvořit vhodné prostředí pro společenskou změnu tudíž pokládá za maximum, co veřejné mínění může udělat. Přímá vláda veřejného mínění podle něj vede buď k selhání, nebo k tyranii. Vládu by proto svěřil odborníkům, kteří jsou způsobilí řešit problémy profesionálně. Pokud nebudou schopni vypracovat návrh na řešení tohoto problému, zasáhnou vládní úředníci. Pokud úředníci selžou, daná otázka začne být ovlivňována veřejným míněním (Lippmann, 1930, pp. 69–73).

Pro svůj názor na utvoření vlády odborníků a omezení pravomocí veřejnosti byl Lippmann mnohými označován za elitistu (např. Curtis, 1998, p. xx; Crespi, 1997; Warren, 2001); kupříkladu Schudson však upozorňuje, že Lippmannovy knihy nebyly čteny nezaujatě (Schudson, 2008).¹⁰ Ačkoli má jeho dílo nevysvětlené pasáže a mezi akademiky vyvolává rozporuplné pocity, mělo významný vliv již po svém uvedení.¹¹ Lippmann nikdy nebyl anti-demokratický (Curtis, 1998, p. xix), především se snažil zkoumat, zdali konkrétní občanská volba voličů, jež mají rozličné cíle a jejichž znalosti společenskopolitické reality jsou subjektivní a nahodilé stejně jako jejich aktivita směřující k vyhledání vhodných informací, může v kontextu médií ovládanými mocensko-ekonomickými zájmy vést v jednotně směřující a spravedlivou demokracii i racionálně orientovanou veřejnou politiku, kde zájmy jednotlivců v duchu známé myšlenky Adama Smitha povedou také v politické sféře ke všeobecnému blahu. Stěžejní pro jeho dílo bylo tedy studium novinového průmyslu a otázka, jak informace, na jejichž základě budou politická rozhodnutí přijímána, zobjektivizovat, zkomplexnit a efektivně do politického systému demokratické společnosti zakomponovat.

Stěžejní myšlenky Lippmanna vyložené v knize „*Veřejné mínění*“ a „*Přelud veřejnosti*“ se výrazně promítly do úvah o veřejnosti a demokracii filosofa Johna Deweyho, které v roce 1927 publikoval pod názvem „*Veřejnost a její problémy*“ (*The Public and its Problems*). Dewey nikde v knize otevřeně s Lippmannem nepolemizuje, a ačkoli Deweyho analýza veřejnosti nemá psychoanalytický podtext, Lippmannovy úvahy jsou jejím solidním základem. To také sám Dewey v knize s úctou k Lippmannově práci přiznává, ačkoli upozorňuje na odlišné závěry pramenící z úvah Lippmannem rozpracovaných (Dewey, 1954, pp. 116–117); Lippmann však na Deweyho dílo v žádné své knize či článku nikdy zpětně nereagoval (Schudson, 2008, p. 2). Mimo vlivu klasických filosofů se v Deweyho díle dále odráží organicismus Herberta Spencera a interakcionismus Charlese Hortona Cooleyho, který býval Deweyho žákem a od něhož Dewey později převzal zejména představu uskupení jedinců komunikujících tváří v tvář (Dewey, 1954, p. 97).

Deweyova definice veřejnosti je postavena na pojmu „transakce“, která plyne ze společné aktivity lidí, jež mívá přímé i nepřímé důsledky (Dewey, 1954, p. 67). Podle Deweyho „(v)řejnost sestává z těch, kteří jsou ovlivněni nepřímými důsledky transakcí do takové šíře, že je považováno za nezbytné se o tyto důsledky systematicky starat“ (Dewey, 1954,

¹⁰ Crespi (1997, s. 113) podotýká, že pojem elitisté i populisté v politické rétorice získal negativní konotaci; pojem elitisté vychází z platónské tradice a vyjadřuje důvěru ve volené politické zástupce, kteří by měli rozhodovat na základě jim svěřených pravomocí ve prospěch lidu; populisté naopak vyvyšují přímou participaci lidu, věří v jeho schopnosti o věcech veřejných rozumně uvažovat, vláda by tudíž měla být podřízena přáním a vůli veřejnosti.

¹¹ Curtis (1998, s. xix) například upozorňoval, že se Lippmann nikdy nevyjádřil k námitkám vzneseným proti nestrannosti expertů – i ti totiž mohou jednat na základě subjektivních mentálních reprezentací, což na jejich zkoumání může mít významný vliv.

pp. 15–16), vytvořit tedy vhodné institucionální zázemí.¹² Ovšem lidé společně vykonávají různé aktivity a různě se sdružují, veřejnost tedy nutně nepředstavuje jeden celek, nýbrž sestává z mnoha veřejností majících různé zájmy (Dewey, 1954, p. 137), jejichž činnost a jednání nepřímou ovlivňují ostatní. Pro existenci státu poté musí existovat oficiální představitelé mající zvláštní moc, tedy vláda; stát tudíž nemůže existovat ani bez veřejnosti, ani bez vlády (Dewey, 1954, p. 67).

Dewey přestal uvažovat o veřejném mínění jako o nadindividuální entitě, pojímá jej jako úsudek o veřejné záležitosti, jenž je utvářen a přijímán těmi, kteří utvářejí veřejnost (Dewey, 1954, p. 177) a téměř vždy o něm mluví v kontextu schopnosti veřejné mínění zjišťovat, zaznamenávat a efektivně získané informace veřejnosti předávat. Ve své době proto považuje za těžké představenou definici naplnit, a to ze dvou důvodů: 1) musely by existovat metody, pomocí kterých by bylo možné veřejné mínění soustavně zkoumat a zaznamenávat, 2) avšak by také musely existovat sofistikované prostředky, pomocí nichž by výsledky tohoto zkoumání byly veřejně publikovány. Noviny za tento nástroj z důvodů téměř totožných s Lippmannovým zkoumáním nepovažuje (Dewey, 1954, pp. 177–184).

Stejně jako Lippmann zastával názor, že zakladatelé amerického demokratického zřízení nedomysleli systém fungování demokracie na území celé federace, protože jejich idea vycházela primárně ze zkušenosti fungování demokracie na území menších správních celků rurálního charakteru (Dewey, 1954, p. 111). Právě nezamýšlené důsledky činnosti jiných lidí, které si lidé zvyklí žít v prostředí vztahů „tváří v tvář“ ani neuvědomují, industrializace a omezená distribuce znalostí a neúplných informací způsobují, že veřejnost je beztvářá, neuchopená; v novém kontextu prostorové provázanosti neexistují ustavené instituce, které by nový stav byly schopné pojmout a nezamýšlené důsledky pramenící z činnosti různých skupin, veřejností regulovat (Dewey, 1954, p. 131).

Oklopuje nás příliš mnoho veřejností a příliš mnoho veřejných starostí, s nimiž za existujících zdrojů nejsme schopni se vypořádat. Problém demokraticky organizované veřejnosti je ve své podstatě především problémem inteligence, a to v podobě, která v předchozích dobách v politických otázkách nemá obdoby (Dewey, 1954, p. 126).¹³

Dewey aktivní participaci veřejnosti na politické sféře podporoval, tvrdil, že již ani není možné vládnout bez ohledu na přání občanů – reprezentativní vláda musí přinejmenším v občanech budit zdání, že je založena na přáních veřejnosti. Aby však veřejnost byla schopná efektivně a plně se do politického rozhodování zapojit, musí nejdříve překonat vzdálenost mezi jednotlivými lokalitami a rozpoznat sebe samu. Řešení spatřoval v rozvoji komunikačních médií a schopnosti i touze znalosti přenášet. Souhlasil také s de Tocquevillovým tvrzením, že demokratický režim jako jediné politické uspořádání vyžaduje erudované občany schopné skrze veřejnou diskuzi dojít ke společným zájmům. Jejich uvědomění však vyžaduje systematické, důkladné zkoumání a zaznamenávání odborníky, Dewey tedy řešení spatřoval také v rozvoji sociálních věd a jejich metod

¹² „The public consists of all those who are affected by indirect consequences of transactions to such an extent that it is deemed necessary to have those consequences systematically cared for.“

¹³ „There are too many publics and too much of public concern for our existing resources to cope with. The problem of a democratically organized public is primarily and essentially an intellectual problem, in a degree to which the political affairs of prior ages offer no parallel.“

(Dewey, 1954, pp. 166–219). Známa a často citovaná je jeho věta: „Člověk, který boty nosí, ví nejlépe, že ho boty tlačí a kde jej tlačí, přestože znalý obuvník je schopen nejlépe vyhodnotit, jak tento problém napravit“ (Dewey, 1954, p. 207).¹⁴

Také Dewey se tedy dovolával po nástroji, který by byl objektivně schopen informace od široké veřejnosti získat, které by mohly být odborníky vyhodnoceny, dále rozšiřovány a použity k efektivnějšímu fungování demokracie. Významnou váhu přitom kladl na rozvoj vědy.

Zavedení politických průzkumů a jejich kritika

Vynalezení vědecké metody ke zkoumání veřejného mínění vycházelo z dlouhodobého rozvažování o vztahu mezi veřejností a demokratickou vládou, Gallup a první průkopníci průzkumů jejich zavedením vlastně realizovali myšlenku, po níž se například dovolával již James Bryce. Nicméně politické průzkumy byly hojně kritizovány již po svém uvedení, přičemž kritika byla směřována jak na metodu samotnou, tak na myšlenku podpory politické participace veřejnosti, již v sobě politické průzkumy zahrnovaly.

Na kritiku průzkumů George Gallup reagoval v roce 1940 v knize „Pulz demokracie“ (*The Pulse of Democracy*), na níž se podílel i Saul Forbes Rae. Gallup a Rae ve svém díle prezentují užitečnost a nutnost zavedení průzkumů pro podporu aktivní participace občanů v demokratické společnosti, reagují také na výhrady, zdali politické průzkumy jsou tím vhodným prostředkem a nemohou se samy stát nástrojem politické manipulace. Ve své knize však také představili své pojetí veřejného mínění a jeho roli v demokratické společnosti.

Veřejné mínění podle Gallupa a Rae pramení z každodenní zkušenosti lidí utvářejících politickou veřejnost a jejich výměny názorů prostřednictvím vzájemných interakcí a komunikace. Skrze debatování a neustálou kritiku se veřejné mínění neustále přeměňuje a formuje, má tedy dynamickou povahu. Dynamickou povahu by však měla mít i sama demokracie, která podle nich vyžaduje neustálé rozvažování na straně občanů, jejich aktivní participaci na politické sféře i vyhledávání informací a schopnost vytvořit si své vlastní názory.

V duchu de Tocquevilla Gallup s Raem tedy tvrdili, že demokracie vyžaduje samovzdělávání, lidé by se na realizaci demokracie měli aktivně podílet a jejich přání by měla být vodítkem politiků pro jejich politická rozhodování (Gallup & Rae, 1940, pp. 3–15). Občané by navíc měli mít možnost vyjádřit svá přání i mimo volby, a také politici by názory veřejnosti měli znát i v období mimo ně, aby mohli přání lidu efektivně následovat. Právě politické průzkumy umožňující nálady a pocity veřejnosti kontinuálně měřit, „mohou napomoci propojit propast mezi lidmi a těmi, kteří jsou odpovědní v jejich jménu rozhodovat“ (Gallup & Rae, 1940, p. 14).¹⁵

V návaznosti na Lippmanna (a nejspíše i Deweyho) Gallup a Rae tvrdí, že reprezentativní demokracie se již neodehrává na malých územích založených na vztazích „tváří

¹⁴ „The man who wears the shoe knows best that it pinches and where it pinches, even if the expert shoemaker is the best judge of how the trouble is to be remedied.“

¹⁵ „New instrument which may help to bridge the gap between the people and those who are responsible for making decisions in their name.“

v tvář“, avšak na velkém území propojeném politickými stranami, asociacemi, novinami, telefonem či filmy. Právě nová komunikační média utvořila prostor, v němž se veřejné mínění rozprostřené po širokém americkém území může vyjadřovat a utvářet, avšak těm, kteří komunikační média ovládají, přinesla také nové možnosti ovlivňování veřejnosti. Gallup a Rae politické průzkumy pokládali za prostředek, který napomůže k rozšíření názorů veřejnosti mezi jí samotnou, což povede k hlubší demokratizaci společnosti. Ve své knize se však zabývali i podstatou veřejného mínění v nedemokratických režimech, a právě průzkumy považují za nástroj, který zamezí, aby stát začal být ovládán jen úzkou skupinou lidí. „(M)usíme naslouchat, co lidé samotní mají na jazyku, protože veřejné mínění může sloužit demokracii, pouze pokud může být vyslyšeno“ (Gallup & Rae, 1940, p. 15).¹⁶ Již oni sami si tedy uvědomovali, že by se průzkumy mohly stát prostředkem sloužícím k politické manipulaci, a to jak v nedemokratických, tak v demokratických státech, protože:

Ať je jeho (vládce – pozn. aut.) hlavním cílem pobídnout veřejné mínění k jasnému a otevřenému projevu, nebo pouze vytvořit „informovanou“ většinu, žádný vládce nemůže zůstat u moci, aniž by nedisponoval informacemi o smýšlení masy lidí (Gallup & Rae, 1940, p. 7).¹⁷

Jeich kniha proto také přinášela odpověď, jak zneužití průzkumů v demokratických režimech zamezit. Aby se nestaly prostředkem nátlakových skupin, měly by být vedeny rozličnými organizacemi. Rozhodně by pravomoci vést je neměla mít pouze vláda, nicméně mohla by být ustavena nezávislá interdisciplinární komise dohlížející na dodržování metod vedení nezávislého výzkumu. V duchu idey o demokracii vyžadující aktivní zapojení na straně občanů a jejich touhu po samovzdělávání Gallup a Rae kladli odpovědnost i na samotné voliče, kteří by pravdivost průzkumů publikovaných v novinách měli vždy dle určitých objektivních kritérií, která ve své knize představili, zvažovat (Gallup & Rae, 1940, pp. 224–225, 273–282).

Nejotevřenějším oponentem George Gallupa byl v prvních letech zavedení průzkumů Lindsay Rogers, který svoji kritiku vyjádřil ve své knize „*Zkoumání veřejného mínění, politika a demokratické vedení*“ (*The Pollsters: Public Opinion, Politics and Democratic Leadership*) z roku 1949.¹⁸ Jejich odlišné pozice pramenily zejména z rozdílného názoru na roli veřejného mínění v zastupitelské demokracii, Rogers však kritizoval i samotnou techniku a povahu měření veřejného mínění (Crespi, 1989, pp. 3–8).

Rogers otevřeně s odkazem na Burkeho propagoval myšlenku o nutnosti erudované vlády, která je schopna se nad úzké, vášněmi ovládané zájmy široké veřejnosti a její omezenou znalost pozvednout. Veřejná politika by měla být schvalována po pečlivém zvážení, rozhodovací proces by neměl odrážet ukvapené názory neinformovaného a často nezainteresovaného lidu, protože Spojené státy jsou živým společenstvím, ne jen sumou individuí. Zastupitelská vláda by měla být volena občany a měla by podle Rogerse být odpovědná zejména k potřebám národa, nikoli k individuálním potřebám jednotlivých

¹⁶ „We must listen to what the people themselves have to say, for public opinion can only be of service to democracy if it can be heard.“

¹⁷ „Whether his ultimate goal is to encourage the clear and honest expression of public opinion, or merely to create an ‘enlightened’ majority, no ruler can stay in power without having some measure of the mind of the mass of the people.“

¹⁸ Český název knihy je autorčin vlastní překlad.

voliců; politici by zároveň neměli rozhodovat jen ve svém zájmu s vidinou svého znovuzvolení (Crespi, 1989, pp. 3–4). Rogers upozorňoval, že průzkumníci vnitřní charakteristiku veřejného mínění upozadují; informovanost, intenzita zájmu veřejnosti či náležitost jednotlivců k různým skupinám s různým směřováním a cílem však podle Rogerse ani zcela měřitelné nejsou. Sami průzkumníci nejsou schopni veřejné mínění navíc ani definovat. Protože průzkumy nejsou schopné veřejné mínění věrohodně uchopit ani podat jeho definici, nejsou schopné jej ani měřit (Crespi, 1989, p. 8).

Kritika průzkumů v jejich raném období však nevycházela pouze z úst myslitelů, kteří preferovali rozhodování zastupitelské vlády s nízkou přímou účastí veřejnosti; schopnost průzkumů věrohodně a komplexně fenomén veřejného mínění zachytit byla výrazně zpochybňována již před vydáním Rogerovy knihy. Mnozí výzkumníci si navíc nemysleli, že spočítání souhlasných oproti nesouhlasným odpovědím zaškrtnutých občany v dotaznících může něco smysluplného o veřejném mínění vypovědět (Crespi, 1989, p. 6).

S přímou kritikou měření veřejného mínění v roce 1948 vystoupil Herbert Blumer, směřoval ji přitom na pojetí veřejného mínění stojící v pozadí politických průzkumů. Upozornil, že veřejné mínění je chápáno pouze jako součet nepropojených individuálních názorů ve společnosti bez hlubšího pochopení jeho vnitřní dynamické povahy. Veřejné mínění je podle Blumera velmi komplexní entita, která může být pochopena pouze v rámci sociálních vztahů a interakcí mezi lidmi, jejichž hlasy mají nestejnou váhu, míru a možnost ovlivnění politické sféry, což průzkumy nezohledňují a nezachycují. Volal tedy po reformulaci konceptu veřejného mínění, z něhož měření vychází, aby průzkumy přestaly veřejné mínění prezentovat jako sumu izolovaných částic a byly schopné zachytit názory veřejnosti jako organický celek (Blumer, 1948).

Diskuze se nicméně již od zavedení politických průzkumů týkaly také metod získání zkoumaného vzorku respondentů; zatímco Gallup a Roper během 30. a 40. let používali kvótní výběr, již od roku 1934 upozorňoval statistik Jerzy Neyman na nedostatky této metody a preferoval náhodný výběr. Ten začal být převážně užíván od 50. let po neúspěšné předpovědi prezidentských voleb v roce 1948 (Berinski, 2006), která až do 60. let důvěru v politické průzkumy v akademické sféře i u široké veřejnosti významně oslabil (Crespi, 1989, pp. 15–16; Warren, 2001, pp. 89–95).

Závěr

Vynalezení politických průzkumů vycházelo z úvah o roli veřejnosti v politické sféře navazujících na evropskou myšlenkovou tradici, bylo však také produktem společensko-politického vývoje americké demokracie. Právě tento kontext byl předmětem mého textu uvádějícího počátky vědeckého zkoumání veřejného mínění v návaznosti na diskuze o možnosti a vhodnosti politické participace veřejnosti v moderní americké společnosti, jejichž hlavní představitelé se z různých důvodů po objektivním zaznamenávání názorů veřejnosti dovolávali.

Zatímco Bryce vybízel k zajištění lepší dopátratelnosti veřejného mínění, aby byla omezena hrozba potlačení méně vlivných názorů a sklony veřejnosti být pouze pasivním účastníkem politického života, Lippmann v návaznosti na svůj názor o neúplném a zkresleném politickém zpravodajství vybízel k přesnému zaznamenávání informací

odbornými metodami a experty, kteří objektivní a komplexní poznatky přednesou zvoleným politickým představitelům pověřeným o správě země rozhodovat. Jejich rozdílné záměry, pro jejichž naplnění se po přesném zkoumání sociální reality dovolávali, pak v podstatě propojuje Dewey, který v získávání názorů panujících ve společnosti viděl možnost hlubšího rozvinutí veřejné debaty přispívající k efektivnější politické organizaci společnosti i rozhodování o veřejných záležitostech. S podobným cílem uvedl politické průzkumy také Gallup, který se nezabýval analýzou demokracie samotné, avšak hledal konkrétní způsob podpory demokratizace americké společnosti. Uvědomoval si přitom možnost zneužití průzkumů a nebezpečí, že by se staly nástrojem politické manipulace; Gallup však usiloval o zavedení průzkumů právě se záměrem oslabit její vliv.

Všichni zmínění výzkumníci hledali způsob objektivního zachycení reality v souvislosti s přemírou nepřímých informací zprostředkovaných komunikačními médii, která přenášela politické zpravodajství po celém americkém území, Lippmann a Dewey navíc explicitně upozorňovali na proměnu charakteru americké společnosti a oslabení přímých interakcí, na nichž byla klasická teorie demokracie vystavena. Proměna moderní americké demokratické společnosti vyžadovala nástroj pro zaznamenávání názorů veřejnosti, který mohl vzniknout až za určitých společenských podmínek, do nichž je nutné zahrnout také určitý stav poznání a rozvoj vědeckých metod.

LITERATURA

- Berinsky, A. J. (2006). American Public Opinion in the 1930s and 1940s: The Analysis of Quota-Controlled Sample Survey Data. *Public Opinion Quarterly*, 70(4), 499–529.
- Blumer, H. (1948). Public Opinion and Public Opinion Polling. *American Sociological Review*, 13(5), 542–549.
- Bryce, J. (1995). *The American Commonwealth*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Cole, G. D. H. (1923). Introduction. In J. J. Rousseau (ed.), *The Social Contract and Discourses* (pp. 6–31). London: J. M. Dent and Sons.
- Crespi, I. (1989). *Public Opinion, Polls, and Democracy*. Boulder: Westview Press.
- Crespi, I. (1997). *The Public Opinion Process: How the People Speak*. Mahwan: Lawrence Erlbaum Associates.
- Curtis, M. (1998). Introduction to the Transaction Edition. In W. Lippmann (ed.), *Public Opinion* (pp. xi–xxxvi). New Brunswick: Transaction Publishers.
- de Tocqueville, A. (2010). *Democracy in America: Historical-Critical Edition of De la démocratie en Amérique*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Dewey, J. (1954). *The Public and Its Problems*. Athens: Swallow Press.
- Gallup, G. & Rae, S. F. (1940). *The Pulse of Democracy: The Public-Opinion Poll and How it Works*. New York: Simon and Schuster.
- Herbst, S. (1995). On the Disappearance of Groups: 19th- and Early 20th-Century Conceptions of Public Opinion. In T. Glasser & Ch. T. Salmon (ed.), *Public Opinion and the Communication of Consent* (pp. 89–104). New York: The Guilford Press.
- Korzi, M. (2000). Lapsed Memory? The Roots of American Public Opinion Research. *Polity*, 33(1), 49–75.
- Le Bon, G. (2001). *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. Kitchener, Ontario: Batoche Books.
- Lippmann, W. (1998). *Public Opinion*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Lippmann, W. (1930). *The Phantom Public: A Sequel to „Public Opinion“*. New York: The Macmillan Company.
- McDowell, G. L. (1995). Introduction. In J. Bryce (ed.), *The American Commonwealth* (pp. xi–xxx). Indianapolis: Liberty Fund.

- Ritchie, D. E. (1992). Foreword. In E. Burke (ed.), *Further Reflections on the Revolution in France* (pp. vii–xx). Indianapolis: Liberty Fund.
- Rousseau, J. J. (2002). *O společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Schudson, M. (2008). The „Lippmann-Dewey Debate“ and the Invention of Walter Lippmann as an Anti-Democrat 1985–1996. *International Journal of Communication*, 2(0), 1031–1042.
- Smith, T. W. (1990). The First Straw?: A Study of the Origins of Election Polls. *Public Opinion Quarterly*, 54(1), 21–36.
- Smolařová, L. (2015). *Průzkumy veřejného mínění v Číně* (Diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze).
- Soukalová, K. (2015). Historický vývoj konceptů fámy a „veřejného mínění“. *Historická sociologie*, 2015(1), 95–114.
- Sproule, M. J. (1997). *Propaganda and Democracy: The American Experience of Media and Mass Persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tretera, I. (2002). *Nástin dějin evropského myšlení: Od Thaléta k Rousseaovi*. Praha: Paseka.
- Warren, K. F. (2001). *In Defense Of Public Opinion Polling*. Boulder: Westview Press.

Lucie Smolařová vystudovala sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde pokračuje v doktorském studiu. Od svého studia na l'Institut d'études politiques de Paris (2013) se zabývá rolí výzkumu veřejného mínění v různém kulturním a politickém kontextu, což také zpracovává ve své disertační práci.

PANUJE ROVNOVÁHA MEZI PRACOVNÍM ÚSILÍM A ODMĚNAMI U PROFESIONÁLŮ V DLOUHODOBÉ PÉČI?*

BLANKA JIRKOVSKÁ

Katedra sociologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

E-mail: blanka.jirkovska@email.cz

ABSTRACT

Is there a Balance between Work Effort and Rewards by the Professionals in the Long-Term Care?

Model Effort Reward Imbalance (ERI) belongs to the basic concepts of mapping workplace stress. It examines the relationship between the long-term subjectively perceived level of workers' effort and rewards and analyses the physical and psychosocial consequences of the (im)balance. We conducted verification of the ERI model on a sample of Czech professionals caring for the elderly in 2014 (N = 265). The survey included 12 facilities providing health and social services for the elderly. It was divided into 4 groups according to two criteria: facilities providing residential/field services and "medical" / "social workers". We found that the majority of professional caregivers suffer from imbalance between higher effort and lower rewards and this discrepancy is reflected in the reduction of their well-being. The level of imbalance differs among defined groups. The outputs correspond to foreign studies and confirm the validity of the ERI model.

Keywords: Effort Reward Imbalance Model; effort and rewards of employees; stress at workplace; well-being; workers in long-term care

Úvod

V rámci světových debat o veřejném zdraví v jednadvacátém století se vedou diskuse o klíčovém tématu stárnutí populace a potřebách spojených s dlouhodobou péčí. Téma je řazeno na seznam nových sociálních rizik (Průša, 2011, p. 9). Podle údajů Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) se mezi lety 2010–2050 v rámci členských zemí více než zdvojnásobí počet osob starších osmdesáti let, kdy ze současných 4 % vzroste na bezmála 10 % (Colombo & Mercier, 2011). Tyto zásadní změny demografického a sociálního charakteru navozují nutnost plánování procesů a forem zajištění dlouhodobé péče.

Kromě jiného bude potřeba také navýšit množství profesionálních pracovníků, ať už se zdravotní, nebo sociální kvalifikací. Jejich počet se má dle OECD do roku 2050 celosvětově zdvojnásobit a v České republice dokonce ztrojnásobit. Ačkoli se z hlediska ekonomického i psychologického jeví snaha o co nejdější pobyt seniorů v důvěrně zná-

* Text vznikl v rámci programu PRVOUK P07 řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

mém domácím prostředí jako vhodnější, v mnoha případech není zajištění domácí péče dlouhodobě možné. V takovém případě je potřeba vyhledat odpovídající institucionální zařízení (Siegrist & Rödel, 2005). V současné době se český stát potýká s nedostatkem kvalitních zařízení dlouhodobé péče a také s nedostatkem kvalifikovaného personálu zajišťujícího jejich chod.

Tato stať propojuje hranice sociologie se sociální psychologií, teorií organizace, sociální prací a medicínou. Pojednává o vybraných aspektech pracovní situace českých profesionálů působících v dlouhodobé péči. Jejím cílem je přispět k diskusi o nedostatcích současného stavu dlouhodobé péče v České republice prostřednictvím výsledků výzkumu, který mapuje pracovní situaci ve vybraných zařízeních dlouhodobé péče v Praze a blízkém okolí.

V první části seznámíme čtenáře se dvěma teoretickými koncepty, které posloužily jako východiska. Jedná se o model mapující na jedné straně úsilí, které zaměstnanci při práci vynakládají a na druhé straně odměny, které za svou práci obdrží. Pocit nevyváženosti těchto dvou složek pak s sebou nese zdravotní a psychosociální následky. Druhý teoretický koncept se týká zmíněné psychosociální oblasti a zjišťuje, zda a v jaké míře pocítují zaměstnanci v dlouhodobé péči osobní pohodu.

Teoretické koncepty

Teoretické pozadí výzkumu zařítují dva vědecké koncepty: jednak Model Effort Reward Imbalance vytvořený v polovině 80. let 20. století J. Siegristem a jednak ukazatel well-being, u něž se ustanovil český ekvivalent „osobní pohoda“ (Kebza & Šolcová, 2005, 2004, 2003). V následující části textu postupně pojednáme podrobněji o obou zmíněných konceptech.

Model Effort Reward Imbalance

Model Effort Reward Imbalance (ERI)¹ zjišťuje pracovníky subjektivně vnímaný stupeň rovnováhy či nerovnováhy mezi jimi vynaloženým úsilím při práci na jedné straně a získanými odměnami na straně druhé. Model následně zkoumá pocítovanou (ne)rovnováhu a její vliv na zdravotní a psychosociální stav pracovníků.

Poprvé jej představil německý badatel specializující se na sociologii medicíny a zdraví, profesor Johannes Siegrist (*1943) v roce 1986. Ve stejném roce byla vydána první informace o modelu v článku *Biological and Psychological Factors in Cardiovascular Disease*, Springer, Berlin, 1986, pp. 104–126. Jak je z názvu článku patrné, model ERI byl původně vytvořen za účelem vysvětlení a predikce vzniku kardiovaskulárních chorob. Až od 1998 se začal používat i k jiným účelům, např. psychologickým, sociologickým a behaviorálním (Van Vegchel, De Jonge, Bosma & Schaufeli, 2005).

¹ Podrobný popis teoretického a metodologického pozadí modelu ERI a jeho praktického využití nabízí text autorky v předchozím čísle sborníku AUC, *Studia Sociologica XIX*, s názvem „Nerovnováha mezi úsilím zaměstnanců a odměnami: Model Effort Reward Imbalance“.

Model ERI čerpá z více teoretických zdrojů, které se týkají psychosociální oblasti a organizačních teorií. Podle teorie rovnosti (equity theory), kterou zavedl John Stacy Adams ve 20. letech 20. století, mají lidé tendenci vyhledávat ekvivalentní odměny za vynaložené úsilí (Huczynski & Buchanan, 2007). Na základě teorie sociální směny (social exchange theory), jež představil George Caspar Homans na začátku 60. let 20. století, se veškeré mezilidské vztahy tvoří pomocí subjektivní analýzy přínosů a nákladů a také srovnáváním různých možností v konkrétní situaci. Významným principem sociální směny, z něhož model ERI vychází, je sociální reciprocita. Sociální reciprocita se charakterizuje jako vzájemné investice (úsilí) vkládané aktéry do interakce založené na očekávání jejich návratu formou zisků (odměn). Pokud tato reciprocita selhává kvůli narušení očekávané rovnováhy mezi úsilím a odměnami, vyvolává u aktérů negativní reakce, které se přetvářejí na stres. Tento nerovnovážený stav Siegrist (2000) nazývá nedostatkem sociálních odměn (social reward deficiency).

Výzkum spjatý s ERI je součástí rozsáhlejší vědecké oblasti, která se zabývá studiem vlivu psychosociálních faktorů na lidské zdraví. Prostřednictvím specifických teoretických a metodologických nástrojů se analyzuje chování jedinců v klíčových sociálních rolích (role pracovní, rodinná, občanská) a jeho negativní dopady na zdraví.

Doposud se výzkum spjatý s ERI zaměřoval nejčastěji na roli práce, ostatní klíčové sociální role se zkoumaly spíše sporadicky.

Základní myšlenkou modelu ERI je tvrzení, že pracovník vkládá do své činnosti úsilí jako součást sociálně organizovaného procesu směny, který toto úsilí vyrovná adekvátními odměnami. Ty jsou ve společnosti šířeny pomocí tří přenosových systémů: peněz, ocenění (uznání) a možností vlastního rozvoje spolu s jistotou práce a zachováním pracovního statusu (někdy též nazýváno kontrola statusu).

Siegrist definoval tři hypotézy modelu ERI. Vnější hypotéza ERI (H1) tvrdí, že nerovnovážený stav mezi vysokým úsilím vloženým do práce a neadekvátně nízkými odměnami zvyšuje riziko zhoršení zdravotního stavu více, než samostatný vliv faktoru velkého úsilí a faktoru malých odměn na zdraví. Vnitřní hypotéza ERI (H2) říká, že lidé charakterizovaní vlastností nadměrné angažovanosti (overcommitment) mají vyšší riziko horšího zdravotního stavu. Interakční hypotéza ERI (H3) tvrdí, že relativně nejvyšší riziko špatného zdravotního stavu se očekává u jedinců, kteří jsou charakterizováni současně podmínkami prvních dvou hypotéz. Van Vegchel et al. (2005) v přehledové studii uvádí, že zatímco pro první hypotézu existuje dostatečná empirická podpora, výsledky verifikace druhé hypotézy kolísají a ke třetí hypotéze nebyla do doby jejich rešerše nalezena dostatečující empirická podpora.

Model ERI byl od svého vzniku použit v řadě studií s různým tematickým zaměřením. Jak jsme zmínili v úvodu, původně se sledovaly kardiovaskulární důsledky dlouhodobé nerovnováhy mezi vysokým úsilím a nízkými odměnami pocíťované zaměstnanci. Od konce devadesátých let dvacátého století se užití modelu rozšířilo na další oblasti, převážně spadající do působnosti sociologie medicíny a sociální psychologie.

Well-being

První úvahy o pojmu well-being (WB), chápaném ve smyslu prožitku radosti a štěstí, se rozvíjely již u antických filozofů. Aristoteles vnímal stav blaženosti (eudaemonía) jako nejvyšší dobro, které si může člověk zajistit svým jednáním. Součástí blaženosti byla podle Aristotelova učení i snaha o mravní dokonalost. Vědecký zájem o pojem well-being se nejprve objevil na poli psychologie. Postupně se WB začal přenášet do dalších disciplín, a to jak společenskovědních, tak přírodovědných. Své uplatnění nachází kromě filozofie a psychologie rovněž v sociologii, pedagogice, ekonomii, ale také v medicíně a jejích podoborech (Kebza & Šolcová, 2003).

V české terminologii se WB spojoval zejména s duševní pohodou, která ovšem jeho obsahový rámec překrývá pouze částečně. Kromě duševní dimenze obsahuje WB také dimenzi sociální a fyzickou. Proto se začalo užívat významově širšího slovního spojení **osobní pohoda**, jakožto českého ekvivalentu pojmu well-being (Kebza & Šolcová, 2003, p. 334). Tento překlad budeme zachovávat v celém textu.

V odborných studiích zkoumajících well-being neexistuje jednotné vymezení této veličiny. Autoři se liší v typu a počtu dimenzí, ze kterých se podle nich osobní pohoda skládá. Každá z dimenzí má rozličný počet složek, jež ji dle výzkumníků tvoří. Nejednotnost panuje rovněž ve vymezení prediktorů a determinant pojmu. Tato pestrá paleta návrhů, jak má být osobní pohoda definována, zpravidla ústí ve vytváření různých konstruktů, tvořených souhrnem těch dílčích součástí, které se výzkumníci rozhodnou zahrnout. Často je pak hodnota výsledného konstruktů vyjádřena formou indexu či škály.

Osobní pohoda je vnímána rozličnými způsoby v souladu se zaměřením na sociologii, psychologii, medicínu či ekonomii. V sociálních vědách bývá osobní pohoda často dávána do souvislosti s kvalitou života a životním stylem. Koncept kvality života přitom vyjadřuje nadřazenou kategorii, která je tvořena dvěma základními dimenzemi: subjektivní osobní pohodou a objektivní osobní pohodou. Subjektivní dimenze bývá zpravidla složena z těchto částí: psychická osobní pohoda, osobní zvládnání, sebeúcta a sebeuplatnění. Objektivní dimenze se skládá ze zdravotního stavu, socioekonomického statusu a z ukazatelů funkční kapacity organismu. Zmíněné součásti komponent se mohou dále členit na specifitější kategorie (Šolcová & Kebza, 2004). Významným sociálním aspektem ovlivňujícím úroveň well-being je sociální opora. Zkoumá se jak četnost sociálních vztahů a kontaktů jedince, tak jejich kvalita. Keyesová (1998) definovala rovněž její sociální aspekty. Rozlišila sociální integraci (jak člověk hodnotí své vztahy ke komunitě a společnosti), sociální akceptaci (jaký má člověk pohled na společnost a druhé), sociální přínos (jakou má člověk sociální hodnotu pro společnost), sociální aktualizaci (jaký má společnost vliv na svůj vlastní vývoj) a sociální soudržnost.

Výzkumy kombinující model ERI a well-being

Van Vegchel et al. (2005) vytvořili přehledovou studii monitorující 45 empirických výzkumů modelu ERI provedených v různých zemích světa mezi lety 1986–2003 včetně. Rozdělili tyto studie do tří tematických bloků, které byly vytvořeny dle charakteru sle-

dovaných výstupů. Jednalo se o výstupy fyzického zdraví, behaviorální a psychologické. Veličinu well-being zařadili do třetí zmíněné kategorie výstupů.

V rámci této skupiny autoři definovali dvě podkategorie. Jedna zahrnovala výzkumy zabývající se psychosomatickými příznaky, druhá se vztahovala na sledování pracovní pohody zaměstnanců. Kategorie psychosomatických symptomů obsahovala 16 studií, jež se týkaly fyzických příznaků s výraznější psychologickou podstatou. Jednalo se o rozličnou paletu témat, od psychického zdraví a depresí až po fyzické zdraví a muskuloskeletární symptomy. Většina těchto studií potvrdila, že nerovnováha ERI navyšuje riziko vzniku psychosomatických symptomů, a to v rozmezí jeden- až devatenáctkrát.

Druhá podskupina sledující pracovní pohodu zaměstnanců obsahovala sedm studií. Dotýkaly se témat syndromu vyhoření, emocionálního vyčerpání, pracovní spokojenosti a pracovní motivace zaměstnanců. Většina těchto výzkumů (šest ze sedmi) byla prováděna ve zdravotnických zařízeních, jelikož práce v nich je typická zvýšenými nároky na psychickou odolnost zdravotníků i nezdravotních pracovníků. V pěti studiích se prokázala spojitost mezi nerovnováhou ERI a nižší pracovní pohodou, doprovázenou emocionální vyčerpaností. Navíc, ve dvou studiích se potvrdil vliv veličiny overcommitment (nadměrná angažovanost) na nižší pracovní spokojenost, vyšší emocionální vyčerpanost a také zvýšený pocit depersonalizace.

Jedna z těchto studií se týkala souvislosti modelu ERI a syndromu vyhoření u zdravotních sester (Bakker, Killmer, Siegrist & Schaufeli, 2000). Autoři prováděli výzkum u 204 zdravotních sester v Německu. Testovali hypotézu, zda nerovnováha mezi vysokým vnějším úsilím (pracovními nároky) a nízkými vnějšími odměnami je spojena s burnout syndromem (syndromem vyhoření). Soubor analýz vyústil v potvrzení hypotézy. Sestry, které vykazovaly nerovnováhu ve smyslu dlouhodobě vysokých pracovních nároků a nízkých odměn skórovaly výše ve dvou ze tří klíčových dimenzí syndromu vyhoření (dimenze emocionálního vyčerpání a depersonalizace) oproti těm sestřám, které nerovnováhu nepociťovaly.

Další studii kombinující ERI a well-being publikoval v roce 2000 tým holandských výzkumníků v čele s Janem de Jonge. Posbírali data od velkého reprezentativního vzorku 11 636 holandských zaměstnanců. Osobní pohoda zde byla vytvořena jako souhrnný ukazatel zahrnující tyto komponenty: emocionální vyčerpání, psychosomatické zdravotní potíže, symptomy fyzického zdraví a pracovní spokojenost. I zde se potvrdila hypotéza, že dlouhodobá nerovnováha mezi vyšším pracovním úsilím a nižšími odměnami vede ke zhoršení osobní pohody (De Jonge, Bosma, Peter & Siegrist, 2000).

V roce 2001 vyšla studie Natasji van Vegchel a kol., kteří porovnávali vliv ERI a well-being u 167 pomocných pracovníků ve zdravotnictví. Well-being zde opět vystupuje jako veličina složená z několika ukazatelů: psychosomatických zdravotních potíží, symptomů fyzického zdraví, vyčerpání a pracovní spokojenosti. Výsledky hovoří ve prospěch hypotézy vlivu nerovnováhy ERI na zhoršení osobní pohody (Van Vegchel, De Jonge, Meijer & Hamers, 2001).

Autor modelu ERI Johannes Siegrist s kolegy publikoval v roce 2006 studii, v níž se zaměřili na vztah mezi kvalitou pracovního života, osobní pohodou a záměrem starších pracovníků předčasně odejít do důchodu. K analýzám využili data z rozsáhlého komparativního výzkumu zdraví, stárnutí a odchodu do důchodu v deseti evropských zemích

(SHARE – Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe)². Zúčastnilo se 3523 mužů a 3318 žen. Osobní pohoda se skládala ze čtyř indikátorů: vlastního hodnocení zdravotního stavu, depresivních symptomů, kvality života a počtu uvedených tělesných symptomů. Výsledky ukázaly, že jak nízká úroveň kvality pracovního života (vyjádřená nerovnováhou ERI), tak nízká úroveň osobní pohody mají nezávislý vliv na záměr odejít předčasně do důchodu (Siegrist, Wahrendorf, Von dem Knesebeck, Jürges & Börsch-Supan, 2006).

Jeden z nejnovějších tematických příspěvků publikoval v roce 2013 finsko-německý výzkumný tým (Feldt, Huhtala, Kinnunen, Hyvönen, Mäkikangas & Sonnentag, 2013). Badatelé zkoumali, jak působí dlouhodobá nerovnováha ERI na well-being zaměstnanců a také na jejich psychické zotavení. Well-being obsahovalo dva klíčové indikátory: riziko vyhoření a pracovní angažovanost (work engagement). Studie byla založena na třech návazných šetřeních z let 2006, 2008 a 2010. Výzkumný soubor tvořilo 298 finských manažerů. Ukázalo se, že manažeři charakterizovaní vysokým úsilím a pocitem nedostatečných odměn měli vyšší náklonnost k vyhoření a také nižší schopnost psychického zotavení. Souvislost nerovnováhy ERI s pracovní angažovaností se však neprokázala. Autoři konstatovali, že model ERI má lepší schopnost vysvětlit indikátory související se stresem (syndrom vyhoření), než indikátory motivační (pracovní angažovanost).

Výzkumné otázky

Na základě výše uvedených poznatků jsme sestavili několik výzkumných otázek, jejichž cílem je ověření platnosti modelu ERI v kombinaci s konceptem well-being u vzorku pracovníků v dlouhodobé péči z Prahy a blízkého okolí.

První výzkumná otázka se ptá, jaký je vztah mezi modelem ERI a konceptem well-being u pečujících profesí v ČR. Ve většině dosud publikovaných studií byla totiž prokázána platnost hypotézy, že dlouhodobý subjektivní pocit nerovnováhy mezi vyšším pracovním úsilím a zároveň nižšími odměnami u pracovníků vyvolává pocit nižší osobní pohody oproti těm, kteří tuto nerovnováhu nepocítují (srov. Bakker et al., 2000; De Jonge et al., 2000; Siegrist et al., 2006; Van Vegchel et al., 2005, 2000). Nás tedy zajímá, zda tomu tak bude i v ČR.

Druhá výzkumná otázka zjišťuje, která z dimenzí well-being přispívá nejpodstatněji k vysvětlení modelu ERI. V našem pojetí členíme well-being na tři dimenze (fyzickou, sociální, psychickou), o nichž více pojednáváme v metodologické části textu.

Ve třetí výzkumné otázce se ptáme, zda se signifikantně liší úroveň nerovnováhy modelu ERI mezi úžeji vymezenými skupinami pracovníků v dlouhodobé péči. Pro naše účely jsme rozdělili výzkumný soubor na čtyři podskupiny, a to na (1) „zdravotnické“³ pracovníky v zařízeních institucionálního typu; (2) „zdravotnické“ pracovníky v zařízeních terénního typu; (3) „sociální“ pracovníky v zařízeních institucionálního typu; (4) „sociální“ pracovníky v zařízeních terénního typu.

² Komparativního výzkumu SHARE se zúčastnily tyto země Evropy: Rakousko, Německo, Švédsko, Nizozemí, Francie, Španělsko, Řecko, Itálie, Dánsko, Švýcarsko.

³ Výrazy „zdravotníci“ a „sociální“ pracovníci jsou záměrně uvedeny v uvozovkách, jedná se čistě o rozlišovací kritérium a nikoli o přesný termín specifikující dané skupiny profesí. Více o rozdělení výzkumného souboru do skupin je v části metody.

Domníváme se, že se mezi takto definovanými skupinami mohou projevit rozdíly ve vnímání pracovní zátěže a jejich vlivem na osobní pohodu respondentů. Pracovníci ze zdravotní versus sociální oblasti vykonávají jiné typy činností, mají odlišné kompetence a z toho vyplývající různou míru odpovědnosti. Také práce respondentů působících v institucionálních zařízeních oproti těm z terénních služeb dlouhodobé péče je v řadě ohledů nestejná.

Použitá data a metody analýzy

Kvantitativní části výzkumu, o níž tato stať pojednává, se zúčastnilo 265 osob. Informace o základním souboru jsou shrnuty v Tabulce 1.

Tabulka 1: Základní charakteristiky výběrového souboru

Základní charakteristiky výběrového souboru							
		N	%			N	%
Pohlaví	muž	22	8	Počet vyživovaných dětí	0	157	60
	žena	241	92		1	51	20
Věk	do 25	20	8		2	47	18
	26–35	40	15		3 a více	7	3
	36–45	77	30	Délka práce v oboru	méně než 1 rok	20	8
	46–55	75	29		1–3 roky	50	19
	56–65	45	17		4–10 let	91	35
	65 a více	1	0,4		11–15 let	50	19
					více než 15 let	50	19
Vzdělání	ZŠ	12	5	Délka práce v zařízení	méně než 1 rok	40	15
	SŠ bez maturity	55	21		1–3 roky	59	23
	SŠ s maturitou	125	48		4–10 let	95	37
	VOŠ	34	13		11–15 let	38	15
	VŠ bakalářské	21	8		více než 15 let	28	11
	VŠ magisterské	14	5				
Stav	svobodný/á	59	22	Pracovní pozice	nadřízený	80	31
	v manželství	136	52		podřízený	181	69
	ovdovělý/a	6	2	Návratnost dotazníků	61,5		
	rozvedený/á	61	23				

Zdroj: vlastní data

Sběr dat probíhal v několika vlnách od ledna do listopadu 2014. Jelikož jsme neusilovali o reprezentativitu vzorku pro Českou republiku, ale prováděli jsme metodologické ověření modelu ERI v kombinaci s konceptem osobní pohody, zvolili jsme nereprezentativní vzorek.

tivní výběr zařízení, konkrétně kombinaci záměrného výběru a metodu snowball. Některé zahraniční studie s cílem validizace modelu ve zdravotně sociálním prostředí využily podobný postup (Bakker et al., 2000; Van Vegchel et al., 2001). Tento způsob se osvědčil i z toho důvodu, že ne všechna oslovená zařízení dlouhodobé péče byla ochotná participovat a odvolání se na doporučení známé osoby mohlo přispět k vyšší ochotě jejich zapojení do výzkumu. Po domluvě s vedením zařízení byly pracovníkům rozdány dotazníky (podle volby v papírové či elektronické podobě). Limit na vyplnění byl obvykle dva týdny, v případě potřeby déle. Maximální doba však nepřesáhla měsíc. Po výběru vyplněných dotazníků a zpracování výsledků jsme pro každé zařízení vypracovali individuální stručnou výzkumnou zprávu s hlavními výsledky. V případě zájmu jsme provedli dodatečné podrobnější analýzy. Některá pracoviště projevila zájem o získání hromadných výsledků z dalších zúčastněných zařízení, aby viděla, jak si stojí při vzájemném porovnání.

Respondenti se skládali ze zaměstnanců různých typů služeb poskytujících dlouhodobou péči. Záměrně jsme oslovili široké spektrum poskytovatelů dlouhodobé péče, aby byl soubor co nejpestřejší. Celkem na výzkumu spolupracovalo 12 zařízení různého typu (některá zahrnují současně terénní pečovatelské služby a domácí ošetrovatelskou péči). Kromě jedné léčebny dlouhodobě nemocných, která sídlí ve Středočeském kraji, jsou všechna zařízení z Prahy. Spolupracovali jsme se dvěma léčebnami dlouhodobě nemocných (LDN), třemi terénními pečovatelskými službami, pěti agenturami domácí ošetrovatelské péče, jedním sociálně ošetrovatelským centrem, jedním domovem se zvláštním režimem, dvěma agenturami osobní asistence a jedním domovem pro seniory.

Při statistických analýzách jsme pro potřeby srovnání rozdělili zařízení na dva typy. Do institucionálního typu jsme zařadili léčebny dlouhodobě nemocných, sociálně ošetrovatelské centrum, domov se zvláštním režimem a domov pro seniory. Druhý typ, pracovně nazvaný terénní, obsahuje terénní pečovatelské služby, agentury domácí ošetrovatelské péče a služby osobní asistence.

Tabulka 2 poskytuje přehled pracovních pozic cílové skupiny a jejich počet.

Tabulka 2: Rozložení výzkumného souboru podle zastávané pracovní pozice

Pracovní pozice	Počet	%
1. registrovaná zdravotní sestra	90	34,2
2. zdravotní asistent/sanitář	33	12,5
3. vrchní/staniční sestra	10	3,8
4. sociální pracovník	25	9,5
5. pečovatel/pracovník v přímé obslužné péči	77	29,3
6. aktivizační pracovník	16	6,1
7. osobní asistent	8	3
8. pracovník úklidu	6	2,3
celkem	265	100

Zdroj: vlastní data

Z důvodu srovnání sledovaných charakteristik nejen celkově, ale i v rámci specifitěji definovaných skupin, jsme zvolili následující členění⁴:

Skupina 1 – „zdravotničtí“ pracovníci v zařízeních institucionálního typu (N = 96)

Skupina 2 – „zdravotničtí“ pracovníci v zařízeních terénního typu (N = 54)

Skupina 3 – „sociální“ pracovníci v zařízeních institucionálního typu (N = 56)

Skupina 4 – „sociální“ pracovníci v zařízeních terénního typu (N = 59)

Pro některé analýzy jsme využili méně podrobné členění souboru vždy na dvě podskupiny, a to na pracovníky „zdravotnické“ versus „sociální“ (bez ohledu na typ zařízení) a na pracovníky v institucích versus v terénu (bez ohledu na jejich „zdravotnické“ či „sociální“ zaměření).

Konceptualizace

V našem dotazníku jsme využili zkrácenou formu dotazníku ERI, která byla představena v manuálu Siegrista a Montana v roce 2012⁵. Autoři zde uvádějí, že tato verze originálního delšího dotazníku (označena ERI-S) je snáze použitelná zejména v rozsáhlých epidemiologických studiích (Siegrist & Montano, 2012, p. 1). Kratší dotazník se skládá z celkem šestnácti položek. Škála zjišťující míru pracovního úsilí se místo původních šesti položek skládá ze tří a škála mapující pracovní odměny se z jedenácti otázek zkrátila na sedm. Škála zjišťující osobnostní charakteristiku nadměrná angažovanost (overcommitment) čítá šest položek. Rozpětí škál se oproti předchozí delší verzi dotazníku sjednotilo; nyní se všechny komponenty hodnotí na čtyřbodové stupnici (silně nesouhlasím, nesouhlasím, souhlasím, silně souhlasím). Tato verze byla opakovaně validizována a uznána za hodnotnou náhradu původní verze dotazníku ERI, která obsahovala téměř dvojnásobek otázek (např. Leineweber, Wege, Westerlund, Theorell, Wahrendorf & Siegrist, 2010; Msaouel, Keramaris, Apostolopoulos, Syrmos, Kappos, Tasoulis & Siegrist, 2012). Výslednou veličinu ERI jsme vypočetli podle vzorce uvedeného v manuálu. Původní veličinu ERI jsme adjustovali, čímž se její výsledné hodnoty pohybují v rozmezí nula až sto. Tato procedura slouží k vzájemné porovnatelnosti výsledků měření ERI prostřednictvím různých variant dotazníků (dlouhá, zkrácená či modifikovaná verze). Pro účely logistické regrese jsme adjustovanou veličinu ERI ponechali v kardinální podobě, pro další analýzy jsme ji transformovali na ordinální veličinu sestávající z pěti hodnot. Kritériem rozdělení nám byly 20, 40, 60, 80 a 100 percentil.

Jak jsme zmínili v teoretické části textu, veličina well-being nemá v odborné literatuře jednotné vymezení a navíc je definována poměrně široce. Pro účely našeho výzkumu jsme

⁴ Mezi „zdravotnické“ pracovníky jsme zahrnuli vrchní, staniční a registrované zdravotní sestry a zdravotní asistenty/sanitáře. Mezi „sociální“ pracovníky jsme zahrnuli pracovníky v přímé obslužné péči, sociální pracovníky, aktivizační pracovníky, osobní asistenty a pracovníky úklidu. Do zařízení institucionálního typu počítáme léčebny dlouhodobě nemocných, domov pro seniory, sociálně ošetrovatelské centrum a domov se zvláštním režimem. Do zařízení terénního typu jsme zařadili poskytovatele terénních pečovatelských služeb, agentury domácí ošetrovatelské péče a zařízení osobní asistence.

⁵ Český překlad zkrácené verze dotazníku je dostupný z: <http://www.uniklinik-duesseldorf.de/unternehmen/institute/institut-fuer-medizinische-soziologie/forschung-research/the-eri-model-stress-and-health/eri-questionnaires/questionnaires-download>.

se rozhodli rozčlenit osobní pohodu na tři dimenze (fyzická, psychická, sociální) a každou z nich reprezentovat indikátory, které se ve studiích opakovaně vyskytují. Do psychické dimenze jsme začlenili tři témata, z nichž jsme vytvořili souhrnnou veličinu. První téma syndromu vyhoření bylo měřené prostřednictvím české verze nástroje „burnout measure“ (Křivohlavý, 1998). Druhé téma se týkalo motivace pracovníků a měřili jsme ho přímou otázkou „Do jaké míry se cítíte být motivován/a ve své současné práci?“. Ačkoli existuje celá řada metodologických nástrojů, kterými se oblast motivace dá měřit, v našem případě jsme se rozhodli pro jednoduchou variantu sebehodnotící otázky. Naším cílem nebylo zmapovat objektivní motivovanost pracovníků, ale spíše prozkoumat jejich subjektivní pracovní nadšení jakožto doplňkovou informaci v psychické dimenzi osobní pohody. Třetí oblast se týkala pracovní spokojenosti respondentů a podobně jako předchozí byla zjišťována přímou otázkou. Fyzická dimenze sestávala z otázky na subjektivní posouzení zdravotního stavu během posledních dvanácti měsíců. V sociální dimenzi jsme formulovali dvě klíčové otázky sledující míru kolegiality a přátelské pracovní atmosféry. Ptali jsme se na subjektivní hodnocení pracovních vztahů; zvláště s kolegy a zvláště s nadřízenými. Respondenti měli možnost odpovědět na pětistupňové škále od „velmi dobře“ po „velmi špatně“.

Velichinu well-being jsme sestavili kombinací tří výše uvedených dimenzí jako souhrnnou veličinu, která nabývá hodnot nula až šest. Následně jsme pro účely logistické regrese provedli dichotomizaci. Arbitrárně jsme stanovili hranici mezi dobrou a špatnou osobní pohodou, přičemž dobrou vyjadřovaly výsledné hodnoty 0, 1, 2 a špatnou hodnoty 3, 4, 5, 6.

Hlavní zjištění

Analýza dat přinesla poznatek, který potvrzuje platnost první pracovní hypotézy o vztahu mezi modelem ERI a konceptem well-being u pečujících profesí v ČR, tedy že u respondentů se subjektivně pocítovanou dlouhodobou nerovnováhou mezi vyšším pracovním úsilím a zároveň nižšími odměnami se projevila nižší úroveň osobní pohody.

Tabulka 3 nabízí podrobnější analýzu vztahu mezi nerovnovázným stavem pracovního úsilí a odměn a osobní pohodou. Pro analýzy byla využita metoda logistické regrese. První sloupec tabulky značí rozdělení respondentů do skupin⁶. Druhý sloupec udává počet respondentů v jednotlivých skupinách. Třetí sloupec obsahuje poměr šancí horší osobní pohody u respondentů s nerovnováhou ERI vůči těm, kteří nerovnováhu mezi úsilím a odměnami nevnímají. Souhrnně můžeme říci, že u respondentů s nerovnováhou ERI je zhruba tři- až pětikrát vyšší šance horšího pocitu osobní pohody. Pokud se podíváme na celkový soubor respondentů, můžeme konstatovat, že u respondentů s nerovnováhou ERI je téměř třikrát vyšší šance nižší osobní pohody. V rámci čtyř definovaných podskupin se jako nejrizikovější adept na zhoršení osobní pohody ukázala skupina „zdravotnických“ pracovníků v terénu, u nichž je šance nižší pohody více než pětinasobná. Také skupina „sociálních“ pracovníků v institucích, kteří cítí velké pracovní úsilí, které není dostatečně kompenzováno odměnami, má téměř čtyřiapůlkrát vyšší riziko pocitu

⁶ SD = směrodatná odchylka; CI = interval spolehlivosti; NS = nesignifikantní

horší osobní pohody. Pouze u skupiny „sociálních“ pracovníků v terénních službách se neukázala statisticky signifikantní závislost mezi ERI a well-being. Dolní polovina tabulky je členěna na pracovníky „zdravotnické“ versus „sociální“ a na pracovníky v institucionálních zařízeních a pracovníky v terénních službách. I podle tohoto členění se prokázala platnost pracovní hypotézy. Navíc, rozdíly mezi odpověďmi pracovníků „zdravotnických“ versus „sociálních“ a institucionálních versus terénních jsou signifikantní. To znamená, že pracovníci „zdravotničtí“ vykazují signifikantně nižší osobní pohodu, než pracovníci „sociální“. Stejně tak, pracovníci v institucích dlouhodobé péče mají signifikantně nižší osobní pohodu oproti pracovníkům terénním.

Tabulka 3: Vztah mezi modelem ERI a well-being

Skupiny pracovníků	N	logreg ERI_WB OR, 95 % CI (SD)
Celkem	265	2,98 (0,22)
„zdravotničtí“ v institucích	96	3,51 (0,35)
„zdravotničtí“ v terénu	54	5,22 (0,7)
„sociální“ v institucích	56	4,43 (0,62)
„sociální“ v terénu	59	1,78 (0,44) NS
všichni „zdravotničtí“	150	3,22 (0,29)
všichni „sociální“	115	2,5 (0,36)
všichni v institucích	152	3,87 (0,3)
všichni v terénu	113	2,56 (0,38)

Zdroj: vlastní data

K zodpovězení druhé výzkumné otázky na to, která z dimenzí well-being přispívá nejpodstatněji k vysvětlení modelu, jsme využili Nagelkerkův koeficient determinace, a to jako kritérium vysvětlení modelu z hlediska závisle proměnné. V Tabulce 4 jej označujeme jako $*R^2$. Řeháková (2000, p. 479) uvádí, že v rámci logistické regrese se v programu SPSS využívají dva koeficienty determinace; kromě námi uvedeného Nagelkerkova ještě koeficient Coxové a Snella. Druhý jmenovaný má nevýhodu v tom, že nemůže dosáhnout maximální hodnoty jedna. U Nagelkerkova koeficientu je tento nedostatek ošetřen modifikací. Oba koeficienty se interpretují analogicky jako v lineární regresi.

Z pohledu na výši koeficientu determinace u jednotlivých dimenzí well-being uvedených v Tabulce 4 je patrné, že dimenze psychická (měřená pomocí rizika vyhoření, pracovní motivace a pracovní spokojenosti) nejvíce přispívá k vysvětlení modelu, a to téměř z 20 %. Při podrobnějším rozdělení souboru na skupiny lze konstatovat, že skupina 2, tedy „zdravotničtí“ pracovníci v terénu mají při pocitu nerovnováhy mezi vysokým úsilím a nízkými odměnami bezmála osmkrát nižší psychickou pohodu, v níž byl klíčový důraz kladen na riziko vzniku vyhoření. Zároveň pracovníci ze zdravotnické oblasti, ať už v institucích dlouhodobé péče, nebo terénních službách, mají při disbalanci ERI čtyřiapůlkrát vyšší riziko psychické nepohody než ti, kteří nerovnováhu necítí.

V pořadí druhou silnější vysvětlující oblastí osobní pohody je dimenze fyzická (měřená pomocí subjektivního ohodnocení zdravotního stavu během posledních 12 měsíců), která vysvětluje model z necelých 10 %. U skupiny „zdravotnických“ pracovníků v terénu je při skupinovém porovnání nejvyšší, více než čtyřnásobná, šance horšího zdravotního stavu při dlouhodobé nerovnováze pracovního úsilí a nižších odměn. I u skupiny „sociálních“ pracovníků v institucích dlouhodobé péče je šance horšího pocitu zdraví za podmínky nerovnováhy ERI téměř čtyřnásobná (3,81).

Poslední dimenze sociální (měřená pomocí otázek na kvalitu vztahů s kolegy a nadřízenými) nemá na model statisticky významný vliv. Jinými slovy, na vztahy na pracovišti nemá vliv dlouhodobě pocítovaná nerovnováha mezi úsilím a odměnami. Tomuto zjištění odpovídá poznatek, který jsme získali ve fázi předvýzkumu. Provedli jsme celkem šest skupinových diskusí s vybranými zaměstnanci v pěti zařízeních dlouhodobé péče. Účastníci opakovaně uváděli, že jsou pro ně dobré vztahy s kolegy a přímými nadřízenými zásadním motivačním činitelem a zároveň důležitým předpokladem pracovní spokojenosti. Pokud tyto vztahy nejsou dobré a vážne komunikace mezi vedením a zaměstnanci, odráží se to naopak v celkovém pocitu nepohody⁷. Pokud bychom zkoumali vliv nerovnováhy mezi nízkými odměnami a vysokým pracovním úsilím na kvalitu vztahů mimo pracoviště, mohli bychom předpokládat, že se vliv projeví. Toto však nebylo předmětem našeho zjišťování.

Vztahy na pracovišti tvoří významnou dimenzi subjektivní kvality pracovního života. Jak jsme již uvedli, kvalita života má velmi blízko k osobní pohodě, většinou je pojímána jako nadřazená kategorie. V reprezentativním výzkumu české populace ve věku 15+, který se týkal subjektivní kvality pracovního života,⁸ označili respondenti dobré pracovní vztahy s nadřízeným a kolegy za jednu z nejpodstatnějších dimenzí (Vinopal, 2011, p. 949).

Pro analýzu třetí výzkumné otázky na to, jak významně se liší úroveň ERI mezi skupinami, jsme spočítali průměrné hodnoty adjustovaného ERI koeficientu pro vyčleněné skupiny. Platí, že čím vyšší průměr ERI, tím vyšší riziko nerovnováhy. Následně jsme vytvořili kategorii „riziko ERI“, která v každé skupině určuje procentuální zastoupení těch, kteří mají nerovnovážený stav mezi vyšším úsilím a nižšími odměnami oproti těm, kteří mají buď pocit rovnováhy, nebo dokonce převahy odměn nad pracovním úsilím.

⁷ Následující citace od účastníků různých skupinových diskusí dokládají tvrzení o klíčové důležitosti dobrých a kolegiálních vztahů na pracovišti pro pocit osobní pohody. Poslední citace dokládá opačný efekt při nefunkční komunikaci mezi vedením a řadovými zaměstnanci.

„Myslím si, že když je dobré kolektiv, tak jde pak všechno nějak snáz. Proto chodím i ráno o hodinu dřív do práce. Když si tam dáme kávu a probereme všechno, tak je člověk úplně zdravý. Taková ta doba, kdy všechno probereme a hned z vás vše spadne.“

„Já si myslím, že ten kolektiv je úplně nejdůležitější, s kým tam jsem, že si navzájem pomůžeme, že se podpoříme, když se něco děje. To je to nejdůležitější.“

„Člověk do té práce chodí rád, i když třeba ví, že tam je hodně práce, že tam jsou nepřijemnosti, ale když je dobré kolektiv, všechno se dá zvládnout.“

„Tady je prostě v jistý sféře vedení uzavřené kruhy, takovej špunt a přes ten špunt se nedostanem. My jsme úplně dole a nahoře ti nejvyšší mají stále pocit, že si tady žijeme v blahu, v blahobytu, že jsme spokojení s čimkoli; s penězma, jak se s náma zachází, jaký máme podmínky pro práci a tak dále. To oni si myslí. Ale přes ten špunt se to nedostane. To je všechno. Tak to tady funguje.“

⁸ Výzkum provedlo Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR v roce 2008. Zúčastnilo se ho 809 respondentů České republiky ve věku 15+.

Tabulka 4: Vztah mezi modelem ERI a jednotlivými dimenzemi osobní pohody

Skupiny pracovníků	N	logreg ERI_WB psychická OR, 95 % CI (SD)	logreg ERI_WB fyzická OR, 95 % CI (SD)	logreg ERI_WB sociální OR, 95 % CI (SD)
Celkem	265	3,2 (0,23) *R ² = 19,4 %	1,87 (0,17) *R ² = 9,7 %	1,19 (0,14) NS *R ² = 1 %
„zdravotničtí“ v institucích	96	4,29 (0,4)	1,86 (0,23)	1,18 (0,42) NS
„zdravotničtí“ v terénu	54	7,84 (0,76)	4,3 (0,66)	1,36 (0,31) NS
„sociální“ v institucích	56	2,77 (0,53) 94,5 % CI	3,81 (0,57)	1,64 (0,58) NS
„sociální“ v terénu	59	1,71 (0,44) NS	1,42 (0,38) NS	1,12 (0,45) NS
všichni „zdravotničtí“	150	4,53 (0,34)	1,85 (0,2)	1,2 (0,16) NS
všichni „sociální“	115	2,0 (0,33)	2,1 (0,34)	1,27 (0,34) NS
všichni v institucích	152	3,93 (0,31)	2,0 (0,21)	1,18 (0,18) NS
všichni v terénu	113	2,95 (0,41)	2,13 (0,35)	1,27 (0,25) NS

Zdroj: vlastní data

Odpovědi na třetí výzkumnou otázku nabízí Tabulka 5. Při posouzení rozdílnosti průměrů ERI mezi čtyřmi definovanými skupinami pracovníků výrazně vyčnívají „zdravotničtí“ pracovníci v institucích, u nichž je nerovnováha nejvyšší. Tato hodnota se statisticky významně liší od hodnot zbývajících tří skupin, jejichž průměry jsou podobné. Při druhém typu rozdělení výzkumného souboru (na A: pracovníky „zdravotnické“ versus „sociální“ a na B: pracovníky v institucích versus v terénu) se ukázalo, že pracovníci „zdravotničtí“ mají signifikantně vyšší nerovnováhu úsilí a odměn oproti „sociálním“ pracovníkům a pracovníci v institucích mají signifikantně vyšší nerovnováhu úsilí a odměn oproti těm pracujícím v terénních službách.

Z pravého sloupce Tabulky 5 můžeme vysledovat, že pocit dlouhodobé nerovnováhy mezi vyšším pracovním úsilím a nižšími odměnami se vyskytuje u 46–68 % respondentů. Nejvyšší zastoupení respondentů trpících pocitem vysokého úsilí vkládaného do práce a neadekvátně nízkých odměn je mezi „zdravotnickými“ pracovníky v institucionálních zařízeních dlouhodobé péče. Tento pocit vyjádřilo 68 % z nich. Konkrétně se jedná o registrované zdravotní sestry a zdravotní asistenty v léčebnách dlouhodobě nemocných. Tento výsledek lze doložit v českém prostředí nezdírkou reflektovanou skutečností, kdy jsou některé státní LDN vnímány jako relativně levná forma „odkladiště“ seniorů⁹, kteří se ze zdravotních, finančních, rodinných a dalších důvodů nemohou po hospitalizaci vrátit domů, nebo do jiného typu zařízení dlouhodobé péče. Paradox nedostatku pracovníků, vysokých nároků na jejich práci (ať už ze strany vedení organizace, pacientů či jejich příbuzných) spolu s pocitem nízkého ocenění a vysokým pracovním stresem může vést ke snížení kvality poskytovaných služeb a k vyššímu stupni nespokojenosti personálu.

⁹ O této problematice pojednává např. článek publikovaný 10. 11. 2011 v Lidových novinách, dostupný z: http://relax.lidovky.cz/ldn-zvane-lidske-odkladiste-co-je-spatne-f0r-/zdravi.aspx?c=A111109_163536_ln-zdravi_glu

Tabulka 5: Úroveň ERI u jednotlivých skupin výzkumného souboru

Skupiny pracovníků	N	Průměr adjust ERI (SD)	Riziko ERI % (N)
Celkem	265	1,34 (1,15)	57 % (150)
„zdravotničtí“ v institucích	96	1,67 (1,48)	68 % (65)
„zdravotničtí“ v terénu	54	1,12 (1,04)	46 % (25)
„sociální“ v institucích	56	1,14 (0,68)	52 % (29)
„sociální“ v terénu	59	1,17 (0,85)	53 % (31)
všichni „zdravotničtí“	150	1,47 (1,36)	60 % (90)
všichni „sociální“	115	1,16 (0,76)	52 % (60)
všichni v institucích	152	1,48 (1,27)	62 % (94)
všichni v terénu	113	1,14 (0,94)	49 % (54)

Zdroj: vlastní data

Závěr

V závěrečné části příspěvku shrneme nejpodstatnější výsledky popsaného výzkumu a upozorníme na jeho limity. V rámci verifikace modelu ERI a jeho propojení s konceptem well-being na populaci českých pracovníků v dlouhodobé péči se ukázalo, že hlavní předpoklady tohoto modelu jsou pro zkoumanou populaci platné. Znamená to, že u těch pracovníků pečujících o seniory, kteří v dlouhodobější perspektivě cítí nerovnováhu mezi vyššími pracovními nároky a nižšími odměnami, se tento nesoulad projevuje také ve snížení osobní pohody.

Pocit dlouhodobé nerovnováhy ve smyslu vyššího úsilí a nižších odměn u zkoumaného souboru pracovníků převládá (57 %). U tří definovaných podskupin tato nerovnováha dokonce převyšuje hranici 60 %. Nejvíce zatíženou skupinou jsou dle našich zjištění „zdravotničtí“ pracovníci v institucích dlouhodobé péče (68 %). Další rizikovou skupinou jsou všichni respondenti pracující v institucích (62 %). Třetí skupinou na hranici 60 % nerovnováhy ERI jsou všichni „zdravotničtí“ pracovníci, kteří pracují nejen v institucích, ale i v terénu.

Pokud posuzujeme vliv nerovnováhy ERI na snížení osobní pohody, potom můžeme konstatovat, že se nejvýrazněji projevuje u „zdravotnických“ pracovníků v terénu. Této cílové skupině (trpící pocitem vysokých pracovních nároků a nízkých odměn) klesá osobní pohoda více než pětikrát. Také „sociální“ pracovníci v institucích vyšli v tomto ohledu jako vysoce riziková skupina; jejich osobní pohoda za podmínek nerovnováhy ERI klesá čtyřiapůlkrát.

Při zjišťování vlivu nerovnováhy ERI na jednotlivé dimenze osobní pohody se jako nejzávažnější projevila dimenze psychická. Ta je reprezentována rizikem vyhoření pracovníků, pracovní motivací a pracovní spokojeností. U těch charakterizovaných dlouhodobým pocitem nesouladu mezi úsilím a odměnami je nejvíce narušována psychická pohoda. Mají celkově nižší motivaci, jsou méně spokojeni a více inklinují k vyhoření. Nerovnováha má také negativní vliv na subjektivně vnímaný zdravotní stav. Sociální po-

hoda v podobě dobrých či špatných vztahů s kolegy a nadřízenými se nezdá být závislá na nerovnováze ERI.

Popsaná studie obsahuje několik metodologických limitů. Výběr výzkumného souboru nebyl reprezentativní, takže získané výsledky neslouží ke generalizaci na celou českou populaci. Cílem byla validizace nastíněných konceptů na vzorku českých pracovníků v dlouhodobé péči. Rovněž je třeba upozornit na nestandardně dlouhou dobu sběru dat v průběhu roku 2014. Poměrně dlouhé časové rozpětí sběru dat bylo dáno potřebou sehnání dostatečného počtu respondentů pro následné statistické analýzy. Stanovili jsme podmínku, že v každé ze čtyř úžeji definovaných podskupin budeme mít alespoň 50 respondentů. Většina zařízení dlouhodobé péče zahrnutých ve výzkumu má poměrně malý počet zaměstnanců (10–20), kteří navíc pracují na směny, a proto nebylo možné všechny zastihnout najednou se žádostí o vyplnění dotazníku. Výběr rovněž komplikovaly zdlouhavé domluvy s vedením některých organizací ohledně vhodného období sběru dat (vzhledem k časové vytíženosti zaměstnanců a práci ve směnném provozu).

Přes výše zmíněné limity lze konstatovat, že získané údaje dokreslují známé skutečnosti o nepříznivé pracovní situaci profesionálů v dlouhodobé péči v současném českém prostředí. Naše zjištění korespondují se zahraničními studii, které rovněž hovoří o nedostatečné kvalitě pracovních podmínek osob pečujících o seniory (Colombo & Mercier, 2011; Siegrist & Rödel, 2005; Van Vegchel et al., 2001). Proto by v rámci celostátních debat o dopadech stárnutí na českou populaci měl být kladen vyšší důraz na jejich potřeby. Tito lidé jsou kromě rodinných příslušníků a přátel nejdůležitějšími pomocníky v péči o křehké seniory. Zlepšování jejich pracovních podmínek a vyšší celospolečenský respekt k jejich práci může nám všem významně napomoci k důstojnějšímu prožívání stáří.

LITERATURA

- Bakker, A., Killmer, C., Siegrist, J. & Schaufeli, W. (2000). Effort-reward imbalance and burnout among nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 31(4), 884–891.
- Colombo, F. & Mercier, J. (2011). Help wanted!: Balancing fair protection and financial sustainability in long-term care. *Eurohealth*, 17(2–3), 3–6.
- De Jonge, J., Bosma, H., Peter, R. & Siegrist, J. (2000). Job strain, effort-reward imbalance and employee well-being: a large-scale cross-sectional study. *Social Science & Medicine*, 50, 1317–1327.
- Feldt, T., Huhtala, M., Kinnunen, U., Hyvönen, K., Mäkikangas, A. & Sonnentag, S. (2013). Long-term patterns of effort-reward imbalance and over-commitment: Investigating occupational well-being and recovery experiences as outcomes. *Work & Stress*, 27(1), 64–87.
- Herzberg, F., Mausner, B. & Snyderman, B. (1993). *The motivation to work* (24. vyd.). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Huczynski, A. & Buchanan, D. (2007). *Organizational behaviour: an introductory text* (6. vyd.). NY: Pearson Education.
- Hunt, A. (2003). Musculoskeletal Fitness: The Keystone in Overall Well-Being and Injury Prevention. *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 409, 96–105.
- Janečková, H. & Hnilicová, H. (2009). *Úvod do veřejného zdravotnictví*. Praha: Portál.
- Jirkovská, B. (2014). Nerovnováha mezi úsilím zaměstnanců a odměnami: Model Effort Reward Imbalance. *Acta Universitatis Carolinae: Studia Sociologica*, 20(2), 87–102.
- Kebza, V. & Šolcová, I. (2003). Well-being jako psychologický a zároveň mezioborově založený pojem. *Československá psychologie*, 47(4), 333–345.
- Keyes, C. (1998). Social well-being. *Social Psychology Quarterly*, 61, 121–140.
- Kolman, L., Noorderhaven, N., Hofstede, G. & Dienes, E. (2003). Cross-cultural differences in Central Europe. *Journal of Managerial Psychology*, 18(1), 76–88.

- Křivohlavý, J. (1998). *Jak neztratit nadšení*. Praha: Grada.
- Leineweber, C., Wege, N., Westerlund, H., Theorell, T., Wahrendorf, M. & Siegrist, J. (2010). How valid is a short measure of effort-reward imbalance at work? A replication study from Sweden. *Occupational and Environmental Medicine*, 67(8), 526–531.
- Lyubomirsky, S. (2001). Why are some people happier than others?: The role of cognitive and motivational processes in well-being. *American Psychologist*, 137–155.
- Msaouel, P., Keramaris, N., Apostolopoulos, A., Syrmos, N., Kappos, T., Tasoulis, A. & Siegrist, J. (2012). The Effort-reward Imbalance Questionnaire in Greek: Translation, Validation and Psychometric Properties in Health Professionals. *Journal of Occupational Health*, 54(2), 119–130.
- Pikhart, H., Bobak, M., Siegrist, J., Pajak, A., Rywik, S., Kyshegyi, J. & Marmot, M. (2001). Psychosocial work characteristics and self rated health in four post-communist countries. *Epidemiol Community Health*, 55, 624–630.
- Průša, L. (2011). *Model efektivního financování a poskytování dlouhodobé péče*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí. Dostupné z http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_340.pdf
- Ryff, C. & Keyes, C. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727.
- Řeháková, B. (2000). Nebojte se logistické regrese. *Sociologický časopis*, 36(4), 475–492.
- Siegrist, J., Li, J. & Montano, D. (2014). *Psychometric properties of the Effort-Reward Imbalance Questionnaire*. Düsseldorf: Institut für Medizinische Soziologie. Dostupné z <http://www.uniklinik-duesseldorf.de>.
- Siegrist, J. & Montano, D. (2012). *ERI – Questionnaires – Users Guide*. Düsseldorf: Institut für Medizinische Soziologie. Dostupné z <http://www.uniklinik-duesseldorf.de>.
- Siegrist, J. (2008). *Effort-reward imbalance at work: Theory, measurement and evidence*. Dostupné z http://www.mentalhealthpromotion.net/resources/theorie_measurement_evidence.pdf.
- Siegrist, J., Wahrendorf, M., Von dem Knesebeck, O., Jürges, H. & Börsch-Supan, A. (2006). Quality of work, well-being, and intended early retirement of older employees-baseline results from the SHARE Study. *European Journal of Public Health*, 17(1), 62–68.
- Siegrist, J. & Rödel, A. (2005). *Arbeitsbelastungen im Altenpflegeberuf: unter besonderer Berücksichtigung der Wiedereinstiegsproblematik*. Düsseldorf: Institut für Medizinische Soziologie der Heinrich Heine-Universität Düsseldorf.
- Siegrist, J., Starke, D., Chandola, T., Godin, I., Marmot, M., Niedhammer, I. & Peter, R. (2004). The measurement of effort-reward imbalance at work: European comparisons. *Social Science & Medicine*, 58, 1483–1499.
- Siegrist, J. (2000). Place, social exchange and health: proposed sociological framework. *Social Science*, 51(9), 1283–1293.
- Siegrist, J. (1996). Adverse Health Effects of High-Effort/Low-Reward Conditions. *Journal of Occupational Health Psychology*, 1(1), 27–41.
- Šolcová, I. & Kebza, V. (2005). Prediktory osobní pohody (well-being) u reprezentativního souboru české populace. *Československá psychologie*, 49(1), 1–8.
- Šolcová, I. & Kebza, V. (2004). Kvalita života v psychologii: Osobní pohoda (well-being), její determinanty a prediktory. In H. Hnilicová (ed.), *Kvalita života: sborník příspěvků z konference, konané dne 25. 10. 2004 v Třeboni* (pp. 21–32). Kostelec nad Černými lesy: Institut zdravotní politiky a ekonomiky.
- Thompson, E. (2007). Development and Validation of an Internationally Reliable Short-Form of the Positive and Negative Affect Schedule (PANAS). *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(2), 227–242.
- Van Vegchel, N., De Jonge, J., Bosma, H. & Schaufeli, W. (2005). Reviewing the effort-reward imbalance model: drawing up the balance of 45 empirical studies. *Social Science & Medicine*, 60, 1117–1131.
- Van Vegchel, N., Jonge, J., Meijer, T. & Hamers, J. (2001). Different effort constructs and effort-reward imbalance: effects on employee well-being in ancillary health care workers. *Journal of Advanced Nursing*, 34(1), 128–136.
- Vinopal, J. (2011). Indikátor subjektivní kvality pracovního života. *Sociologický časopis*, 47(5), 937–966.

Watson, D. & Clark, L. (1984). Negative affectivity: The disposition to experience aversive emotional states. *Psychological Bulletin*, 96(3), 465–490.

Blanka Jirkovská je socioložka s odbornými zájmy v oblasti sociologie organizace, organizačního rozvoje, pracovních podmínek a kvality života zaměstnanců v organizacích, sociologie medicíny a zdraví, podpory zdraví pracovníků, psychosociálních determinant zdraví, péče o seniory. V současné době působí jako odborná asistentka na ČVUT.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 2/2016
STUDIA SOCIOLOGICA XXI

SOCIOLOGIE NA HRANICÍCH: TRADIČNÍ A ROZVÍJEJÍCÍ SE TÉMATA V DNEŠNÍ SOCIOLOGII

Vydala Univerzita Karlova v Praze,
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz

Praha 2016

Obálku navrhla a graficky upravila Kateřina Řezáčová

Sazba: DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

ISSN 0567-8293 (Print)

ISSN 2464-7055 (Online)

MK ČR E 18598

Objednávky přijímá Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze,
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (books@ff.cuni.cz)

Distributed by books@ff.cuni.cz